

С. В. КАЛЬЧЕНКО
А. В. КАРПЕНКО
Т. В. ПОПОВА
Н. М. КАРПЕНКО

ІНСТИТУЦІЙНА СИНЕРГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Запоріжжя
2020

УДК 334.01
К17

Рецензенти:

Бухаріна Людмила Михайлівна, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри підприємництва, менеджменту організацій та логістики Запорізького національного університету.

Єременко Денис Володимирович, доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри бізнес-консалтингу та міжнародного туризму Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного.

Свиноус Іван Вікторович, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку і оподаткування Білоцерківського національного аграрного університету.

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету
«Запорізька політехніка» (протокол № 6/20 від 6 липня 2020 р.)

Авторський колектив: д.е.н., проф. Кальченко С. В. (розділ 1, 4, 3.3, 5.3, 5.4, розділ 6), д.е.н., доц. Карпенко А. В. (розділ 1, 4, 5.1, 5.2, 7.1), к.е.н., доц. Попова Т. В. (розділ 8, п.7.2, 7.3), к.е.н., доц. Карпенко Н. М. (вступ, розділ 2, 3.1, 3.2)

Кальченко С. В., Карпенко А. В., Попова Т. В., Карпенко Н. М.
К17 **Інституційна синергія: навчальний посібник.** Запоріжжя, ФОП
Мокшанов В. В., 2020. 320 с.
ISBN 978-617-7520-99-2

У матеріалах навчального посібника висвітлено теоретичні засади становлення сучасного постіндустріального інформаційного суспільства в системі національної економіки. Особливу увагу приділено аналізу сукупності соціально-економічних відносин, які є визначними для забезпечення ефективного громадського та галузевого розвитку.

Обґрунтовано доцільність застосування інституційного підходу як методологічної бази для дослідження діяльності неурядових та неприбуткових організацій. Проаналізовано методичні підходи, притаманні відповідному науковому напрямку, висвітлено мету та завдання дослідження.

Розрахована на науковців, викладачів вищих навчальних закладів, спеціалістів.

УДК 334.01

ISBN 978-617-7520-99-2

© Кальченко С. В., 2020

© Карпенко А. В., 2020

© Попова Т. В., 2020

© Карпенко Н. М., 2020

Зміст

Вступ	6
1 Інформаційне суспільство як соціально-економічне підґрунтя сучасного розвитку людства	9
1.1. Інформація як специфічний фактор економічної діяльності	9
1.2. Становлення інформаційного суспільства: економічний та соціальний аспекти	13
1.3. Положення факторно-ротаційної концепції економічного розвитку відповідно до умов інформаційного суспільства	23
1.4. Забезпечення розвитку вітчизняного аграрного сектору за принципами постіндустріальної економіки	36
Література до розділу I	53
2 Інституційна природа соціально відповідальних відносин	56
2.1. Сутність поняття «соціальна відповідальність» та форми її реалізації	56
2.2. Соціальна держава та її еволюція	63
2.3. Формування соціально відповідальних відносин в бізнес-середовищі	74
2.4. Перспективи реалізації принципів соціальної відповідальності в системі аграрних відносин	83
Література до розділу II	89
3 Аналіз інституційних аспектів управлінських відносин в працях Г. Маркузе	92
3.1. Соціально-економічні передумови формування поглядів Г. Маркузе	92
3.2. Основні положення економічних поглядів Г. Маркузе	96
3.3. Напрями реалізації положень теорії Г. Маркузе за сучасних умов	105
Література до розділу III	111

4	Інституційні засади формування та розвитку наукового напрямку «фізичної економії»	113
	4.1. Виникнення та розвиток наукової школи «фізіократів»	113
	4.2. «Фізична економія» як правонаступниця школи фізіократів	116
	4.3. Перспективи розвитку вчення фізіократів за сучасних економічних реалій	133
	Література до розділу IV	135
5	Організаційно-виробнича школа та її дослідження специфіки функціонування без найманого господарства	138
	5.1. Основні ідеї організаційно-виробничої школи	138
	5.2. Теоретичні аспекти розвитку особистого селянського господарства на засадах кооперації	144
	5.3. Сучасні напрямки практичної реалізації положень концепції без найманого сімейно-трудоного господарства	163
	5.4. Інституційний розвиток особистих селянських господарств на засадах підприємництва	178
	Література до розділу V	193
6	Інституційна природа літературних жанрів постіндустріальної економіки	195
	6.1. Особливості становлення нових жанрів сучасної літератури	195
	6.2. Моделі соціально-економічних відносин індивіда та суспільства в детективних романах	202
	6.3. Проблеми соціально-економічного розвитку суспільства в творах жанру «фентезі»	204
	Література до розділу VI	238
7	Інституційна природа організованої злочинності	240
	7.1. Особисте та економічне насильство як елемент культурної спадщини	240
	7.2. Мафія як соціально-економічний інститут	248
	7.3. Корупція як економічне явище	257

Література до розділу VII	265
8. Неприбуткові організації як інститут громадянського суспільства	267
8.1. Економічні аспекти громадянського суспільства: вітчизняні та зарубіжні підходи	267
8.2. Категоріальний апарат неприбуткової діяльності як інструмент пізнання соціально-економічних процесів і явищ	272
8.3. Теоретичні аспекти функціонування некомерційних організацій в сільському господарстві: досвід зарубіжних країн та українські реалії	277
8.4. Моделі взаємовідносин держави та неприбуткових організацій	282
8.5. Етичні аспекти розвитку неприбуткових організацій	288
Література до розділу VIII	295
Висновки	299

ВСТУП

Сучасний стан розвитку соціально-економічних відносин на національному та міжнародному рівнях характеризується трансформацією принципів взаємодії між державою, бізнес-середовищем та населенням, посиленням ролі соціальної, гуманітарної та культурної складових як чинників, що визначають вектор подальшого функціонування тієї моделі, що отримала назву «постіндустріальне інформаційне суспільство». Зростання значення окремого індивідуума як учасника процесу виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних і духовних благ зобов'язує бізнес-структури та державні інститути до пошуку нових форм співпраці із населенням.

У межах даного напрямку слід відзначити підвищення рівня соціалізації організаційно-економічних відносин, активне запровадження концепції сталого розвитку суспільства як базової ідеї сучасного етапу функціонування розвинених країн світу на принципах соціальної відповідальності. Реалізація проекту «соціальна держава» як форми забезпечення відповідальності державних інститутів перед бізнес-структурами та населенням, створення системи соціального партнерства як засобу встановлення взаємоприйнятних відносин між представниками регіонального бізнесу та місцевою громадою, нарешті, наявність соціального пакету для кожного з працівників як способу виконання адміністрацією додаткових зобов'язань, – все це є характерними рисами нової економічної моделі.

Важливою складовою національної економічної системи на даному етапі її функціонування є велика кількість самозайнятого населення, яке самотужки намагається вирішити проблему виживання у кризовій ситуації. Особливе значення їхня діяльність відіграє в аграрному секторі економіки, де частка селянських господарств по цілій низці галузевих напрямків перевищує 80, а іноді і 90% у загальній структурі виробленої продукції. Невдалі спроби з боку уряду масово залучити дану групу аграріїв до формальної підприємницької спільноти обумовлені відсутністю розуміння щодо принципів діяльності

суб'єктів господарювання сімейного типу.

Важливе місце в постіндустріальній інформаційній економіці займають питання керівництва конкретним індивідумом, психологічні підходи, які дозволяють максимально ефективно використовувати приховані можливості, здібності та таланти кожної особистості. У даному аспекті досліджуються теоретико-методологічні засади взаємовідносин «Індивід-Система», які враховують підсвідомі бажання людини, а також ті цілі, які ставить перед собою навколишнє інституційне середовище, намагаючись максимально повно задіяти людину.

Однією з особливостей економіки знань є зміна значення художнього оточення (література, кіно тощо). За сучасних умов спостерігається тенденція до пропозиції аудиторії з боку митців проектів альтернативної реальності, яка або є формою прогнозного продовження існуючої, або є засобом її відвертого заперечення. Художні жанри, які виникли у ХХ сторіччі, нині набувають рис соціального інституту, формуючи нову мораль та спосіб життя серед своїх послідовників (фанатів).

Окремо слід відзначити зростання впливу кримінальних структур на характер функціонування соціально-економічного середовища. У ринковій системі постіндустріального суспільства запорукою їхнього виживання стає прийняття на себе функцій суспільних інститутів. Враховуючи можливі небезпечні наслідки даних процесів, надзвичайно важливим є вивчення відповідного впливу організованої злочинної спільноти на національний соціально-економічний розвиток.

Багатогранний характер розвитку національної економіки, а також необхідність її адаптування та прийнятих у провідних країнах світу принципах моделі постіндустріального економічного суспільства обумовили актуальність обраної теми та структурну композицію посібника. Він складається зі вступу, семи розділів, висновка та містить перелік літературних джерел до кожного з розділів. Наведений матеріал може бути корисним для фахівців, науковців, студентів, а також зацікавлених осіб. Зміст навчального посібника може бути

використаним при викладанні наступних дисциплін: «Історія економіки та економічної думки», «Економіка підприємства», «Інноваційне підприємництво», «Інноваційний розвиток підприємства», «Соціальна відповідальність», «Економіка неприбуткових організацій» тощо.

РОЗДІЛ I

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ПІДґРУНТЯ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

Мета: розглянути соціально-економічну сутність моделі інформаційного суспільства. Визначити інституційні аспекти становлення та розвитку інформаційного суспільства.

План

- 1.1. Інформація як специфічний фактор економічної діяльності
- 1.2. Становлення інформаційного суспільства: економічний та соціальний аспекти
- 1.3. Положення факторно-ротаційної концепції економічного розвитку відповідно до умов інформаційного суспільства
- 1.4. Забезпечення розвитку вітчизняного аграрного сектору за принципами постіндустріальної економіки

1.1. Інформація як специфічний фактор економічної діяльності

Сучасний етап формування глобальних економічних відносин характеризується змінами базових складових господарської моделі. Процес створення благ в умовах постіндустріального суспільства передбачає активне використання новаційної складової, зокрема інформаційних ресурсів. Значення даного виду ресурсів, специфіка його застосування та можливий вплив на перспективи світових соціально-економічних інституціональних трансформацій вже тривалий час є предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців.

Зокрема Д. Бел відмічає тісний взаємозв'язок між характером людської праці та механізмом побудови соціально-економічних відносин. Розглядаючи перспективи функціонування постіндустріального суспільства, яке, на його думку, має ефективно розвиватися на принципах кооперації та взаємодії, максимально наближаючись при цьому до форми гри.

В. Л. Іноземцев, вивчаючи особливості використання інформації як специфічного виду ресурсів, вказує на незворотність подальших системних суспільно-економічних трансформацій, як результату процесу адаптації господарської системи до нових техніко-технологічних вимог.

Аналізуючи сучасний стан та перспективи функціонування вітчизняної економічної системи, необхідно відзначити недостатньо повне, на нашу думку, розуміння ролі інформаційних ресурсів у господарському житті, специфіки процесу здобуття людських знань, а також чинників, що визначають ефективність їх застосування. Незважаючи на певні урядові заходи, які покликані сприяти посиленню розвитку вітчизняної економіки на принципах інноваційності, господарський механізм продовжує функціонувати незадовільним чином. Так 9 січня 2007 року було прийнято закон «Про основні принципи розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки», в якому наголошувалося на необхідності побудови інформаційного суспільства, яке має бути орієнтованим на інтереси людини, відкритим та спрямованим на подальший суспільний розвиток.

Законом також затверджено Національну стратегію розвитку інформаційного суспільства на 2007–2015 роки. Згідно з документом, основним завданням Національної стратегії є сприяння кожній людині створювати інформацію та знання, користуватися та обмінюватися ними, створювати товари та надавати послуги. Основним стратегічними цілями розвитку інформаційного суспільства в Україні, згідно із Законом, слід вважати:

- прискорення розробки та впровадження новітніх конкурентоспроможних технологій у всіх сферах суспільного життя;
- забезпечення комп'ютерної та інформаційної освіченості населення;
- державну підтримку економічного зростання нових «електронних» секторів економіки.

Однак, даний підхід, на нашу думку, недостатньо чітко визначає умови формування та розвитку інформаційного суспільства, виходячи зі специфіки сутнісного характеру інформації як складової ресурсного потенціалу. Зокрема

спірними є намагання надати суто технічному аспектові процесу побудови інформаційного суспільства (комп'ютеризація соціально-економічних відносин) пріоритетного значення, а також намагання абсолютизувати значення інформації як виробничого ресурсу.

Історичний досвід наукових досліджень впливу інформації на господарське життя зобов'язує більшу увагу приділяти людській складовій процесу створення знань та їх використання. Розглядаючи еволюційний характер впливу інформаційної складової на розвиток соціально-економічних відносин, можна виділити наступні етапи:

- Античність;
- Середньовіччя;
- Індустріальна епоха;
- Інформаційне суспільство.

Дані історичні етапи розвитку європейської цивілізації характеризуються комплексом специфічних соціально-економічних та політичних процесів, кожен з яких певним чином впливав на спосіб використання наявного ресурсного потенціалу, зокрема, інформаційних ресурсів.

Так, період античного розвитку суспільства характеризувався загальним намаганням сформувати базові складові навколишнього світу, структурувати саму систему наукових досліджень, відокремлюючи наукові галузі, види, підвиди, виходячи з їх цілей. Особливістю даного періоду є широке застосування емпіричного методу, аналогій та припущень. Нестачу даних, які отримувалися в результаті аналізу реальних процесів, доповнювали логічні побудови.

Унаслідок даного підходу науковці античності, з одного боку, лишили після себе велику кількість спостережень, узагальнень, а також значний категоріальний апарат та методологічний інструментарій. Водночас, значна частина результатів у галузі природних наук не пройшла перевірку часом, оскільки наступні дослідники довели їх практичну непристосованість.

Перші спроби аналізу інформації як складової соціально-економічних

відносин належать саме до античного періоду та є низкою гіпотез про вплив інформації на життєдіяльність людини. Яскравим прикладом даного підходу були результати досліджень піфагорійської школи, представники якої відстоювали теорію глобальних взаємозв'язків мікро- та макрокосму, підтвердження яких убачали, зокрема, у наявності літерно-цифрового коду, що впливає на специфіку людського життя.

Так, серед піфагорійських записок містилися наступні настанови: «Початок усього – одиниця; одиниці як причині належить як речовина невизначена двійка; з одиниці та невизначеної двійки походять числа.... Живе усе, що стосується тепла, тому живими є і рослини; душа, однак, є не всюди. Душа є уривок ефіру... Душа – не те, що життя: вона є безсмертною, тому що те, від чого вона відірвалась, є безсмертним...». Слід відзначити, що сама школа Піфагора була певним братством, яке нагадувало релігійний орден, що підкоряється суворим правилам, причому всі суперечності вирішувалися посиленням на авторитет самого Піфагора. Вчення розглядалося як суцільна таємниця, знати яку дозволялося лише обранцям, та розголошення якої суворо заборонялося.

Така містична таємничість була характерною для наукових шкіл цього періоду, коли науковці активно використовували релігійні атрибути та понятійний апарат, процес здобуття знань вважався священним, а керівник (учитель) брав на себе функції верховного жерця. Таким чином, можна розглядати античний період як початковий етап формування наукових поглядів на роль інформації в соціально-економічних відносинах.

Характер епохи Середньовіччя багато в чому пояснюється державною системою, яка існувала в даний період у країнах Європи. Ідеологічний пресинг, що відбувався з боку церковних інститутів, консолідуючи населення держав у єдине ціле, позбавляв їх можливості при цьому ефективно використовувати власний творчий потенціал, шляхом жорстких ідеологічних обмежень. Наслідком даної практики стало практично повне виключення інформаційної складової зі сфери виробничих відносин.

Цей вид ресурсів в умовах середньовіччя набув певної метафізичної наповненості, концентруючись здебільшого у сфері християнської філософії, що формувала підвалини духовного виховання суспільства, а також у царині окультних наук (алхімія, астрологія тощо), які ставили собі за мету дослідження трансформацій природних елементів. Зокрема, Августин Аврелій стверджував про шлях християнської віри як єдиний можливий спосіб отримання знань, оскільки саме він веде до істини без досліджень, а значить і помилок.

Однак, отриманий у результаті наукових досліджень обсяг знань концентрувався здебільшого в межах окремих спільнот, члени яких, внаслідок відсутності ефективно функціонуючої комунікативної системи не мали змоги обмінюватися власним науковим надбанням. Відмова від творчого характеру процесу дослідження, який передбачає дискусійність, конкуренцію тощо, на тривалий час законсервувала низку наукових напрямів і уповільнила розвиток тих, що існували. Лише ліквідація ідеологічного пресингу дала можливість для науково-технічного прогресу в країнах Європи.

1.2. Становлення інформаційного суспільства: економічний та соціальний аспекти

Використання інформаційних ресурсів в умовах капіталістичної форми господарювання пройшло через дві фази.

1. Формування класу найманих працівників, які були здатні виконувати примітивні та низькооплачувані виробничі операції. Даний період характеризувався неврегульованістю взаємозв'язків наукової та виробничої складових. Тогочасні наукові центри здебільшого були позбавлені безпосереднього самостійного виходу на відповідні промислові галузі, діяльність яких знаходилася під контролем державницьких структур, що також суттєво затримувало інноваційний процес. Примітивність обладнання, що використовувалося, та дешева фізична праця, яка активно застосовувалася та виробництві, були причиною того, що початковий етап капіталістичного

розвитку носив яскраво виражений екстенсивний характер, що, в свою чергу, не сприяло наукомісткості виробничого процесу.

2. Розширення класу найманих працівників, поява техноструктури як специфічної групи співробітників фірми, що бере на себе функції прийняття управлінських рішень та забезпечує стабільність розвитку фірми. Даний період характеризувався зростанням ступеня використання інформаційних ресурсів у виробничому процесі як у напрямку оптимізації техніко-технологічної сфери, так і подальшої модернізації організаційного механізму фірми, здійснення планування на мікро - та макрорівнях.

Не слід також відкидати позитивні наслідки зміни ментальності власників засобів виробництва, особливо в сфері крупного капіталу. На початковому етапі створення національних бізнес-середовищ підприємці діяли в умовах агресивного протистояння за принципом «усі проти всіх», і не випадково власники великих компаній отримали назву «барони-розбійники».

Однак, в процесі стабілізації економічних відносин і посилення регуляторної ролі державних інститутів представники так званого олігархату стали активно інтегруватися в процес державотворення, приймаючи на себе використання деяких соціальних функцій. Особливістю цього етапу є також активне формування світової комунікативної мережі, яка дозволяє отримувати доступ до глобальних інформаційних масивів, швидкість поповнення яких з плином часу зростає.

Здійснення господарської діяльності в межах інформаційного суспільства передбачає наявність наступних вимог:

- відкритий доступ до матеріальних та фінансових ресурсів;
- високий рівень автоматизації виробничих процесів у відповідних галузях та видах діяльності;
- взаємна інтеграція виробничих підрозділів;
- наявність великої кількості ефективно діючих глобальних та локальних комунікативних мереж.

У результаті основним фактором, що визначає рівень економічної

ефективності виробництва, стає здатність офісного працівника приймати оптимальні рішення в умовах великого напливу інформації, причому, на відміну від матеріальних ресурсів, інформація має низку специфічних властивостей (невичерпність, здатність до масового споживання, розповсюджуваність та ін.).

Слід зазначити при цьому, що ступінь адаптованості конкретної галузі до сучасних вимог визначається не стільки рівнем техніко-технологічного забезпечення, скільки здатністю найманого працівника його ефективно використовувати. Саме можливість творчого підходу до вирішення конкретних виробничо-господарських завдань в умовах вільного використання потенціалу загальносвітового інформаційного простору є визначальною рисою постіндустріальної економіки.

У зв'язку з цим слід відмітити про надзвичайно широкі перспективи, які відкриваються перед представниками малого та середнього бізнесу в аграрній сфері. У сучасних умовах, коли організація виробництва сільськогосподарської продукції не завжди вимагає значних обсягів земельних площ та технічних знарядь, аграрії мають можливості обирати найдоцільніший для себе напрям господарської діяльності, виходячи з рівня фінансової та матеріально-технічної забезпеченості.

Таким чином, розширення системи комунікацій та вільний доступ до інформаційних ресурсів дозволяє будь-якому індивіду, незалежно від соціального та майнового статусу, задовольняти свої потреби у отриманні знань. З іншого боку, важливість даного виду виробничих ресурсів обумовлює високий статус їх носія в інформаційному суспільстві, де категорії «володіння» та «користування» набувають все більших загальних рис. У результаті забезпечується можливість вільної ротації серед учасників господарського механізму при збереженні незмінними основних принципів його діяльності.

Діюча модель організації та здійснення створення благ передбачає високий рівень автоматизації, незначне застосування ручної праці, що в свою чергу змінює характер вимог до персоналу фірми. Головним завданням найманого

працівника в епоху відносно дешевих виробничих ресурсів стає не збір та обробка даних, а, насамперед, генерація нових знань. Таким чином, отримання додаткових обсягів доходів пов'язане в першу чергу із створенням, а також оптимальним використанням у виробничому процесі інформаційного капіталу.

Саме цей різновид ресурсів на даний момент забезпечує найбільш ефективне співвідношення витрат та отриманого результату. Рациональне використання інформації, швидкість обміну та повнота збереження отриманих знань – саме ці чинники на сьогоднішній день визначають рівень конкурентоспроможності тієї чи іншої галузі або національної економіки. Особливість інформаційного капіталу полягає в тому, що його ціннісні характеристики в бізнес-середовищі набуваються, виходячи із споживної вартості при неможливості встановити розмір вартості, що аналогічно фінансовому капіталу. З іншого боку, специфіка створення інформаційного капіталу аналогічна процесу створення капіталу виробничого, оскільки знання набуваються лише в результаті фізичної або розумової праці, коли відбувається взаємозв'язок людини із навколишнім середовищем.

Також досить специфічною властивістю даного виду ресурсів є обов'язковість періодичної фіксації результатів його використання, оскільки людський мозок не завжди здатний адекватно оцінити характер знань, які отримані в результаті власної трудової діяльності, а також їхню суспільну корисність. Відсутність інтегрованого підходу до вивчення процесу отримання та обробки інформації, недостатня дослідженість самої природи інформації як субстанції та специфіки взаємодії між нею і людиною позбавляють нас можливості об'єктивно оцінювати сутність інформаційного капіталу. Неможливість його повного уречевлення, різний характер форм фіксації (образи, цифри, літери) у поєднанні зі зростаючою роллю інформації у системі соціально-економічних відносин призводить до того, що інформаційну складову вважають окремим фактором виробництва, поряд із земельними ресурсами, капіталом та людськими ресурсами (праця і підприємницька здібність).

Слід зазначити, що категорія «інформація» не отримала донині єдиного трактування. В ряді випадків дослідники ототожнюють термін «інформація», та «інформаційний продукт», «інформація» та «людське знання». Тим самим прирівнюються ресурси, що знаходяться у вільному стані, «інформація» як засіб виробництва, «людське знання», отримане в результаті засвоєння інформації, та «інформаційний продукт», тобто результат трудової діяльності.

Так Л. Н. Сафіулін та Д. В. Улесов, розглядаючи інформацію як фактор виробництва, характеризують її як «засіб зниження невизначеності та ризику, який оцінюється споживачем, виходячи з рівня та корисності рішення, що приймається, а також від ступеня зниження невизначеності». Однак, при цьому аналізується специфіка знань як продукту для подальшої комерціалізації.

В. Л. Іноземцев, аналізуючи процеси, які відбуваються в сучасному постіндустріальному суспільстві, також відносить знання та інформацію одночасно до виробничих ресурсів і факторів виробництва. Він, зокрема, констатує зміну ролі факторів виробництва у сучасних умовах, а саме «витіснення матеріальних компонентів готового продукту інформаційними складовими. Саме на цій основі знижується значення мінеральної сировини та праці як базових виробничих факторів, а знання та інформація перетворюються на основний ресурс виробництва».

При цьому сам процес створення, переробки та можливих трансформацій інформаційного ресурсу лишається поза увагою, а аналізується лише його характер застосування, ступінь ефективності та можливості вартісної оцінки. Даний підхід є одним із наслідків існуючої соціально-економічної моделі, яка проголошує сама себе як максимально ефективну форму організації використання обмежених ресурсів та заперечує будь-які спроби своєї оптимізації чи трансформації.

Зокрема Г. Маркузе, аналізуючи системні протиріччя, що притаманні високотехнологічному суспільству, вказував на законсервованість політичних сил, а також на те, «що будь-які системні зрушення розглядаються таким суспільством лише як результат зовнішньої дії. Враховуючи те, що будь-які

спроби ззовні змінити існуючий економічний механізм апіорі розцінюватимуться як прояв ворожості, імовірність їх здійснення буде незначною».

Однак, технічний прогрес, який обумовлюється основними принципами ринкового способу господарювання, зокрема конкурентна боротьба, максимізація доходів при мінімізації витрат ресурсів об'єктивно призводять до того, що механізм перерозподілу отриманих результатів виробництва вимагає оптимізації. Одним із кроків у даному напрямку можна вважати створення та стійке функціонування техноструктури як групи найманих працівників, які використовують інформацію в якості основного виробничого ресурсу, і що найголовніше, займають керуюче місце в сучасній фірмі.

Зокрема, Дж. Гелбрейт наступним чином характеризував відношення керівництва акціонерних товариств, що складаються з представників техноструктури, та акціонерів, тобто юридичних власників компанії. «...корпорація за допомогою заведеного ритуалу намагається надати акціонерам уяву, що вони мають владу... Коли ж акціонери перестають здійснювати вплив, то застосовуються спеціальні зусилля, спрямовані на те, щоб це приховати. Місце загальних зборів обирається таким чином, щоб акціонерам було зручно... Посадові особи із суцього підкресленою увагою слухають пропозиції учасників зборів, що завідомо не стосуються справи, та завіряють, що вони будуть розглянуті з ретельністю».

Однак, перетворюючись на повноцінний засіб виробництва, інформаційний капітал при цьому зберігає низку специфічних властивостей, зокрема, він єдиний, зі складових процесу створення благ, який виникає за умов обов'язкової трудової участі людини. Автоматизація та комп'ютеризація виробництва можуть на даному етапі тільки забезпечити безперебійне повторення виробничого циклу, тобто просте відтворення, яке за умов незмінної ресурсно-технологічної бази аналогічне звуженому.

Також суттєво впливає на ступінь використання отриманих знань, тобто інформаційного капіталу, який прийняв відповідну форму, що придатна для

створення благ, і особливість фіксації цих знань, а також специфіка їх застосування. Інформація, як вже було відмічено, вимагає особистої участі людини у своєму застосуванні, і саме ця конкретна людина, виходячи з власних знань, визначає ступінь її використання.

Результатом трудової діяльності людини стає при цьому не лише створене благо, а й набуті додаткові знання, які вона може зафіксувати, виходячи знову ж з власних уявлень про сутність, а також враховуючи існуючі способи фіксації (літери, цифри, образи, звуки). При цьому, на відміну від інших благ, створене людське знання не може бути повністю спожитим або трансформованим, доки його зафіксована форма не зазнала змін.

Окремим випадком зміни змісту знань при його незмінній формі є перетлумачення, яке стосується у переважній більшості знань, що сформульовані за допомогою художніх засобів. Таким чином, використовуючи або створюючи інформаційний капітал, робітник виходить за межі енергетичної системи «людина-Земля» на рівень «людина-Всесвіт», оскільки інформаційні ресурси на сьогоднішній день можна вважати єдиними з таких, що не здатні фізично зношуватися.

При розширенні ресурсної бази виробництва, збільшуючи значення та питому вагу інформаційних ресурсів у загальній структурі виробничих витрат, створюються передумови для остаточного вирішення проблеми обмеженості ресурсів, їх кінцевості, про що неодноразово наголошували представники «фізичної економії», зокрема С. Подолинський та М. Руденко.

Однак, масове створення біоаккумуляторів сонячної енергії на сьогоднішній день може вважатися лише одним із шляхів вирішення проблеми використання обмежених ресурсів. Більш перспективним вважається максимізація використання інформації як загальносвітового ресурсу. У результаті технічного прогресу процес обміну набутими знаннями значно прискорився, укріпився взаємозв'язок між інтелектуальними здібностями людини та можливостями їх матеріального втілення, тим самим створюючи передумови до перегляду базових складових існуючого господарського механізму. Ототожнюючи

категорії «інформація», та «людське знання», ми тим самим перетворюємо дане поняття у певний продукт, який отримується в результаті трудової діяльності людини з нічого.

Такий підхід є результатом недостатньої інформованості щодо специфіки розумового процесу, який, на нашу думку, не може зводитися до вивчення біології мозкової діяльності. Створення знань набагато складніше, на нього впливають загальний рівень освіти людини, її особисті розумові здібності, а також безперечно ступінь технічної оснащеності. Проте визначальним фактором є саме людська складова і спроможність конкретного індивіда генерувати нові ідеї на підставі наявного інформаційного багажу, а також, аналізуючи результати певних виробничих операцій.

Певної мірою створення знання є аналогічним виробництву сільськогосподарської продукції, коли за допомогою знарядь праці людина діє на речовину природи, яка, на відміну від предмету праці в промисловості, є живим конгломератом, не всі процеси в якому можливо повністю контролювати. Оптимізувати організацію виробництва в сільському господарстві ми можемо, зменшуючи ступінь невизначеності та намагаючись запобігти негативному впливу природно-кліматичних та біологічних факторів. Проте, оскільки створення сільськогосподарської сировини відбувається на наших очах, ми можемо усвідомлювати саму сутність даного процесу.

Набуття людиною знань має менш контрольований і стабільний характер. Ми не можемо заздалегідь прогнозувати властивості (глибину, позитивний чи негативний характер) знань, які отримає людина в процесі мислення по відношенню до об'єкта розумової діяльності. Проте, немає сумніву, що за своєю природою даний процес є аналогічним виробничому, оскільки існує об'єкт, на який спрямована розумова діяльність, набір операцій, які використовує конкретний індивід, намагаючись стимулювати здатність до пізнання, відповідні засоби, а також критерії оцінки результативності.

Оскільки в якості засобу виробництва використовується людина, як біологічна і розумова істота, то коло зазначених засобів суттєво розширюється,

зокрема, до них додаються різноманітні психологічні техніки. Слід зазначити, що сучасні методи підвищення ефективності виробничої діяльності працівників, діяльність яких передбачає творчу обробку інформаційних масивів, активно застосовують психологічну обробку робітників, спрямовану на розкриття потенційних можливостей конкретної особистості.

Таким чином, ми маємо говорити про процес набуття тих чи інших знань як про наслідок взаємодії людини із Всесвітом, що відбувається під час праці. Тобто, інформація перестає бути якимось особливим фактором, перетворюючись на окремий вид природних ресурсів поряд із земельними, водними та іншими. Характерною рисою цієї групи ресурсів, за якою вони можуть бути об'єднані, є відсутність людини в процесі їх створення, а також ціла низка невивчених властивостей.

Таким чином, завдання, що постає перед макроекономічною системою в процесі її подальшого розвитку, вимагає усвідомлення того факту, що інформація як специфічний вид ресурсів потребує відповідної адаптації для свого використання в умовах інформаційного суспільства як в сфері технічного забезпечення, так і в напрямку оптимізації інтелектуальних здібностей людини, що у постіндустріальному світі стає головною рушійною силою виробничого процесу.

Процес використання знань як засобу виробництва, отриманого в результаті застосування інформаційних ресурсів, у вітчизняній аграрній сфері характеризується низкою особливостей, викликаних як історичною специфікою функціонування аграрного підприємництва, так і сучасними тенденціями розвитку. До основних причин проблеми ефективного використання інформаційних ресурсів в аграрному секторі, зокрема в системі особистих селянських господарств, слід, на нашу думку віднести наступні.

1. Відсутність серед переважної більшості сільськогосподарських виробників ставлення до професійного знання як до засобу виробництва, що має певну ціну, не може бути отримане безкоштовно і потребує кваліфікованого фахівця для ефективного його застосування. Яскравим

прикладом такого стану речей була позиція представників малого та середнього аграрного бізнесу в Запорізькій області, яку вони продемонстрували під час зустрічей із науковцями Таврійського державного агротехнологічного університету в рамках державної ініціативи «Рідне село».

З одного боку, аграрії відчували брак інформації щодо можливості створення кооперативних об'єднань, системного впровадження новацій техніко-технологічного характеру тощо. Разом із цим консультації із зазначених питань селяни бажали отримувати постійно, розуміючи їх необхідність, однак, безкоштовно, вважаючи це абсолютно нормальним явищем.

2. Складнощі з використанням інформаційних ресурсів із застосуванням залучених знань як засобу виробництва. Сучасний глобальний світ характеризується зростанням темпів науково-технічного прогресу і постійною появою нових більш продуктивних технічних засобів. Для сільського господарства постійно оновлюється породно-сортовий склад, створюються хімічні засоби, оптимізується техніко-технологічне забезпечення.

В умовах відкритості інформаційного простору отримати характеристики відповідних видів техніки, засобів захисту рослин, дані по нових порадах або сортах досить легко. Проте, даний процес потребує постійного моніторингу відповідних джерел, відсіювання непотрібної інформації, що більшість представників середнього та малого аграрного бізнесу не здійснює.

3. Особисті селянські господарства не є суб'єктом інформаційних відносин як повноцінний інститут. Представники дрібнотоварного сектору аграрного підприємництва не входять до системи державних заходів з розвитку аграрного сектора та розбудови сільських територій як повноцінні учасники, а є лише об'єктом тих чи інших заходів. Практично відсутня діюча науково обґрунтована концепція розвитку особистих селянських господарств як складової системи аграрного підприємництва.

Сюди слід віднести відсутність системи підготовки фахівців для роботи в малому аграрному бізнесу, що негативним чином впливає на темпи

інноваційного розвитку селянських господарств. Незважаючи на загальний недостатньо високий професійний рівень кадрів, що готує вітчизняна освітня система для сільськогосподарського виробництва, крупні підприємства отримують більш-менш підготованих спеціалістів, освіту яких завершують на виробництві.

1.3. Положення факторно-ротаційної концепції економічного розвитку відповідно до умов інформаційного суспільства

Першим базовим фактором, який почав формувати державницьке суспільство, став саме людський. Звичайно, можна говорити, що без використання природних ресурсів, результатів життєдіяльності тваринницького та рослинницького світу людина у її теперішньому розумінні не існувала би взагалі, але саме праця як усвідомлений процес створення благ стимулювала розвиток розумової діяльності людини, перетворюючи її з користувача природних ресурсів, що керується в своїй діяльності виключно інстинктами самозбереження та продовження популяції, на високорозвинену істоту. Таким чином, економічний рівень перших державних утворень визначався, насамперед, наявною кількістю робочої сили, яка б мала гарантовано створювати необхідну кількість товарів. Ієрархія економічних факторів в процесі суспільного розвитку наведена в таблиці 1.1. Тогочасне суспільство вирішило дане питання шляхом створення рабовласницької моделі господарювання, в якій робоча сила, тобто сукупність розумових та фізичних здібностей людини, належала не її носію, тобто рабу, а рабовласнику. Саме кількість рабів у цій економічній системі була головною рушійною силою виробничого процесу. Дана праця не передбачала системи стимулювання і носила виключно примусовий характер.

На наступному етапі розвитку ми спостерігаємо зміну пріоритетів, коли місце людського фактору займає природний фактор, тобто земля. Звичайно, у феодалному суспільстві, в якому сформувалася дана організаційно-виробнича система, також активно використовувалася праця осіб, які були обмежені у

правах, однак, визначав їхній статус, перш за все, факт місцезнаходження. Досліджуючи процеси державотворення Київської Русі, В. Й. Ключевський характеризував відповідний період наступним чином: «Із правом власності на землю у своєму наділі князь передавав власнику і свої державницькі функції..., перетворюючи його таким чином у адміністративне знаряддя».

Таблиця 1.1

Ієрархія економічних факторів в процесі суспільного розвитку*

Періоди розвитку суспільства	Складові системи суспільного відтворення		
	Людина	Земля	Капітал
Рабовласницький	Активно використовується праця рабів, наявна кількість рабів визначає статус власника та його добробут	Використовується як засіб сільськогосподарського виробництва або виробничі площі	Зосереджується в сфері сільськогосподарського виробництва та торгівлі
Феодальний	Залежні селяни мають певні права, можуть самостійно обирати місце для життя і віддають лише частину створеного продукту	Розмір та характер відносин власності між особою та землею визначають його статус, права та обов'язки	Зосереджений у сфері аграрного виробництва і торгівлі, починає формуватися банківський капітал через лихварські структури
Капіталістичний	Наймані працівники не мають можливості впливати на умови виробництва, створюються бар'єри для формування власних фірм	Використовується як засіб сільськогосподарського виробництва або виробничі площі	Концентрується у виробничій та банківській сферах, обсяг власного капіталу визначає можливість власника впливати на процеси в суспільстві
Постіндустріальне суспільство	Активно застосовуються методи мотивації до праці, стимулюється розвиток підприємницько-новаторської сутності працівників фірми	Використовується як засіб сільськогосподарського виробництва або виробничі площі	Активно розвивається позичковий капітал, формується система середнього та малого бізнесу

*Авторська розробка

Власність на землю як територію визначала характер взаємовідносин між людьми при феодализмі, тому система відробітку, що виникла у феодальній

економіці, є цілком природнім результатом. Інші форми залежності між селянином та феодалом (фізична залежність, обов'язкові натуральні та грошові повинності) також були обґрунтовані домінуванням територіального принципу у формуванні системи економічних відносин. Як зазначає Дж. Гелбрейт, «все, що давала власність на землю, – відповідну ступінь багатства, повагу, військовий статус та право свавільно розпоряджатися життям рядової людини – все це забезпечувало їх власнику керуючу роль та владу в державі».

Характерно, що селянин, який фактично знаходився у рабській залежності від свого феодала, отримував статус вільної людини, коли переходив до міста. У даній господарській системі процес спонукання людини до праці мав примусовий характер. На капіталістичному етапі будівництва суспільно-економічних відносин земля втрачає свій головуючий статус, і їй на зміну приходить майно, що створюється людиною. Починаючи з 18 ст. і до середини 20 ст., першочергове значення для забезпечення подальшого процесу розширеного відтворення мало саме зростання обсягів капіталу. Важка промисловість як локомотив світової економіки задовольнялася в той час невисоким рівнем кваліфікації робочої сили. Як відомо, саме цей період характеризувався активним залученням до виробничого процесу жінок та дітей, які виготовляли продукцію такої якості, що й дорослі чоловіки, а також низкою соціальних вибухів як форми боротьби працівників за свої права. Необхідно також зазначити, що державні інститути на даному історичному етапі активно залучали у державотворчий процес представників великого капіталу, захищаючи їхні інтереси в рамках державно-монополістичних утворень.

За цих умов у процесі створення великих фірм за рахунок ефекту масштабу, а також досягнення монопольного становища на певному сегменті ринку можна було забезпечити отримання бажаного гарантованого прибутку та зменшення виробничих витрат. У результаті сформувалася економічна система, в якій переважна більшість капіталу сконцентрувалася у порівняно невеликій кількості осіб, що мали змогу активно впливати на характер суспільно-економічних процесів у суспільстві.

Підприємства малого бізнесу, хоча і зосереджували у собі значну кількість працездатного населення, фактично були позбавлені права брати участь у формуванні державної політики в сфері створення благ. Водночас дана система взаємовідносин великого бізнесу та держави ставала на заваді створенню нових фірм, де б концентрувалися значні обсяги капіталу і які б могли стати причиною перерозподілу сфер впливу. Статус найманих працівників в процесі системних трансформацій даної економічної структури поступово змінювався. На початку формування господарського механізму за допомогою державної підтримки роботодавець фактично примушував робітника приймати створені ним умови виробництва, позбавляючи альтернативи. Об'єктивним наслідком даної політики були тривалі масові переселення вимушено безробітних за кордон. Як вже зазначалося, умови, що пред'являлися виробництвом до працюючої особи, дозволяли використовувати некваліфіковану робочу силу, тому відтік робітників суттєво не вплинув на характер суспільного відтворення.

За умов високотехнологічного виробництва спостерігається певні зміни у відносинах «роботодавець-працівник». Хоча на підприємстві і зберігається певний відсоток вакансій, де не потрібна висококваліфікована праця, поступово зростає попит на досвідчених фахівців, які можуть упоратися із складним обладнанням, забезпечуючи його тривале використання. Більше того, окрім кваліфікації як обов'язкової складової, від виробника тепер вимагається брати участь у діяльності фірми, проявляти новаторські здібності, які у минулому господарю були не потрібні.

Е. Тофлер вказує: «...людина розуміє, що повинна брати на себе відповідальність за прийняття рішень, знаходячись в організаційній системі, яка постійно змінюватиметься. Новий дух, характерний для таких організацій, є більш характерним для підприємництва. Формується новий тип людини – яка, незважаючи на свої численні контакти, не бажає приєднуватися до будь-якої організації. Вона використовує свої навички та творчу енергію, для того, щоб вирішувати проблеми, які цікавлять її особисто. Вона має зобов'язання перш за все по відношенню до власної кар'єри».

Інші чинники виробничого процесу (засоби виробництва, тощо) перестають відігравати визначальну роль для забезпечення ефективного виробничого процесу. За умов глобалізації економічного середовища суттєво полегшився доступ до ресурсів, покращилася їхня якість. Головною проблемою є вже не пошук ресурсів, а вміння ефективно їх комбінувати. Таким чином, можна констатувати факт виходу сучасної економіки на новий рівень розвитку, коли основною рушійною силою знову стає людина. Однак, на відміну від відповідного етапу минулого циклу, на сучасному виробництві головним важелем, що спрямовує людину до праці, є не фактор примусу, а система заохочень, як матеріального, так і морального змісту.

Науково обґрунтовані методи трудової мотивації спрямовані на всебічне заохочення робітника до усвідомленої добровільної участі у процесі створення товару, коли працівник за власним бажанням максимально використовує свої навички та здібності. При цьому надзвичайно важливе місце має відігравати ініціатива робітника, наявність творчого підходу до виконання поставленого завдання, тоді як раб мав тільки слухняно виконувати наказ свого власника.

Ще однією особливістю сучасного етапу економічного розвитку є зростання ролі дрібного підприємництва та різного роду спільнот, які утворюються з метою спільного вирішення економічних, соціальних та культурно-освітніх завдань. Широкі перспективи це відкриває для вітчизняної аграрної сфери, де частка дрібнотоварного сектору за цілою низкою напрямків є суттєвою.

Слід зазначити, що характер використання земельних ресурсів (особливо в сільському господарстві) суттєво відрізняється від використання засобів виробництва чи фінансів. Як було вказано раніше, землі сільськогосподарського призначення є результатом складних біологічних процесів, що донині не можуть бути дубльовані наукою. При цьому, на відміну від інших засобів виробництва та робочої сили, сільськогосподарські землі не можуть бути аналогічно удосконалені. Людина здатна лише підтримувати рівень родючості ґрунтів, досягати високих врожаїв, але не більше. Земля, як

основний засіб виробництва в сільському господарстві, зберігає свою унікальність.

Підтвердженням припущення, що наступним важливим фактором, який визначатиме рівень економіки суспільства, має стати земля, є надзвичайно серйозне ставлення до якості сільськогосподарської продукції, зокрема наявності чи відсутності генетично модифікованих компонентів і інших потенційно небезпечних для здоров'я та життя людини включень. Ми спостерігаємо намагання людства знову-таки за допомогою науково обґрунтованих підходів досягти максимально повного використання ресурсного потенціалу землі як живої субстанції, що здатна забезпечувати потреби населення в продовольстві, відіграючи надзвичайно важливу роль у енергетичній системі «сонце-людина».

Визначаючи перспективи розвитку даної системи, С. А. Подолинський зазначає, що саме землеробство є найкращим представником корисної праці, тобто такої, що збільшує збереження сонячної енергії на землі. Визначаючи майбутній напрямок розвитку людини, він вказує на те, що «удосконалення людського життя повинно полягати у збільшенні енергетичного бюджету кожної людини, а не у якості перетворення нижчої енергії у вищу... Праця є таке споживання роботи, нагромадженої в організмі, що має результатом збільшення кількості енергії на земній поверхні».

Розвиваючи даний напрямок, М. Д. Руденко наполягає, що з енергетичної точки зору матеріально збагачує суспільство тільки земля, що виробляє додаткову живу речовину. У промисловості, на його думку, відбувається розсіювання енергії, отриманої від фотосинтезу...ми лише отримуємо її у новій формі, причому створені у результаті виробництва предмети жодної енергії не мають».

Таким чином, ми можемо розглядати економічний розвиток як безперервний процес, в ході якого відбувається постійна ротація значущості трьох складових господарської діяльності, а саме: природної, людської та капіталу, тобто майна, створеного людиною. Діалектичний характер ротаційних

змін передбачає той факт, що з часом кожен із вказаних факторів знову стає домінуючим у виробничо-господарській діяльності, проте відбуваються певні трансформації у формі його використання.

Надзвичайно важливим є те, що зазначені процеси тривають одночасно в усіх сферах макроекономічного простору, зумовлюючи розвиток як національної економіки окремих країн, так і специфіку функціонування її галузей. Зокрема, в тих секторах, де економічна діяльність відбувається, виходячи із загальносвітових тенденцій, ми будемо спостерігати більший ефект від застосування засобів виробництва та робочої сили, зростання попиту на них, і, як наслідок, їхній посиленій розвиток. Проте, за сучасних умов ми можемо впевнено заявити, що не існує об'єктивних підстав для того, щоб вважати ті чи інші галузі основними або другорядними в системі національної економіки. Наявність проблем або кризових явищ є результатом неврахування відповідних закономірностей економічного розвитку і неможливістю або небажанням застосовувати існуючий вітчизняний і зарубіжний практичний досвід.

Як бачимо, в процесі історичного розвитку економіки спостерігається ротація факторів виробництва у відповідності до їхнього впливу на загальний рівень економічної ефективності, як в масштабі окремих підприємств і галузей, так і в системі макроекономічного простору. Слід також відзначити, що з ускладненням характеру економічних відносин відбувається трансформація у способі використання того чи іншого фактора. Зважаючи на вищевказане, нами сформульована факторно-ротаційна концепція економічного розвитку, згідно з якою основою будь-якої виробничо-господарської діяльності є три основних фактора: «людський», «природний» та майновий або «капітал».

До фактора «Людина» ми відносимо сукупність усіх фізичних і розумових здібностей, а також знань та навиків, що отримує особа в процесі життєдіяльності. У цьому зв'язку фактор «підприємницька здібність», на нашу думку, є лише одним із талантів людини. Підтвердженням правильності обраної точки зору є той факт, що значення підприємця як центральної фігури ринкової системи остаточно сформувалася в епоху цивілізованого капіталізму, а

виробничий капітал перестав бути дефіцитом. Фактор «Природа» розглядається нами як сукупність фізичних, хімічних, біологічних та інших процесів, результати яких не можуть бути контрольовані людиною. У цьому зв'язку необхідно відмітити, що родючість ґрунтів, які є основним засобом сільськогосподарського виробництва, є саме результатом біологічних процесів. На відміну від інших факторів виробництва земля має одну важливу властивість – обмеженість. Людина не в змозі змінити її розміри за своїм бажанням. Стосовно цього фактора можна говорити про закон спадної віддачі. При цьому мають на увазі віддачу в кількісному вираженні або спадній прибутковості. За інших рівних умов, безперервний додаток праці і капіталу до землі, не супроводжуватиметься пропорційним зростанням віддачі. Оцінка природних ресурсів здійснюється, здебільшого, виходячи з потенційних результатів їхнього використання.

Необхідно відзначити, що в економічній науці термін «капітал» має багато значень. У одних випадках капітал ототожнюється із засобами виробництва (Д. Рікардо), в інших – з накопиченими матеріальними благами, з грошима, з накопиченим суспільним інтелектом. А. Сміт розглядав капітал як накопичену працю, К. Маркс – як самозростаючу вартість, як суспільні відносини. Капітал можна визначати і як інвестиційні ресурси, використовувані у виробництві товарів і послуг та їх доставці споживачеві. Погляди на капітал асоціюють його із здатністю тих або інших цінностей приносити дохід (табл. 1.2).

На сучасному етапі економічного розвитку особливе значення має інформаційний капітал як необхідна складова наукомісткого виробництва. У зв'язку з цим слід зазначити недостатньо чітко, на нашу думку, тлумачення інформації як одного з видів природних ресурсів, її натурально-речової сутності і поняття «інформаційний капітал» або здобуті і накопичені знання.

Розглядаючи інформацію як вид виробничих ресурсів, В. І. Іноземцев виділяє наступні властивості:

- «не має якості рідкості;
- не може бути повністю спожитою, подібно до інших виробничих

ресурсів;

– поширеність і необмеженість;

– об'єднання потенційної загальної доступності з фактичним вибіркоким використанням;

– витрати на виробництво нового знання непорівнянні з результатами його застосування».

Таблиця 1.2

Форми капіталу та їх характеристики*

Характеристики	Форми капіталу			
	Матеріальний		Фінансовий	Інформаційний
	Природний	Виробничий		
Втілення	Надра, лісові та водні ресурси	Засоби виробництва	Гроші, цінні папери	Накопичені знання
Створення	Природна	В результаті обробки сировини	Відповідно до специфіки виду	В результаті трудової діяльності
Характер оцінювання	Виходячи з подальшого застосування	Виходячи з вартості та споживної вартості	Враховуючи потенційний рівень доходності	
Форма збереження	Природна	Згідно з натурально-речовою сутністю	Депозитарії	Людина, цифрові паперові та інші носії
Спосіб транспортування	Відсутній	Згідно натурально-речової сутності	Депозитарії	Вербальний, контейнерний
Економічна сутність	Об'єкти власності, створені без свідомої участі людини	Засоби виробництва	Символічний носій вартості	Результат трудової діяльності людини

*Власні узагальнення автора

Нами поняття «капітал» розглядається як результат свідомої трудової діяльності людини, внаслідок чого він стає майновим об'єктом, отримуючи властивості «вартість» та «споживна вартість». Слід зазначити, що речовина природи перетворюється на капітал тільки в процесі праці, який передбачає, зокрема, конкретний результат у формі продукту з визначеними властивостями.

Людина набуває знань та навиків у процесі праці, фізичної або розумової. На нашу думку, здобуття знань відбувається аналогічно сільськогосподарському виробництву, тільки в нашому випадку як технічний засіб обробітку земель виступає людина, а родючим ґрунтом є інформаційне поле. При цьому слід зауважити, що характер набутих знань визначає також рівень професійної освіти, загальну ерудицію тощо.

У цьому зв'язку, на подальшому етапі розвитку економіки, на нашу думку, можливі наступні шляхи еволюції використання людської складової капіталу:

– удосконалення людини як соціально-біологічної одиниці, розвиток потенційних здібностей організму у сфері оптимізації здобуття, обробки і передачі інформації. У зв'язку з цим найважливіше значення має оптимізація існуючої освітньої системи, забезпечення необхідної широти і глибини пізнань, рівень яких повинен формувати належний інформаційний базис, що дозволяє здійснювати систематичне і самостійне світосприйняття, стимулюючи при цьому творчий характер пізнання довілля;

– формування симбіотичних зв'язків «людина-машина». У цьому випадку підвищення економічної ефективності на підприємстві досягається в результаті підвищення рівня спеціалізації найнятих робітників, їх концентрації на максимальному використанні потенціалу засобів виробництва, а також адаптації знарядь праці до рішення поставлених завдань.

Розвиток аграрного сектора і особливо його виробничого сегмента значною мірою залежить від стану земельних, трудових, матеріальних ресурсів, їх якісного складу, раціонального співвідношення та відтворення. Тому в даний час нагальною та надзвичайно актуальною проблемою є розробка теоретичних основ розвитку та формування виробничого потенціалу, здатного забезпечити ефективно та максимально результативно ведення сільського господарства.

Стосовно аграрної сфери, зокрема особистих селянських господарств, дані тенденції можуть бути реалізовані шляхом активізації впровадження сучасного техніко-технологічного забезпечення у виробничий процес, диференційного підходу у розробці рекомендацій щодо розвитку дрібнотоварного сектору

аграрного виробництва, а також створення умов для підготовки кваліфікованих кадрів, здатних ефективно розвивати дрібні селянські господарства на принципах інноваційності та товарності. Як бачимо, запропонована концепція економічного розвитку не тільки дозволяє проаналізувати макроекономічні процеси в умовах трансформації господарського механізму з дещо інших позицій.

Розглядаючи сучасні системні перетворення, виходячи з еволюційно-ротаційного характеру використання основних факторів виробництва (людина природа, капітал), ми отримуємо можливість для оцінки ефективності функціонування національної економіки, окремих галузей та видів діяльності відповідно до загальних трендів. Це, в свою чергу, дозволяє точніше визначити стан, характер розвитку та подальші перспективи для об'єкта дослідження. Згідно з факторно-еволюційною концепцією, в процесі розвитку господарських відносин складові трифакторного базису економічної системи «природа-капітал-людина» з часом послідовно поступаються один одному як такі, що, головним чином, визначають стан функціонування економіки конкретної країни на даному історичному етапі. Так свого часу обсяг контрольованої робочої сили (перш за все, рабів) визначав статус та добробут давньоримського сенатора, а земельна територія, яку контролював феодал, надавала йому можливість впливати на її мешканців.

На сучасному історичному етапі стан економіки розвинених країн світу залежить не стільки від наявності власних засобів виробництва або навіть природних ресурсів, скільки від фахівців, що можуть їх ефективно використати. Більше того, сучасні вимоги до нових техніко-технологічних схем потребують обов'язкового врахування екологічних стандартів, тобто фактор «земля», в даному випадку, якість природних ресурсів починає відігравати в сільському господарстві все важливішу роль.

Вивчаючи завдання, які ставили перед сільськогосподарськими виробниками вітчизняні науковці, необхідно відзначити певну трансформацію їх напрямків. Якщо близько 30 років тому головною проблемою у питанні

підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва вважалося зменшення собівартості, передусім виробничої, де основна роль відводилася оптимізації техніко-технологічної сфери, то останнім часом все більше значення приділяється підвищенню продуктивності праці робітників за рахунок зростання їхньої кваліфікації.

Глобальні економічні трансформації вимагають адаптації економічної системи України до світових тенденцій і формування в сфері АПК специфічного про шарку, що прийнято визначати як «техноструктура». Особливості створення техноструктури в аграрному секторі української економіки пов'язані зі специфікою становлення в ній майнових відносин.

Певною мірою потреби у менеджерських кадрах на початковому етапі трансформації системи власності були викликані характером привласнення майнових об'єктів під час приватизації, коли фактичний власник вважав за доцільне існування певних буферів між своєю особою та суспільно-державними інститутами. Цей етап формування ринкового механізму позначимо як Кл, оскільки співвідношення між капіталом та людиною на той час було ще на користь капіталу, причому вплив природного фактору (земельні та водні ресурси) був порівняно незначним. Головною метою власників на даній стадії було формування майнової бази, яка мала вигляд, перш за все, основних засобів (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Трансформації використання ресурсів в економіці згідно факторно-ротаційної концепції*

Етап розвитку	Інститути, що визначають розвиток економіки	Завдання інститутів
Кл	Об'єкти організаційно-виробничої та фінансово-кредитної інфраструктури	Забезпечення ефективного використання матеріальних ресурсів
Лк	Об'єкти науково-дослідницької та фінансово-кредитної інфраструктури	Забезпечення підготовки професійних кадрів, які здатні працювати в нових техніко-технологічних умовах
Лз	Об'єкти науково-дослідницької та організаційно-виробничої інфраструктури	Створення нових техніко-технологічних засобів використання природних ресурсів відповідно до вимог часу

*Авторська розробка

У результаті сформувалася початкова керівна верхівка, яку власник, з одного боку, не мав змоги відсторонити від влади, оскільки їх інтегрованість у систему бізнес-зв'язків фірми досягла критичного рівня, а, із іншого, ступінь компетентності даних осіб у питаннях підвищення економічної ефективності виробництва не завжди відповідав вимогам часу.

Таким чином, об'єктивні економічні вимоги призвели до того, що власник був вимушений формувати другу ступінь керівної вертикалі, до складу якої повинні були входити саме професіональні кадри, або ж здібні службовці, що відсутність належної кваліфікації компенсують наявністю практичного досвіду. Даний етап позначимо як Лк, оскільки основною діючою силою на виробництві починає ставати людина, перш за все кваліфікований співробітник, який ефективно виконує поставлене завдання. Саме менеджер, а не власник стає головною особою на підприємствах системи АПК, причому досить часто спостерігається практика введення керівників нової хвилі до числа співвласників фірми.

Це стосується, перш за все, переробних підприємств, де обмежена кількість власників та монопольне становище фірми на ринку, яке існувало ще за часів планової моделі господарювання, дає можливість без суттєвого ризику перерозподіляти між старими та новими власниками майнові частки. Слід зазначити, що світова економічна криза, яка стала на заваді поступовому планомірному розвитку вітчизняного агропромислового комплексу, лише довела необхідність та надзвичайну важливість виваженої кадрової політики. Саме наявність кваліфікованих фахівців є визначним чинником економічно ефективної діяльності аграрного виробництва. Можна прогнозувати, що після закінчення економічної кризи примат людини над капіталом буде закріплено остаточно. Аналізуючи подальші перспективні напрямки розвитку вітчизняної аграрної сфери, необхідно враховувати важливість екологічної чистоти вирощеної продукції, що для середньоевропейського споживача було однією основних ознак продовольчого товару. Враховуючи стан післякризового ринку продовольства, де природна сільськогосподарська продукція посідатиме

провідне місце, можна прогнозувати подальше зростання впливу на економічний рівень виробництва якості природних ресурсів.

Даний етап позначимо як Лз, оскільки земля матиме надзвичайно важливе значення. Саме тому на сучасному етапі розвитку аграрного підприємництва особливе значення для ефективного ведення господарської діяльності має якість використання нематеріальних ресурсів, зокрема робочої сили і інформації. Елементи моделі інформаційного суспільства, яка формується у всіх секторах національної економіки з різним ступенем успішності, вже є у вітчизняній аграрній сфері як об'єктивний наслідок процесів глобалізації. Господарюючі суб'єкти, які будують свою діяльність на принципах економіки знань, ефективніше використовують матеріальний і фінансовий капітал, трудові ресурси, що робить їх більш конкурентоздатними, а галузі в цілому виводить на передові позиції в системі національної економіки. Слід зазначити, що вітчизняний АПК містить в собі потенційні можливості для успішної реалізації наукомістких бізнес-проектів у різних областях.

Проте, в результаті недостатньої відповідності даного сегменту національного макроекономічного простору вимогам постіндустріального інформаційного суспільства, галузь у цілому залишається малопривабливою для інвесторів. Дана ситуація призводить до масового відтоку працездатного сільського населення в міста, що активізує дезінтеграційні тенденції в межах сільських територій і веде до занепаду вітчизняне село як специфічну соціально-економічну спільноту.

1.4. Забезпечення розвитку вітчизняного аграрного сектору за принципами постіндустріальної економіки

Багато в чому сучасний стан аграрного підприємництва визначається державною політикою в сільському господарстві, яка довгий час зводилася до спроб матеріальної і фінансової допомоги певним категоріям бізнес - середовища. Проте, в нинішніх умовах актуальнішою є наявність здатності використовувати існуючі інформаційні ресурси, створювати нові знання і

ефективно ними обмінюватися. У зв'язку з цим впровадження сучасних стандартів у вітчизняній аграрній сфері ускладнюється наступними обставинами.

1. Відмінність у характері господарської діяльності суб'єктів аграрного підприємництва, виходячи з типологічної і галузевої специфіки.

Як відомо, результатом майнових трансформацій у системі АПК став, крім іншого, перехід об'єктів сфери переробки, реалізації і сервісу під контроль структур, що не мають інституційних зв'язків з представниками сільської громади і не враховують їхніх інтересів при здійсненні господарської діяльності. Наслідком цього стало посилення монополізму у вказаних сегментах ланцюга «виробник-споживач», що призвело до зниження обсягів виробництва сільськогосподарської продукції за цілою низкою позицій.

Окрім цього, істотні зміни торкнулися безпосередньо виробничого сектора. Багатоукладність цієї сфери економіки, відмінність управлінських, майнових та інших відносин в рамках господарюючих суб'єктів призвели до того, що вибір напрямку господарській діяльності часто визначався хаотичним коливанням ринкової кон'юнктури у поєднанні зі сталими виробничими стереотипами.

2. Фактична відсутність наукового забезпечення господарської діяльності суб'єктів аграрного підприємництва.

Стандарти, що існували в умовах планової моделі господарювання, не відповідають новим реаліям. Відсутність одноманітності в техніко-технологічному забезпеченні виробництва сільськогосподарської продукції, свобода вибору напрямку діяльності для виробника – все це вимагає зміни нормативної бази виробничого процесу, розробки ефективніших способів використання ресурсного потенціалу, виходячи з цілей і завдань, які ставить перед собою господарюючий суб'єкт. Однак, відповідні зміни не мають носити механічно характеру. Надзвичайно важливим є забезпечення інтеграції багатьох підприємницьких одиниць в єдине співтовариство в рамках науково обґрунтованої стратегії розвитку галузі, спрямованої на підвищення рівня

продовольчого забезпечення, а також на відновлення українського села.

3. Недостатній рівень розвитку системи комунікації між суб'єктами аграрного підприємництва.

Як відомо, основою ефективного функціонування підприємництва в умовах постіндустріальної економіки є раціональне використання знань, які отримані в процесі господарської діяльності. Проте ефект від їх використання припускає, крім іншого, можливість обміну і передачі інформації, що передбачає активну діяльність різного роду динамічних бізнес-співтовариств. Крім того, наявність даних структур є однією з ознак постіндустріального суспільства. Проте для вітчизняного аграрного підприємництва на сучасному етапі взаємовигідна співпраця господарюючих суб'єктів нехарактерна. Причиною даної ситуації є істотна відмінність в розумінні економічних реалій членами підприємницького співтовариства.

Представники малого і середнього бізнесу часто не володіють практичними навиками з налагодження міжгосподарських відносин, що призводить до зниження темпів зростання виробництва сільськогосподарської продукції і не сприяє зростанню доходів основної частини населення. Великі агрокомпанії, стійкість яких обумовлена значним обсягом капіталу, через свої стабільні позиції на регіональних продовольчих ринках, також не ініціюють початок інтеграційних процесів, побоюючись, що це може привести до зміни їх домінуючого статусу в регіоні.

4. Відсутність виваженої державної політики в сфері малого аграрного бізнесу.

Ставлення до дрібнотоварного сектору аграрного виробництва як до чогось додаткового і неважливого, яке сформувалося за часів планової економіки, продовжує домінувати в державних установах і донині. Проте тоді дана практика була обумовлена гарантованим забезпеченням зайнятості населення у поєднанні з достатнім рівнем доходів працівників. За цих умов особисті селянські господарства, або, за тодішньою термінологією, «особисті підсобні господарства», являли собою додаткову форму зайнятості населення.

Сільськогосподарське виробництво в даному сегменті аграрного сектору не мало суттєвого зниження для вирішення продовольчих та соціальних проблем розвитку села і міста. Тому держава не приділяла їм особливої уваги, навіть дещо стримувала активність селян.

За сучасних умов ситуація принципово змінилася. Особисті селянські господарства відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні ринку сільськогосподарської продукції та забезпеченні розвитку сільських територій. Проте їхнє функціонування є можливим лише за умов переходу на товарну форму виробництва. Вітчизняний АПК нині відчуває нагальну потребу в нових науково обґрунтованих моделях ведення галузевого бізнесу відповідно до різних організаційно-правових форм аграрного підприємництва (зокрема, малий і середній бізнес), а також, зважаючи на його багатогалузевий характер. До цих пір переважна більшість дрібних підприємців в питаннях планування господарської діяльності покладалися переважно на власні практичні знання, а не на результати сучасних досягнень вітчизняної аграрної науки.

Одним з основних завдань при організації виробничого процесу в цій ситуації було скорочення обсягів витрат, причому саме виробництво будувалося на принципах простого відтворення. До наслідків положення, що склалося, слід віднести відсутність потреби в кваліфікованих, а тому високооплачуваних кадрах, що є додатковим негативним чинником, який сприяє деградації аграрного виробництва і українського села.

Проаналізуємо сучасний стан вітчизняного аграрного виробництва за допомогою факторно-ротаційної концепції економічного розвитку, що, зокрема, передбачає наступне:

– наявність базових визначальних факторів виробничо-господарської діяльності: «Природа», «Людина» та «Капітал», кожен з яких має специфічні характеристики, спосіб застосування, характер отримання доходу його власником тощо. Дані характеристики обумовлені самою сутністю фактора і не можуть бути змінені;

– ротаційно-еволюційний характер моделі «Людина-Природа-Капітал», що

практично реалізується через зміну визначального впливу того чи іншого фактора на загальний стан економічних відносин в певний історичний період, змінюючи при цьому аспекти свого застосування. Характер застосування фактора зумовлюється рівнем соціально-економічного розвитку суспільства;

- наявність проміжних етапів функціонування моделі «Людина-Природа-Капітал», протягом яких відбувається поступовий перехід від домінування одного фактора до іншого;

- несинхронність у розвитку моделі «Людина-Природа-Капітал» на макро- і мікроекономічному рівнях, що призводить до диспропорцій в системі національної економіки та світового господарства, регіональних та світових кризових явищ.

Розглядаючи існуючу ситуацію через призму факторно-ротаційній концепції, можна зробити ряд зауважень:

- сучасний етап економічного розвитку є перехідним від етапу «Капітал-Людина» до етапу «Людина-Природа», де визначальним природним ресурсом є інформація як нематеріальна субстанція, а основним людським ресурсом є здатність її ефективно використовувати, генеруючи нові знання;

- створення нових знань здійснюється людиною постійно, безперервно в процесі виробничої діяльності. Характер отримуваних знань визначається рівнем професійних навиків, якістю загальної освіти і природними розумовими здібностями. Отже, підвищення кваліфікації і розширення сфери знань сприяє підвищенню продуктивності праці в даній сфері;

- зростання кваліфікаційного рівня для фахівців, зайнятих в аграрному секторі, зумовлює потребу в них з боку підприємницького співтовариства, що можливо тільки за умови готовності суб'єктів аграрного підприємництва до інституційних трансформацій;

- зміна інституційного середовища в аграрному бізнесі включає створення за допомогою суб'єктів господарювання різного роду інтеграційних структур, метою діяльності яких повинні стати не тільки підвищення економічної ефективності виробництва сільськогосподарської продукції, але і активізація

соціального розвитку сільських територій. Базовою складовою можуть бути також особисті селянські господарства;

– розробка стратегії розвитку суб'єктів аграрного підприємництва на принципах багатокладності вимагає нових методологічних підходів до оцінки ефективності використання ресурсного потенціалу аграріями, виходячи з правової типології. Відмінності майнового, організаційно-управлінського, виробничо-технологічного та іншого характеру між суб'єктами великого і малого бізнесу зумовлюють специфіку ведення господарської діяльності, а також характер формування і використання отримуваних доходів;

– оптимізація методології ефективності функціонування суб'єктів аграрного підприємництва вимагає налагодження інтеграції виробничої і наукової складових аграрної сфери. В зв'язку з цим особливо важливою є роль державних інститутів, покликаних формувати відповідне нормативно-правове, матеріально-технічне, і соціально-психологічне забезпечення.

Таким чином, умовою якісного розвитку вітчизняного аграрного виробництва є практичне впровадження стандартів моделі інформаційного суспільства у всіх формах аграрного підприємництва. Слід зазначити, що даний процес не завжди передбачає обов'язкове використання на виробництві дорогих наукомістких технологій, широке застосування засобів автоматизації. За сучасних умов зростає роль здатність використовувати наявний ресурсний потенціал, значення творчого підходу до використання трудових, матеріальних факторів виробництва, вміння використовувати інформаційні джерела в режимі постійного моніторингу.

Для господарюючих суб'єктів, зайнятих у сімейному бізнесі, або індивідуальних сільськогосподарських виробників адаптація до умов економіки знань більшою мірою пов'язана з оптимізацією у сфері маркетингу і логістики. Проте, у будь-якому випадку подібні трансформації в системі аграрного виробництва вимагають наявності відповідних фахівців, підготовка яких має здійснюватися на базі регіональних навчально-наукових центрів.

Аналізуючи перспективи функціонування особистих селянських

господарств, необхідно відзначити, що даний сегмент вітчизняного аграрного виробництва, на відміну від сільськогосподарських підприємств, характеризується тривалішим періодом еволюційного розвитку, в ході якого селяни постійно адаптувалися до нових умов використання ресурсного потенціалу, чим і довели свою спроможність ефективно функціонувати і в сучасних умовах

Запорукою реалізації зазначених заходів має стати, на нашу думку, адаптація системи «аграрна наука – аграрне виробництво» до сучасних економічних умов. Значною мірою науково-навчальний сегмент функціонує у відповідності до стандартів, що створені за часів планового способу господарювання. Ефективне функціонування такої моделі передбачало контроль державних органів за стратегічними напрямками економічної діяльності, до числа яких входить, зокрема, сільське господарство, а також аграрна наука (рис. 1.1).

Визначаючи перспективи розвитку національної економіки у відповідності до загальних пріоритетів, держава мала не тільки забезпечувати наукове обґрунтування вказаних цілей, але й встановлювала орієнтири напрямів для наукових досліджень. У той же час сільськогосподарські підприємства забезпечувались технікою та технологіями у відповідності до результатів наукових розробок, а також отримували кваліфіковані кадри, що мали можливість їх ефективно використовувати. Така модель мала чітку та логічну будову і, незважаючи на певні недоліки, тривалий час демонструвала непогані результати.

За сучасних умов зв'язок між аграрною наукою та аграрним виробництвом тільки починає свою відбудову, рівень підготовки кадрів не відповідає вимогам підприємницького загалу, а державні інститути практично не забезпечують реалізацію прийнятих ними програм щодо розвитку аграрної сфери. У результаті критика з боку аграріїв лунає на адресу як державних органів влади, так і науково-навчальних центрів, що не спроможні задовольняти потреби виробників у техніко-технологічному та кадровому аспектах. Однак, така

позиція сільгоспвиробників є контрпродуктивною і свідчить про недостатню ступінь усвідомлення існуючого стану речей.

Рис. 1.1. Система "аграрна наука – аграрне виробництво" в умовах планової економіки* Авторська розробка

Як наголошувалося під час слухань у Комітеті з питань аграрної політики та земельних відносин, де обговорювався стан та перспективи розвитку аграрної освіти й науки України, сьогодні рівень підготовки фахівців для АПК не повною мірою відповідає соціально-економічним потребам суспільства, рівню розвитку виробництва та продовольчої безпеки держави, якості життя і безпеки довкілля.

Причинами цього є:

- недосконала система комплексного довго- та середньострокового прогнозування потреби у висококваліфікованих кадрах на ринку праці України;
- порушення ланцюга безперервної освіти для забезпечення аграрної галузі

від кваліфікованого робітника до фахівця найвищої ланки;

– невідповідність рівня матеріально-технічної бази аграрних вищих навчальних закладів (ВНЗ), професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ) та наукових установ потребам сучасного аграрного виробництва;

– недосконалість механізму втілення наукових розробок в аграрне виробництво;

– недостатній рівень фінансування освіти та науки на видатки розвитку та соціальні потреби;

– недосконала системою та недостатньою участю виробничників у підвищенні кваліфікації, перепідготовці персоналу, підвищенні кваліфікації та стажуванні педагогічних і науково-педагогічних кадрів;

– низький рівень заробітної плати та невирішеність соціально-побутових питань на селі, внаслідок чого значна кількість випускників ВНЗ не закріплюється на виробництві.

На думку учасників слухань, розв'язання зазначеної проблеми можливе за умови реформування аграрної освіти та науки на основі інноваційних підходів, що дозволить підвищити їх якість та результативність, сприятиме зростанню ефективності використання кадрового потенціалу галузі, забезпечить конкурентоспроможність агропромислового сектору економіки, підвищить добробут населення.

Запропонована схема позбавляє державу монопольного права формувати стратегічні напрями функціонування аграрної сфери (рис. 1.2). На нашу думку, прийняття рішень такого плану має узгоджуватися із бізнес-спільнотою, а безпосередня реалізація (інституційне, нормативне, матеріально-технічне та технологічне забезпечення) повинна мати наукове підґрунтя. У свою чергу, представники аграрного підприємництва на регіональному рівні спільно з регіональними науково-навчальними центрами мають визначати ступінь та характер потреб у техніко-технологічному та кадровому значенні відповідно до їхньої організаційно-правової типології.

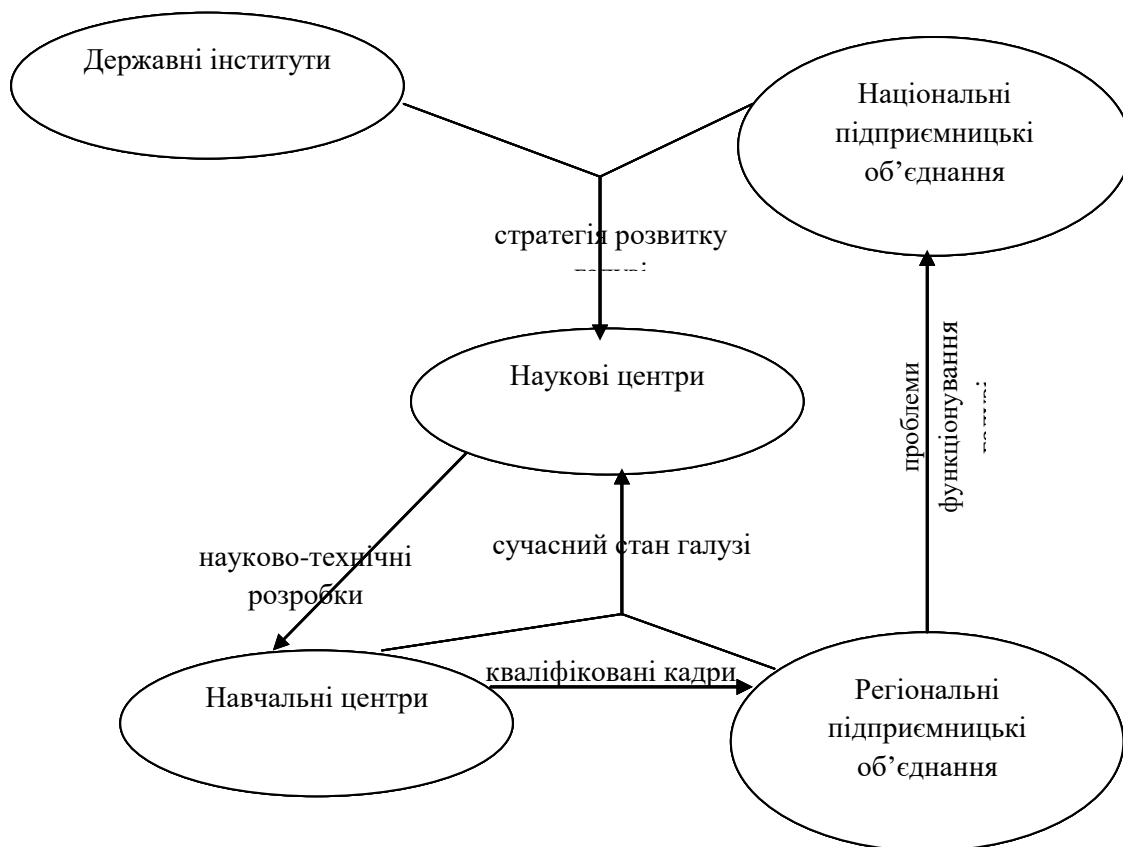

Рис. 1.2. Система "аграрна наука – аграрне виробництво" в сучасних умовах* Авторська розробка

Даний аспект має надзвичайно важливе значення як для стабільного функціонування науково-навчальних закладів, що фактично діють в умовах самовиживання, так і для подальшого розвитку аграрного підприємництва індивідуального та сімейного типів. Саме така форма організації сільськогосподарського виробництва не тільки підтримує продовольчу безпеку в державі, але виконує важливі соціальні функції, надаючи можливість сільському населенню, забезпечуючи прийнятний життєвий рівень, стримуючи тим самим дезінтеграційні процеси на селі.

Налагодження плідної співпраці між аграрним бізнесом та аграрною наукою на регіональному рівні сприятиме зростанню попиту на освітні послуги, оскільки рівень практичної цінності навиків, отриманих у науково-навчальних закладах, стане більше відповідати вимогам сьогодення. Ще одним результатом такої співпраці має стати чітке визначення нагальних потреб розвитку аграрної сфери, що потребують глибокого та системного вивчення у

науковому середовищі та вимагають відповідних заходів з боку державних інститутів.

Таким чином, втілюючи запропоновану модель на практиці, можливо залучати усі верстви підприємницького загалу до координації економічних процесів в аграрному секторі, перетворюючи селян із об'єктів аграрної політики на її суб'єктів. Селянські домогосподарства здатні відповідати критеріям підприємницької структури сучасної економічної системи, оскільки завдяки особливостям організації виробничо-господарської діяльності (наявність додаткових надходжень, відсутність штату найманих працівників, відносно невеликі обсяги виробництва тощо) мають можливість здійснювати швидкі зміни в системі господарювання, тим самим стимулюючи творчий підхід до ведення економічної діяльності.

Однак, при цьому слід зауважити, що даний сегмент аграрного підприємництва функціонує самостійно, без відповідного державного науково-методологічного забезпечення. Обираючи напрям господарської діяльності та використовуючи відповідне техніко-технологічне забезпечення, селянин внаслідок цього керується переважно власним практичним досвідом.

Результатом такої практики є повільний перехід селянських домогосподарств до інноваційної економіки. Необхідно відзначити, що переважна більшість літератури, яка висвітлює питання підвищення ефективності діяльності селянських домогосподарств, стосується садівництва і городництва та носить характер скоріше доброзичливих порад, ніж науково обґрунтованих рекомендацій із наведенням розрахунків ступеня ефективності. Саме тому кадрове забезпечення розвитку селянських домогосподарств потребує нових науково-методологічних підходів.

Аналізуючи рівень ресурсного забезпечення інноваційного розвитку особистих селянських господарств, необхідно відзначити, що за сучасних умов існуюча класифікація ресурсного потенціалу аграрного виробництва не відповідає реаліям сьогодення. Вона, зокрема, не враховує результатів застосування інформаційних ресурсів в сільському господарстві, а також не

передбачає наявності галузевих фінансових установ. Для більш точної оцінки характеру розвитку особистих селянських господарств за сучасних умов нами пропонується використовувати як інтегруючу категорію поняття «агроінноваційна система». Під агроінноваційною системою ми розуміємо сукупність галузей і видів діяльності, що сприяють розвитку аграрного виробництва згідно зі стандартами інформаційного суспільства, тобто підвищенню наукомісткості, а отже прибутковості виробничого процесу. Введення категорії «агроінноваційна система» передбачає, зокрема, використання додаткових показників, які характеризують ступінь взаємодії між її складовими.

Показники, що відображають рівень упровадження результатів наукової діяльності у виробництво, характер інвестиційної привабливості складових агроінноваційної системи (наукові і сервісні центри, промислові, сільськогосподарські виробництва), що характеризують взаємозв'язок між науковою роботою регіональних і національних центрів і ефективністю виробництва сільськогосподарської продукції. Складовими агроінноваційної системи є:

- підприємства, що здійснюють свою діяльність в інформаційній сфері (наукові і учбові заклади, консультаційні центри і так далі), метою яких є створення і використання знань (рис.1.3);

- фірми, діяльність яких проходить у фінансовій сфері (банки, фондові біржі, страхові компанії тощо) і спрямована на перерозподіл грошових коштів;

- аграрне виробництво – діяльність фірм спрямована на створення сільськогосподарської сировини з метою здобуття вигоди. Під «вигодою» в даному випадку слід розуміти як безпосередньо отримуваний прибуток у результаті реалізації створеної продукції, так і корисний ефект від отриманого блага, яким сільгоспвиробник має намір задовольнити власні потреби;

- підприємства, що займаються доведенням сільськогосподарської сировини до споживача (переробка, зберігання і реалізація);

– підприємства, що забезпечують сільгоспвиробників засобами виробництва та здійснюють відповідне сервісне обслуговування.

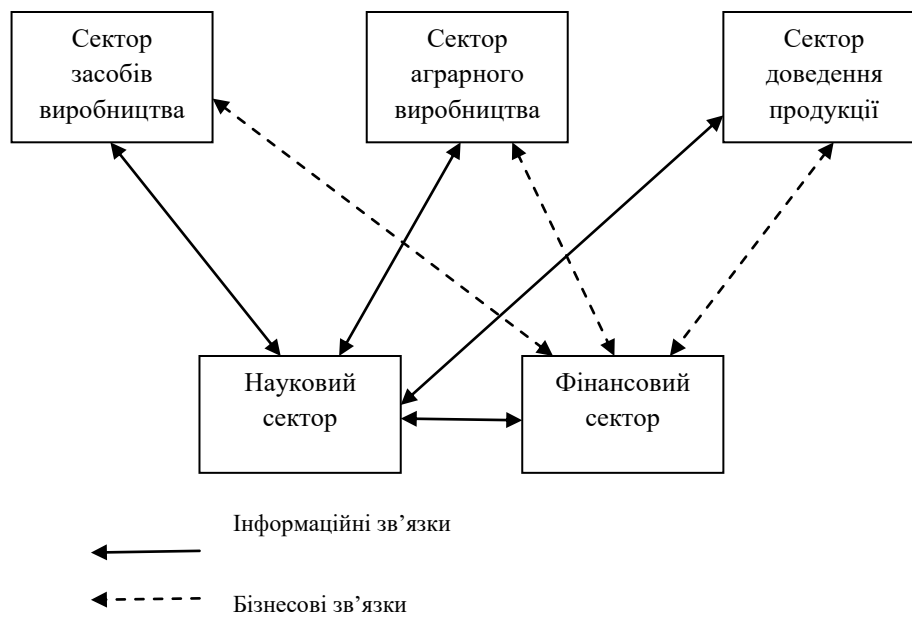

Рис. 1.3. Агроінноваційна система та її складові*

*Авторська розробка

Надзвичайно важливу роль у сфері реалізації програми розвитку особистого селянського господарства відіграє система нормативно-правового забезпечення. Слід відзначити, що державні установи періодично приймають певні нормативно-правові акти, покликані сприяти розвитку аграрного сектору та розбудові сільських територій. Проте, переважна більшість результатів правотворчої діяльності державних інститутів уже втратила чинність, окрім цього, характерною особливістю документів, що приймаються, є практика їхньої відміни наступними керманічами. Така ситуація не може позитивно сприяти розвитку особистих селянських господарств, яким, до речі, у зазначених документах приділяється надзвичайно мало уваги. Дрібнотоварний сектор аграрного підприємництва донині лишається лише додатковим суб'єктом державних програм розвитку сільських територій та аграрного виробництва, а представники малого підприємництва в сільській місцевості фактично позбавлені права захищати власні інтереси в якості складової системи владних інститутів.

У результаті рівень ефективності реалізації відповідних державницьких заходів не відповідає заявленим цілям. Також відповідним чином впливає ситуативний характер нормативних актів. Забезпечення розвитку селянських домогосподарств має проводитися за наступними напрямками: техніко-технологічний, економіко-аналітичний, системний менеджмент.

Інформаційний зміст кожного напрямку пов'язаний зі специфікою ведення господарської діяльності в даному секторі аграрного підприємництва, а саме відносно невеликим обсягом виробництва, використанням переважно власної праці, низьким рівнем інноваційності виробництва, локальністю економічних зв'язків. У цьому зв'язку доцільним є забезпечення функціонування селянських домогосподарств, виходячи зі специфічних рис, що визначають їхню господарську сутність у напрямку ліквідації проблем, які стоять на заваді виходу дрібних господарств на новий рівень функціонування.

Особливу увагу слід приділяти належному інформаційному забезпеченню по кожному напрямку розвитку, враховуючи регіональну специфіку в природно-кліматичному, демографічному і загальноекономічному аспектах (табл. 1.4).

1. Техніко-технологічний напрям. Передбачає стимулювання активне використання засобів механізації та автоматизації, творчий підхід до породно-сортового забезпечення сільськогосподарського виробництва, виходячи не тільки із суто економічних критеріїв (співвідношення витрат і результату, рівень попиту на продукцію тощо), а також враховуючи соціальні аспекти життєдіяльності селянських домогосподарств (співвідношення витрат ресурсів та корисності отриманих благ тощо). Значною мірою рівень ефективності господарської діяльності визначає можливість скорочення втрат продукції.

Необхідно відмітити, що переважна більшість продукції рослинництва в селянських домогосподарствах реалізується лише у натуральному вигляді, а переробка здійснюється лише на примітивному рівні. Окрім того, відносно незначний обсяг продукції, яка призначена на продаж, не дозволяє використовувати для зберігання та переробки сучасне обладнання промислового типу.

**Напрями раціоналізації господарської діяльності особистих
селянських господарств***

Напрямок	Мета	Завдання
Техніко-технологічний	Модернізація техніко-технологічного забезпечення	Ознайомлення селянських домогосподарств із новітніми засобами механізації та автоматизації сільськогосподарського виробництва, новаціями в сфері переробки та зберігання сільськогосподарської продукції
Економіко-аналітичний	Забезпечення здійснення господарської діяльності на принципах коротко-та середньострокового планування	Обґрунтування використання в економічній діяльності домогосподарств засобів аналітичної обробки інформації для визначення її ефективності
Системний менеджмент	Створення системи міжгосподарських об'єднань, розвиток кооперативного руху, активізація використання інформації як засобу виробництва	Навчання селян практичним навикам та теоретичним знанням в сфері кооперативного будівництва, менеджменту та маркетингової діяльності

*Авторська розробка

У цьому зв'язку вважаємо за доцільне вивчення потенційних можливостей застосування приладів для переробки рослинницької продукції в домашніх умовах, що нині активно та в широкому асортименті пропонують магазини побутової техніки. За результатами досліджень забезпечується посилення спеціалізації серед дрібних сільгоспвиробників, що сприяє зростанню обсягів продукції при розширенні асортименту. Окрім цього, дана практика дозволить знизити потенційно небезпечні наслідки жорсткої конкурентної боротьби в умовах вільної конкуренції.

2. Економіко-аналітичний напрям. Передбачає застосування методів економічного аналізу для характеристики господарської діяльності селянських домогосподарств, оцінки впливу тих чи інших факторів на рівень її ефективності, пошук прихованих ресурсів для подальшого розвитку та визначення соціально-економічного статусу підприємницької одиниці. Оптимізація техніко-технологічного забезпечення виробничо-господарської

діяльності має базуватися не тільки на результатах аналізу загальних тенденцій макро- та мікроекономічного розвитку, але й повинна враховувати потенційні можливості конкретного селянського домогосподарства та їх відповідність обраним напрямом господарської діяльності.

Однією зі складових ефективної економічної діяльності на принципах товарного виробництва в умовах жорсткого конкурентного середовища є вірна оцінка обраних напрямів господарювання, їх відповідності тенденціям розвитку регіонального ринку та потенційним можливостям, виходячи з обсягу наявних ресурсів.

Обов'язковою вимогою обґрунтування напрямку господарювання за принципами товарного виробництва є аналіз прогнозу соціально-економічних процесів, що визначають характер функціонування відповідного сегменту аграрного ринку. Дотепер напрями виробничої діяльності в селянських домогосподарствах обиралися, виходячи з традицій прашурів, чуток про одноразові успішні комерційні операції сусідів і не були стратегічно виваженими. У подальшому селянин має виходити не з результатів комерційного успіху минулого, але орієнтуватися на вимоги, що висуває майбутнє.

3. Системний менеджмент. Передбачає розробку заходів в напрямку оптимізації маркетингової діяльності та розвитку міжгосподарських зв'язків. Функціонування селянських домогосподарств на засадах традиційної економіки, коли реалізується лише надлишок вирощеної продукції, в сучасних умовах неможливо. Вітчизняні дрібні сільгоспвиробники поступово переходять до товарної форми ведення господарської діяльності, коли створений продукт призначається на продаж.

Однак, у сучасних умовах, коли селянські домогосподарства функціонують під монополістичним тиском дрібних перекупників та переробних підприємств, такий аматорський спосіб ведення бізнесу є неприйнятним. Одним із шляхів вирішення зазначеної проблеми, на наш погляд, є відновлення системи кооперативних зв'язків між сільгоспвиробниками. Специфіка

сучасного етапу розбудови кооперації полягає, по-перше, у відсутності виваженої політики з боку державних органів, а, по-друге, у неможливості інших альтернатив для збереження селянськими домогосподарствами своєї самостійності як підприємницької одиниці.

Рух фінансового капіталу в село, на відміну від інвестицій у промисловість, торгівлю чи банківський сектор, може призвести до небажаних наслідків. Селянське домогосподарство не здатне конкурувати із виробництвом продукції на промислових засадах, до чого призведе експансія капіталу у аграрну сферу. Саме тому консолідація зусиль сільгоспвиробників на принципах кооперації, створення інституційних зв'язків із представниками міської громади забезпечать ефективний розвиток дрібного аграрного підприємництва.

Особливо актуальним у цьому зв'язку є створення обслуговуючих кооперативів, метою яких має стати надання своїм членам послуг із обробітку ґрунту, збирання врожаю, інших технологічних операцій. Також важливим напрямом діяльності кооперативних утворень є переробка та реалізація продукції членів, що не тільки зменшить втрати товарної маси, але й підвищить рівень доходів селян.

Окрім цього, значною мірою впливає на рівень ефективності господарської діяльності селянських домогосподарств їхня відповідність загальним галузевим тенденціям розвитку та вимогам локального ринку. Дати ґрунтовну відповідь на вказані запитання можливо завдяки здійсненню моніторингу соціально-економічного середовища у відповідному сегменті аграрного підприємництва. Таким чином, комплексна оптимізація професійного рівня селян, зайнятих економічною діяльністю в індивідуальних господарствах, не лише позитивно вплине на інноваційний рівень аграрного виробництва, але й сприятиме поліпшенню соціальної ситуації на селі, розбудові сільських територій.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте інформацію як фактор економічної діяльності.
2. У чому полягають соціально-економічні особливості становлення

інформаційного суспільства? Відповідь обґрунтуйте.

3. Охарактеризуйте специфіку інституційного середовища інформаційного суспільства.

4. Сформулюйте основні принципи факторно-ротаційної концепції економічного розвитку.

5. У чому полягають особливості розвитку вітчизняного аграрного сектору за принципами постіндустріальної економіки?

Література до розділу I

1. Агроіндустрія у пошуках «бракуючої ланки». URL: <http://hrliga.com/index.php?module=profession&op=view&id=259&print=true> .

2. Аврелий Августин. О свободе воли. URL: <http://lib.meta.ua/book/3921/>

3. Белл Д., Иноземцев В. Л. Эпоха разобщенности: Размышления о мире XXI века. М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2007. 304 с.

4. Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество: Пер. с англ. М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига»; Спб.: Terra Fantastica, 2004. 602 с.

5. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / АН СССР, Ин-т философии. М.: Мысль, 1979. 620с.

6. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества: Постиндустр. теории и постэкон. тенденции в соврем. Мире. М.: Academia : Наука, 1998. 639 с.

7. Иноземцев В. Л. К теории постэкономической общественной формации. М.: Таурус, 1995. 330с.

8. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. М.: Логос. 2000. 304с.

9. Кальченко С. В. Зарубіжний досвід оптимізації системи підготовки кадрів на посттрансформаційному етапі розвитку аграрної сфери. *Збірник наукових праць ТДАТУ (економічні науки)*. 2012. № 1(17). Т.1 С. 193–201.

10. Кальченко С. В. Підприємницька діяльність в умовах інформаційного суспільства. *Збірник наукових праць ТДАТУ (економічні науки)*. 2012. №8 (18). С. 110–114.

11. Кальченко С. В. Агроінноваційна система як основа розвитку аграрного сектору економіки України. *Вісник ХНТУСГ: економічні науки*. 2011. Вип. 112. С. 287–293.
12. Карпенко А. В. Агропромислова інтеграція як резерв нарощування виробництва. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2005. № 5. С. 111–115.
13. Карпенко А. В. Державна стратегія ефективного використання економічних ресурсів в умовах світової глобалізації. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування : збірник наукових праць. Економічні науки*. 2014. Вип. 3(67). С. 126–135.
14. Карпенко А. В. Розвиток аграрного сектора Запорізької області. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2005. № 4. С. 102–107.
15. Карпенко А. В., Нікітюк Г. М. Інформаційний розвиток в Україні. *Сучасні проблеми економіки: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 16 жовтня 2018 р.). К. : НАУ, 2018. С. 95–97.
16. Ключевский В. О. О государственности в России. М.: Мысль, 2003. 603 с.
17. Маркс К. Капитал. Т.1. Соч. - 2-е изд. Т. 20. 858 с.
18. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. 526с.
19. Подолинський С. А. Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. К.: КНЕУ, 2000. 328с.
20. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 9.01.2007 № 537-V. URL: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=92979225&cat_id=2251550&ctime=1190812307568.
21. «Рідне село»: дати поштовх сільськогосподарській кооперації. URL: <http://www.rp.mk.ua/2012/05/ridne-selo-dati-poshtovx-silskogospodarskij->

кооперації%97/.

22. Рикардо Д. Сочинения. М.: Госполитиздат, 1955. Т.1. 360 с.
23. Руденко М. Д. Енергія прогресу: нариси з фізичної економії. К.: Молодь, 1998. 528 с.
24. Сафиулин Л. Н., Улесов Д. В. Особенности информации как фактора производства. URL: www.ieml.ru.
25. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Изд-во социально-политической литературы. 1962. 654с.
26. Тоффлер Э. Шок будущего: Пер. с англ. М.: ООО «Издательство АСТ»: 2001. 560с.

РОЗДІЛ II

ІНСТИТУЦІЙНА ПРИРОДА СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Мета: розглянути сутність формування соціально-економічних відносин на засадах соціальної відповідальності. Проаналізувати особливості впливу державних та недержавних інститутів на формування відповідної системи взаємодії між бізнесом, державою та населенням.

План

- 2.1. Сутність поняття «соціальна відповідальність» та форми її реалізації.
- 2.2. Соціальна держава та її еволюція.
- 2.3. Формування соціально відповідальних відносин в бізнес-середовищі.
- 2.4. Перспективи реалізації принципів соціальної відповідальності в системі аграрних відносин.

2.1. Сутність поняття «соціальна відповідальність» та форми її реалізації

Соціальна відповідальність є фундаментальною основою всієї системи відносин та виступає невід'ємним елементом у макросистемі людина-держава-суспільство. Вона визначає рівень культури й моральні якості окремої людини та суспільства, якість взаємовідносин між суб'єктами бізнесу, громадськості та держави, тобто забезпечує передумови сталого розвитку людини та бізнесу й соціально-економічного розвитку країни. Соціальна відповідальність як прояв збалансованого та цілісного розвитку передбачає поступове об'єднання в єдину самоорганізуючу систему економічної, екологічної та соціальної сфер діяльності. Вона може визначатися як покладений на когось або взятий на себе обов'язок, пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві, відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова.

Під *соціальною відповідальністю* розуміють дотримання суб'єктами суспільних відносин вимог соціальних норм, а у випадках безвідповідальної

поведінки, що не відповідає вимогам норм чи порушує суспільний порядок, необхідність нести додатковий обов'язок особистого чи майнового характеру.

Форми соціальної відповідальності:

– суспільна – відповідальність як реакція суспільства на поведінку індивіда;

– особиста – відповідальність як система відповідей індивіда на вимоги суспільства.

Види соціальної відповідальності:

– правова – настає у випадку порушення норм державно-організованого права.

– неправова (моральна – настає у випадку порушення традицій, звичаїв, культурних та етичних норм; політична – настає при порушенні норм, дотримання яких покладається суспільством на публічного політика; корпоративна – настає у випадку порушення корпоративних правил, які прийняті певною соціальною структурою та не мають правового значення; релігійна – засновується на нормах, що регламентують порядок відправлення релігійних культів).

Риси соціальної відповідальності:

– є засобом гарантування та охорони суспільних відносин;
– встановлюється певними суб'єктами та гарантується певними засобами;
– є засобом гарантування прав людини та суспільних інтересів;
– є елементом надбудови суспільства, залежить від рівня розвитку соціально-економічних, політичних та суспільних відносин;

– має динамічний характер;
– існує у певній сфері та регламентується певним різновидом соціальних норм;

– переслідує досягнення певної мети та має функціональну спрямованість;
– передбачає настання певних наслідків для порушника;
– забезпечує системність суспільства як соціального утворення;
– є проявом культури суспільств.

Підстави соціальної відповідальності

У філософській доктрині прийнято стверджувати про об'єктивні та суб'єктивні підстави відповідальності. При дослідженні *об'єктивних* підстав соціальної відповідальності передбачається всебічне вивчення і врахування низки чинників (об'єктивних законів розвитку природи, суспільства, мислення, які визначають мету і вчинки людей).

Передумовою *суб'єктивної* підстави є можливість пізнання суб'єктом законів природи і суспільства. Серед суб'єктивних підстав соціальної відповідальності виділяють:

- можливість пізнання індивідом законів об'єктивного світу;
- свободу волі індивіда;
- відносну незалежність свідомості та волі індивіда від навколишнього середовища;
- імовірний характер детермінації поведінки;
- можливість вибору і свободу вибору різних варіантів поведінки;
- здатність індивіда оцінювати свої вчинки відповідно до інтересів суспільства.

З позиції нормативного підходу прийнято диференціювати наступні підстави соціальної відповідальності:

- нормативна – причиною є система наявних чинних соціальних норм, що функціонують в даному суспільстві;
- фактична – підставою негативної відповідальності є вчинення суб'єктом суспільних відносин діяння, яке суперечить соціальній нормі, а у випадку порушення юридичної норми – наявність у такому діянні складу відповідного правопорушення. Фактичною підставою позитивної соціальної відповідальності є правомірне діяння суб'єкта суспільних відносин, тобто наявність в його діянні відповідного складу правомірного вчинку.

Соціальна відповідальність відбиває діалектичний взаємозв'язок між особистістю та суспільством, який характеризується взаємними правами й обов'язками з виконання приписів соціальних норм і застосуванням

різноманітних засобів впливу в разі її порушення. Тобто, це засвідчує, що держава і людина є суб'єктами соціальної відповідальності, які взаємодіють безпосередньо між собою та через бізнес (підприємства). Це й доводить, що соціальна відповідальність є певною системою відносин, яка формується та виявляється на різних рівнях: особистості, бізнесу (підприємства) та держави (рис. 2.1).

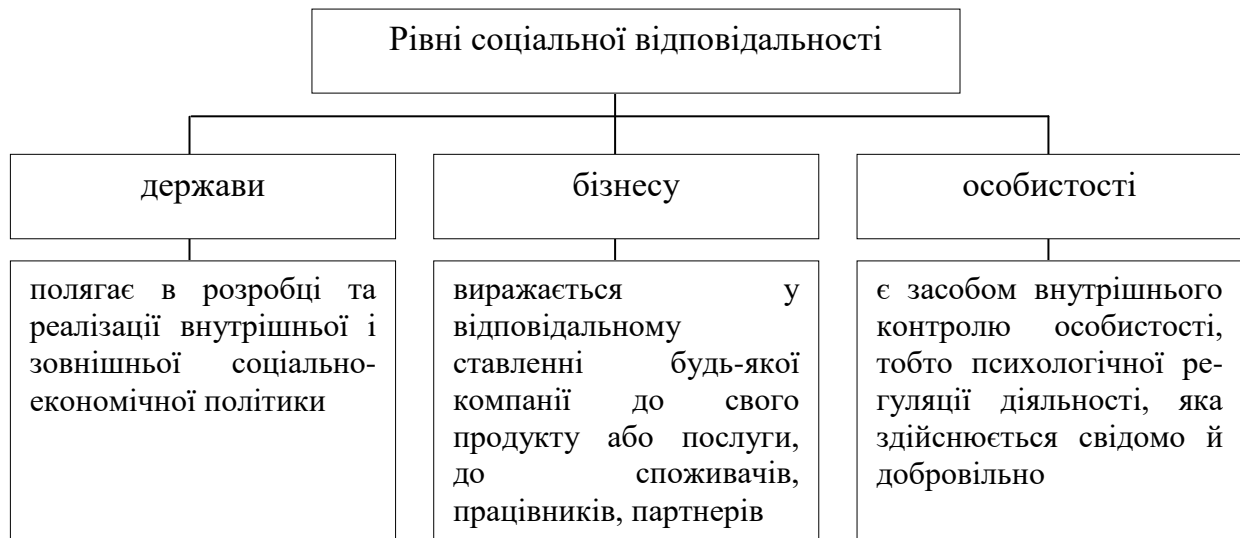

Рис. 2.1. Рівні соціальної відповідальності*

*Авторська розробка

Про важливість науково-практичного обґрунтування й ефективної реалізації концепції формування і розвитку соціальної відповідальності для науки і практики на всіх рівнях вказується у праці. Глибина дослідження окремих рівнів соціальної відповідальності і намагання створити їхню ієрархію призвело до таких висновків: пріоритетним у соціальній відповідальності є державний рівень, однак, він визначається первинною відповідальністю особистісного рівня (людини).

Соціальна відповідальність держави виявляється у забезпеченні утвердження демократичних засад у суспільстві, укріпленні політичної культури, формуванні конструктивної опозиції, становленні партнерських відносин між гілками влади та підвищенні рівня довіри до влади. Своєрідним способом обмеження політичної влади держави у її відносинах з людиною має бути взаємна відповідальність, що полягає у прийнятті державою конкретних

зобов'язань, спрямованих на забезпечення інтересів громадян, наявності реальної відповідальності державних органів та посадових осіб за невиконання їхніх обов'язків перед суспільством і особистістю.

Проблематика соціальної відповідальності представляється з точки зору відповідальності людини, оскільки вона є метою, центром і вістрям суспільного, соціально-економічного розвитку, а не економіка. Крім того, так як кожен інститут очолює керівник (певна особистість), який згідно зі своїми моральними цінностями і переконаннями спрямовує діяльність інституції, важливим і необхідним є виокремлення базової особистої відповідальності.

Загалом соціальна відповідальність заснована, перш за все, на особистісній відповідальності, що реалізує сутнісні цінності людини та визначає соціальну відповідальність суспільства, підприємств і держави при досягненні господарських цілей.

У широкому змісті соціальна відповідальність є певним впливом бізнесу на суспільство. Тобто соціальна відповідальність переважно розглядається з позиції бізнесу за групою підходів, кожен з яких має свої переваги і недоліки, проте, в цілому вони зорієнтовані створити загальний позитивний вплив на суспільство (рис. 2.2).

Взагалі жоден з підходів до визначення сутності соціальної відповідальності не є вичерпним і сталим у тривалому часовому вимірі. Вони відбивають діаметрально протилежне бачення соціальної відповідальності бізнесу та дають можливість оцінити наскільки змінилися зв'язки підприємств із суспільством. Найпоширенішими підходами вважаються: інструментальний, підходи з позиції соціальних вимог, з позиції політичного впливу та з позиції етики, однак, у західному науковому й діловому колах широко використовуються теорія «корпоративного егоїзму», «освіченого корпоративного егоїзму», «розумного егоїзму», в яких головна увага зосереджена на прибутку компаній.

Рис. 2.2. Підходи до визначення сутності соціальної відповідальності*

*Власні узагальнення автора

Соціальна відповідальність бізнесу – відповідальність організації за вплив її рішень і діяльності на суспільство і довкілля через прозору і етичну поведінку, яка узгоджується із стійким розвитком і добробутом суспільства, міжнародними нормами поведінки, введена у всій організації.

Соціальна відповідальність бізнесу носить багаторівневий характер:

– базовий рівень соціальної відповідальності бізнесу передбачає виконання наступних зобов'язань: своєчасна оплата податків, виплата заробітної плати, по можливості – надання нових робочих місць (розширення робочого штату);

– другий рівень соціальної відповідальності бізнесу передбачає забезпечення працівників адекватними умовами не лише роботи, але і життя:

підвищення рівня кваліфікації працівників, профілактичне лікування, будівництво житла, розвиток соціальної сфери. Такий тип соціальної відповідальності бізнесу був умовно названий «корпоративною відповідальністю»;

– третій, вищий рівень соціальної відповідальності бізнесу передбачає добродійну діяльність.

Існують зовнішня і внутрішня форма соціальної відповідальності. До внутрішньої форми соціальної відповідальності бізнесу можна віднести: безпека праці, стабільність заробітної плати, підтримка соціальна значимої заробітної плати, додаткове медичне і соціальне страхування співробітників, розвиток людських ресурсів через повчальні програми і програми підготовки і підвищення кваліфікації, надання допомоги працівникам в критичних ситуаціях.

До зовнішньої форми соціальної відповідальності бізнесу відносять: спонсорство і корпоративна добродійність, сприяння охороні довкілля, взаємодія з місцевим співтовариством і місцевою владою, готовність брати участь в кризисних ситуаціях.

Розрізняють наступні типи соціальних програм, розроблених в ракурсі соціальної відповідальності: власні програми компаній; програми партнерства з місцевими, регіональними і федеральними органами державного управління; програми партнерства з некомерційними організаціями; програми співпраці з громадськими організаціями і професійними об'єднаннями; програми інформаційної співпраці із ЗМІ.

У основі соціальної відповідальності бізнесу лежать наступні мотиви:

- розвиток власного персоналу дозволяє не лише уникнути текучості кадрів, але і залучати кращих фахівців на ринку;
- зростання продуктивності праці в компанії;
- поліпшення іміджу компанії, зростання репутації;
- реклама товару або послуги;
- освітлення діяльності компанії в ЗМІ;
- стабільність і стійкість розвитку компанії в довгостроковій перспективі;

- можливість залучення інвестиційного капіталу для соціально-відповідальних компаній вища, ніж для інших компаній;
- збереження соціальної стабільності в суспільстві в цілому;
- податкові пільги.

2.2. Соціальна держава та її еволюція

З розвитком цивілізації справедливість дедалі більше розглядалася в економічній площині та почала асоціюватися не просто з рівністю, а з тим, що винагорода має відповідати здійсненому внеску (заслугам) та всі очікування мають виправдовуватись. Тобто прагнення до досягнення рівності шляхом перерозподілу доходів, як правило, асоціюється зі справедливістю, але майже завжди супроводжується зниженням економічної ефективності. Відповідно такі обставини призводять до падіння економічної активності і заможних (оскільки велику частину їхнього доходу держава вилучає у вигляді податку), і бідних (втрачається стимул працювати, оскільки є можливість жити за рахунок допомоги). Саме тому у сучасних надстрімких змінних реаліях необхідно враховувати окреслені висновки і з обережністю використовувати зазначені заходи (оптимальне втручання в перерозподіл доходів).

Від держави очікується усвідомлення об'єктивного факту, пов'язаного з тим, що люди нерівні між собою за численним комплексом параметрів (соціальних, моральних, інтелектуальних, фізичних тощо), тому держава й суспільство мають це враховувати й надавати можливості до певного відхилення при додаткових зусиллях, однак всі вони рівні перед державним законодавством, що має забезпечуватись і однаковим рівнем відповідальності за його порушення. Тобто сприйняття справедливості та її забезпечення владою є важливою основою формування соціальних стандартів та розвитку економіки.

Соціальна держава – це держава, яка бере на себе відповідальність за кожного громадянина і прагне забезпечити кожному гідні умови існування (життя), соціальний захист, співучасть в управлінні виробництвом, а в ідеалі приблизно однакові життєві шанси й можливості для самореалізації особистості

в суспільстві. Діяльність такої держави спрямована на загальне благо, утвердження в суспільстві соціальної справедливості.

Вона стирає майнову та іншу соціальну нерівність – допомагає слабким, недієздатним і знедоленим, піклується про надання кожному роботи або якогось іншого джерела існування, дбає, щоб було збережено мир і спокій у суспільстві, щоб формувався сприятливий для людини життєвий простір.

Діяльність сучасної соціальної держави багатогранна. Це – перерозподіл національного доходу на користь менш забезпечених прошарків населення, політика зайнятості й охорони прав працівника на підприємстві, соціальне страхування, підтримка сім'ї і материнства, піклування про безробітних, старих і молодь, про розвиток доступної для всіх освіти, культури тощо.

Політичні права людини доповнюються соціальними правами, які передбачають надання всім соціально незахищеним членам суспільства мінімуму матеріальних благ, який прийнято в даному суспільстві. Вводиться принцип соціальної відповідальності як приватних корпорацій, так і держави.

Соціальні програми стали невід'ємною частиною політики держави. Більш того, держава набуває форми держави добробуту, держави достатку. На цій основі розширюються функції держави, які доповнюють і нерідко замінюють функції громадянського суспільства.

Принципи соціальної держави:

- соціальна держава визнає людину найвищою соціальною цінністю;
- перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості;
- забезпечує громадський мир і злагоду в суспільстві;
- держава стає органом подолання соціальних протиріч, урахування і координації інтересів різних груп населення, проведення до життя таких рішень, які б позитивно сприймалися різними верствами суспільства;
- за допомогою соціальної політики, забезпечення рівності та умов політичної співучасті об'єднати населення, стабілізувати соціальну (у тому числі правову) і економічну системи, забезпечити їх прогресивну еволюцію.

Незалежно від специфіки тієї чи іншої національної моделі соціальної держави для неї характерні такі спільні ознаки:

- соціальна держава є закономірним продуктом еволюції громадянського суспільства в напрямку до громадянського суспільства соціальної демократії;
- вона завжди визнається якісною характеристикою правової держави;
- проголошення держави соціальною є важливою конституційною гарантією забезпечення і захисту соціальних прав людини;
- оскільки як мета діяльності соціальної держави, так і сама ця діяльність (соціальна політика) визначаються правовими рішеннями, то її функціонування передбачає наявність розвинутого соціального законодавства;
- соціальна держава забезпечує громадянський мир і злагоду в суспільстві;
- утвердження соціальної державності сприяє трансформації ринкової економіки на соціальну ринкову, служінню інтересам як власника, так і суспільства.

Еволюція концепції «соціальної держави»

Витоки формування моделей соціальної держави можна знайти в працях античних мислителів та «соціалістів-утопістів». В працях Аристотеля, Т.Мора, Т.Кампанелли обґрунтовувалася необхідність створення адміністративного утворення, в основі якого лежали би принципи взаємної відповідності влади та населення. При цьому автори розглядали вже сформовані соціально-економічні моделі, не ставлячи питання, яким чином сучасне суспільство можливо адаптувати до стандартів відповідних «ідеальних держав».

Для сучасного суспільства процес запровадження практичних моделей соціальної держави пов'язаний зі змінами принципів організаційно-економічного, соціально-культурного та нормативно-правового забезпечення функціонування країни як адміністративно-територіального утворення. Їх започаткували буржуазні революції, що відбулися в Англії та Франції, які кінець-кінцем привели до влади представників крупного бізнесу. Останні, в свою чергу, потім активно отримували дворянські звання як необхідний акт закріплення свого соціального статусу.

Перший етап становлення соціальної держави, що датується з 70-х років XIX ст. до 30-х років XX ст., – соціалістичний. Перша третина XX ст. ознаменувалася лавиноподібним прийняттям соціальних законів і інкорпоруванням у політику багатьох країн принципів соціальної держави. Закони, пов'язані з соціальним та медичним страхуванням, пенсійним забезпеченням, допомогою по безробіттю, сімейними допомогами та страхуванням від нещасних випадків, у ці роки були прийняті в Австрії, Австралії, Данії, Канаді, Італії, Нової Зеландії, Норвегії, СРСР, США, Франції, Швеції та ін. Соціальне законодавство стало не просто сектором правового поля, але почало виявляти потужний вплив на правовий зміст всієї нормативної бази держав.

У 1930 р. Г. Геллер увів поняття «соціальна правова держава», яке акцентує право громадянина на соціальні гарантії з боку держави. Констатація правової природи соціальної держави фактично закріпила за державою його соціальні функції. Соціальні функції останнього не просто набули правові підстави, але стали провідними для держави, трансформуючи, у свою чергу, правову базу держави. Особисті права людини стали наріжним каменем усієї правової системи держави, визначаючи через виборче право влада, через громадянські права – політичну природу держави та її соціальні обов'язки, через соціальні права – його соціальні функції. Правовий фундамент надав соціальним функціям обов'язкового характеру. Соціальні функції стали невід'ємною частиною функціональної структури держави. Відбулася остаточна передача соціальних функцій від суспільства до держави.

Визначення соціальної держави як правової стало принциповим для визначення нової соціальної якості держави. Уперше в історії одвічне протиставлення свободи і рівності – «протягом століть люди прагнули до свободи і рівності як до одних з первинних цілей людського життя, але повна свобода для сильних і талановитих несумісна з правом на гідне життя для слабких і малообдарованих» – було знято через компроміс, стало можливим обмеження свободи «заради соціального добробуту, щоб нагодувати голодних,

дати притулок знедоленим».

Правове обґрунтування соціальної держави остаточно оформило принцип природних соціальних прав людини. На основі цього виникла абсолютно нова правова колізія, яка полягає у несиметричності прав і обов'язків. Для теорії права дана ситуація стала настільки значущою, що деякі автори, наприклад Е. Форстхофф, відкидають саму можливість суміщення правової та соціальної держави або констатують їх принципове протиріччя. Однак, саме асиметричність соціальних прав і обов'язків особистості породила особливий статус держави як монопольного суб'єкта соціальної діяльності. Держава стала опосередкованою ланкою між усією сукупністю прав і обов'язків, нівелюючи і роблячи їх співмірними за допомогою соціальної політики. У цій якості держава отримала особливі права щодо перерозподілу благ і тим самим набула специфічну функцію реального забезпечення формальної рівності людей.

Таким чином, другий період становлення соціальної держави, що тривав з 30-х до кінця 40-х років ХХ ст., можна позначити як етап правової соціальної держави.

Початок наступного етапу розвитку уявлень про соціальну державу поклала знаменита доповідь В. Беверіджа «Повна зайнятість у вільному суспільстві», з якою він виступив в англійському парламенті в 1942 р. У ній було викладено основні принципи «держави добробуту», вперше висунуто ідею гарантованого єдиного національного мінімального доходу, підкреслено тісний зв'язок соціальної політики з державною економічною політикою, націленою на забезпечення повної зайнятості. З того часу термін «держава добробуту» – «welfare state» – став в англійських країнах синонімом соціальної держави. (Інші назви – «держава благоденства», «держава загального благоденства», «держава провидіння»).

Період до 60-х років ознаменувався, з одного боку, поглибленням теорії соціальної держави або держави благоденства, з іншого, – практичною реалізацією ідеї соціальної держави на національному рівні. Одним з провідних проявів соціальних функцій на даному етапі стало надання державою

соціальних послуг.

Виділення періоду становлення соціальної держави з середини 40-х до 60-тих років ХХ ст. в особливий етап, який можна позначити як етап соціальних послуг, пов'язане з виконанням державою принципово нових соціальних функцій (забезпечення зайнятості, соціальний патронаж, формування життєвого середовища для інвалідів, програми реабілітації для окремих соціальних груп, державні програми підтримки та створення необхідних життєвих умов для окремих категорій людей і регіонів). Особливістю соціальних послуг, що надаються державою, є те, що вони не просто компенсують людині «розрив» між її матеріальними можливостями і певним стандартом життя, але активно формують умови досягнення останніх. При цьому держава відповідальна за забезпечення рівних соціальних можливостей для всіх соціальних груп.

Суть етапу соціальних послуг полягає в переході держави від пасивної до активної соціальної політики. Незважаючи на змістовну близькість понять «соціальна держава» і «держава благоденства», кожне з них з плином часу змінюється. Період з кінця 50-х років і до середини 80-х можна позначити як етап держави загального благоденства. Ідея держави загального благоденства виникла завдяки різкому підвищенню рівня життя розвинених країн у 50 - 60-ті роки, коли система страхування соціальних ризиків практично повністю компенсувала невизначеність майбутнього.

Держава загального благоденства найкращим чином забезпечувала згуртованість суспільства і реалізацію основних соціальних принципів. Взяти на себе нову в порівнянні з попереднім періодом функцію забезпечення високого рівня життя всіх членів суспільства, держава зробила цю функцію домінуючою. Слід зазначити, що високий рівень усупільнення соціального страхування в той період істотно трансформував інші соціальні функції. Наприклад, більшість соціальних послуг: страхування по безробіттю, медичне страхування, пенсійне забезпечення. До кінця 80-х років у більшості країн відійшли від індивідуального контрактного страхування відповідних ризиків,

«дрейфуючи» у бік соціальної допомоги, в тому числі і соціальним групам, які не платять соціальні внески. Характеризуючи даний етап як період максимального розвитку страхових принципів, необхідно підкреслити, що визначальним для держави загального благоденства став принцип солідарності. Саме цим обумовлена всезагальність соціальної підтримки, орієнтація на універсальні показники якості життя та переважне використання механізмів фінансування страхування ризиків на солідарній основі.

Солідарність як мета суспільства зробила функцію перерозподілу головною функцією держави. Розвиток національних моделей держави загального благоденства сприяло більш глибокому розумінню сутності соціальної держави, дозволяючи виокремити його інваріантні, системоутворюючі властивості. Саме на цьому етапі утвердилося розуміння соціальної держави як родового поняття, що фіксує принципові соціальні якості держави, що знаходяться у розвитку, по-різному проявляються в різних країнах, але мають у своїй основі єдиний набір принципів.

Розумінню природи соціальної держави сприяв і розвиток у цей же період інших його моделей, які не підпадають під визначення «держава загального благоденства». Одна з таких моделей, яку П. Розанваллон назвав «суспільством загального відшкодування збитків», представлена в США. Історично обумовлений акцент на ліберальні цінності протестантської моралі, абсолютизація цивільних прав і свобод призвели до пріоритету принципу відшкодування шкоди щодо принципу солідарності.

У цьому випадку справедливість розуміють як компенсацію і відшкодування збитків; соціальні ризики підміняються поняттям «жертва». Тільки добившись визнання себе жертвою, людина отримує право на компенсацію. Практика реалізації даного принципу зумовила виникнення тенденції до переорієнтації індивідуального підходу в соціальну підтримку на груповий. Представляючи себе в якості жертви, окремі соціальні групи домагаються соціальної допомоги і бюджетних трансфертів. При цьому поширена практика розширеного уявлення про збиток, до якого може

відноситися і несправедливість, допущена стосовно минулих поколінь.

З 1989 р. цей принцип широко впроваджується і в радянське соціальне законодавство, вступаючи у складні колізії з системою соціального захисту, що базується на принципах солідарності, і підриваючи її. З погляду функцій держави, і принцип солідарності, і принцип відшкодування шкоди однаково реалізуються через прийняття державою на себе певної соціальної відповідальності. Проте, різна природа цієї відповідальності і, відповідно, різні способи перерозподілу суспільного багатства визначають несхожі механізми соціальної політики і можуть викликати протилежне ставлення в суспільстві.

З кінця 70-х років ХХ ст. починає наростати критика держави загального благоденства. Критиці було піддано як практику держави загального благоденства, так і її теоретичні та ідеологічні основи. Спрямованість зусиль держави загального благоденства на забезпечення єдиного для всіх членів суспільства постійно зростаючого рівня життя зіткнулася з економічними, демографічними та цивілізаційними обмеженнями і кризою механізму страхування.

У цілому цей – п'ятий – етап розвитку (з початку 80-х до середини 90-х років) можна позначити як період деструкції і кризи держави загального благоденства. Ефективність сформованої системи перерозподілу благ піддається сумніву; солідарний принцип соціального страхування втрачає свою універсальність і перестає бути ефективним для цілого ряду ризиків; з'являються нові значущі соціальні ризики, що вимагають нових способів компенсації; традиційна концепція соціальних прав переглядається, з'являються нові масові соціальні категорії, які потребують захисту; формується нова ідеологія соціальної допомоги; змінюється роль і соціальні функції держави.

Криза системи солідарного страхування, що лежить в основі держави загального благоденства, полягає в тому, що принципи солідарності і справедливості ґрунтуються на уявленні про випадковості всіляких ризиків для всіх громадян, що не відповідає сучасним реаліям.

Страховання, що реалізуються через соціалізацію ризиків, не може бути застосованим до ризиків катастроф (повені, землетруси, посухи, великі техногенні аварії тощо) і до ризиків, яким піддається значна частина суспільства (тривале безробіття, пенсійне забезпечення тощо). Посилюється диференціація суспільства призвела в кінці ХХ ст. до сегментації системи страхування, розвитку корпоративних та соціально-професійних інтересів, підбивають принцип солідарності. Підвищення ролі вертикального перерозподілу між групами громадян з різними доходами всупереч спочатку закладеному у страхуванні горизонтальному перерозподілу і розрив зв'язку між величиною внесків та рівнем соціальних виплат, а також надання допомоги групам населення, взагалі не сплачували соціальних внесків, породило негативне ставлення до принципів соціального страхування.

Погіршення економічної та демографічної ситуації, прагнення держави стимулювати економіку за рахунок зниження обов'язкових соціальних внесків призводить до недостатності страхових соціальних фондів, наповнення яких у критичній ситуації держава змушена брати на себе, що веде до спотворення принципів фінансування соціальних виплат і заміні принципу солідарності принципом відшкодування збитку. Все більш широко визнається, що солідарне страхування втрачає свою універсальність, більше того, деякі автори зробили висновок, що страхування – це не більше, ніж міф.

З середини 90-х років починають складатися нові уявлення про соціальну державу як про механізм зняття протиріч між законами ринку та соціальними цілями. На відміну від держави загального благоденства сучасне соціальне держава прагне відмовитися від своєї патерналістської ролі, орієнтується на усунення утриманства і створення сприятливих соціальних умов, насамперед, шляхом формування соціально орієнтованого ринкового господарства.

Етап розвитку соціальної держави, що почався в середині 90-х років, можна позначити як період ліберальної соціальної держави.

Моделі соціальної держави

Дослідження досвіду становлення і функціонування соціальної держави

доводять відсутність її єдиної моделі не тільки у світі, а й навіть в Європі. Це пов'язано з тим, що соціальна держава є гранично загальною категорією. Саме тому вона не може бути піддана докладній правовій стандартизації. Навпаки, питання про її зміст відкривається для вільної політичної дискусії. Існує значна кількість класифікацій соціальної держави.

Т. Тілтон, Н. Ферніс у 1977 р. виділили три моделі соціальної держави:

– «Позитивна держава соціального захисту» (англо-американська й англо-саксонська моделі) – орієнтована на зрівняння шансів на добробут усіх громадян, забезпечення та гарантування «рівних можливостей». Соціальне забезпечення базується на індивідуалізмі та захисті корпоративних інтересів. Соціальна політика тут є лише засобом контролю, «амортизатором» соціальних конфліктів, а на соціальні потреби припадає доволі незначна частка держбюджету. Розвинута система соціального законодавства відсутня. Тобто це класична неоліберальна, «залишкова» модель;

– «Держава соціальної безпеки» («держава соціальної захищеності», «держава соціального захисту») – на додаток до забезпечення рівних шансів громадян створює умови повної зайнятості та гарантує всім громадянам без винятку отримання доходів не нижче прожиткового мінімуму. Вона досягає мети ліквідації бідності та знедоленості шляхом соціального страхування. Це гуманізований тип ліберальної держави;

– «Соціальна держава загального добробуту» («держава загального добробуту», «соціальна держава загального благоденства») – забезпечує повну зайнятість, згладжує різницю в доходах усього населення, створює численні постійні державні та громадські соціальні служби. Соціальна політика спрямована на створення рівних життєвих умов для всіх членів суспільства.

В. Намчук виділяє патерналістську, корпоративістську та етатистську моделі соціальної держави:

– для патерналістської моделі характерне намагання досягти ефективності, використовуючи фонди на забезпечення тих членів суспільств, які найбільше потребують допомоги. Вона відрізняється низьким рівнем участі держави у

вирішенні соціальних проблем. Основними умовами функціонування моделі є мінімальне втручання держави в ринкові відносини, обмежене застосування заходів державного регулювання, що не виходить за рамки вироблення макроекономічної політики;

- корпоративістській моделі притаманна законодавчо закріплена співучасть державних і громадських структур у вирішенні проблем індивіда, групи, общини;

- етатистська модель орієнтована на централізовану, дорогу систему соціального забезпечення, значну державну участь у соціальному обслуговуванні. Контроль за реалізацією державної соціальної політики здійснюється місцевими органами влади, підзвітними центральному уряду.

В. Гойман, беручи за критерій рівень доходів, виділяє чотири типи соціальної держави:

- мегалітарний – усі члени суспільства отримують рівні блага, а отже, в економічному (матеріальному) сенсі всі є рівними;

- роулсіанський тип, при якому справедливою є така диференціація доходів, яка допускає відносну економічну нерівність лише тоді, коли вона сприяє досягненню вищого рівня життя незаможних членів суспільства. Це тип соціальної держави, зорієнтованої на максимальне забезпечення корисності для найменш забезпечених осіб;

- утилітарний тип передбачає максимізацію його загальної корисності для всіх членів суспільства. Інакше кажучи, більшу частину суспільного багатства повинен отримувати той, хто є більшою мірою здатний приносити користь;

- тип соціальної держави, орієнтованої на класичну модель ринку.

Уніфікованої соціальної моделі не існує. У силу історичних, культурних відмінностей кожна національна соціальна модель оригінальна та неповторна. Реальна соціальна практика базується не відповідно до теоретичних моделей, а згідно з історичними, культурними, економічними і політичними умовами, тому переважають змішані моделі, в яких виділяють найхарактерніші для певної моделі ознаки.

2.3. Формування соціально відповідальних відносин в бізнес-середовищі

Соціальне партнерство – це особлива система відносин, що виникають між найманими робітниками і роботодавцями при посередницькій ролі держави, погодженні економічних інтересів в соціально-трудовій сфері і врегулюванні соціально-трудових конфліктів.

Систему соціального партнерства називають «трипартизмом»; так як в регулюванні соціально-трудових відносин беруть участь три сторони: організації, які представляють інтереси найманих робітників; об'єднання роботодавців і держава.

У науковій літературі розглядається два шляхи вирішення соціальних конфліктів: по-перше, знищення приватної власності на засоби виробництва і державне управління підприємствами; по-друге, погодження інтересів власників і найманих робітників.

МОП внесла великий теоретичний вклад у розробку питання соціального партнерства. Її розробки викладені в основних документах: деклараціях, конвенціях і рекомендаціях. МОП розробила принципи цивілізованих відносин між партнерами. Найважливішими з них є:

- свобода слова та свобода об'єднання – необхідна умова постійного прогресу;
- злиденність у будь-якому місці – загроза для загального добробуту;
- загальний і міцний мир можливий лише на основі соціальної справедливості;
- ненадання в який-небудь країні працівникам людських умов праці є перешкодою для інших країн, які бажають поліпшити становище найманих працівників;
- усі люди, незалежно від раси, віросповідання й статі, мають право на матеріальний добробут і духовний розвиток в умовах свободи і демократії, сталості економіки і рівних можливостей.

МОП розробила 10 програмних завдань, серед них:

- повна зайнятість і підвищення життєвого рівня;
- зайнятість працюючих на роботах, де вони можуть одержати задоволення і проявити свою майстерність;
- гарантія навчання і переміщення працівників, включаючи міграцію;
- можливість справедливого розподілу і оплати праці;
- право на колективні переговори;
- розширення систем спеціального забезпечення;
- забезпечення охорони праці;
- захист добробуту дітей і матерів;
- забезпечення необхідного споживання та існування;
- створення рівних можливостей в галузі загальної і професійної освіти.

Як механізм договірної форми регулювання соціально-трудових відносин, система соціального партнерства виникає у розвинених країнах у 60–70-ті роки ХХ століття. Це було результатом тривалого економічного і соціально-політичного розвитку і стало можливим тому, що до цього часу склалися об'єктивні і суб'єктивні умови. Серед них: посилення концентрації і централізації капіталу і як наслідок цього – змінювання форм організації праці і характеру взаємовідносин між найманими працівниками і роботодавцями в процесі виробництва; зріст згуртованості робітників і профспілкового руху; активна соціальна політика держав; розвиток демократичних процедур управління суспільством.

Згідно із законодавством України соціальне партнерство – це система колективних відносин між найманими працівниками, роботодавцями, виконавчою владою, які є сторонами соціального партнерства у ході реалізації їхніх соціально – економічних прав і інтересів. Правовою основою системи соціального партнерства є Конституція України, Декрет Кабінету Міністрів України «Про оплату праці», Закони України «Про колективні договори і угоди», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організацію роботодавців», «Про порядок вирішення трудових спорів (конфліктів)», «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні

гарантії», інші закони і нормативні правові акти, що регулюють трудові відносини, положення конвенцій і рекомендацій МОП».

Сторонами соціального партнерства є:

– від імені працюючих – професійні спілки та їх об'єднання, інші організації найманих працівників, утворені ними відповідно до чинного законодавства;

– від імені роботодавців – роботодавці, їх організації і об'єднання;

– від імені держави – держава в особі виконавчих органів влади і органів місцевого самоврядування.

Суб'єктами (сторонами) соціального партнерства є: держава, профспілки і спілки роботодавців. Об'єктами соціального партнерства є соціально-трудова відносина між його суб'єктами. Держава, як правило, бере участь у соціальному партнерстві на національному, регіональному та галузевому рівнях.

Функції державних установ:

– держава є гарантом основних громадянських прав, вона організує, координує і регулює соціально-трудова відносини;

– держава розробляє правові основи і організаційні форми соціального партнерства, правила і механізми взаємодії сторін, встановлює розміри і порядок визначення мінімальних соціально-трудова стандартів, встановлює юридичні рамки, що захищають права профспілок і найманих працівників, та закладає організаційні основи колективних переговорів і вирішення трудових конфліктів;

– держава розробляє і впроваджує в життя соціальну, економічну та промислову політику в країні;

– держава виступає в ролі арбітра в разі виникнення трудових конфліктів унаслідок проведення переговорів та тлумачення положень угод і договорів. У багатьох країнах віддають перевагу розв'язанню трудових конфліктів через примирливі та арбітражні процедури під егідою третьої сторони;

– держава залишається крупним роботодавцем і її політика в соціально-

трудових відносинах у державному секторі суттєво впливає на трудові відносини в цілому;

– державу, як суб'єкт соціального партнерства, представляють виконавчі органи влади (міністерства, відомства, регіональні органи).

Профспілки є однією з громадських організацій, які створюються найманими працівниками для захисту своїх соціальних, економічних і професійних прав, для вираження своїх інтересів, для боротьби за соціальну справедливість, з метою сприяння створенню для людини відповідних умов праці та життя.

Профспілки є головним інститутом соціального захисту найманих працівників. Профспілки, їх об'єднання мають наступні права і повноваження:

– захист прав громадян на працю, участь у розробленні та здійсненні державної політики у галузі трудових відносин, оплати праці, охорони праці, соціального захисту;

– ведення колективних переговорів та укладання колективних договорів та угод;

– участь у розробленні державної політики зайнятості населення;

– соціальний захист та забезпечення достатнього життєвого рівня громадян; участь в управлінні державним соціальним страхуванням;

– участь у роботі комісій з приватизації;

– право представляти інтереси працівників при вирішенні трудових спорів (конфліктів);

– право на організацію та проведення страйків, зборів, мітингів і демонстрацій на захист трудових і соціально-економічних прав та інтересів працівників;

– право одержувати інформацію від роботодавців або їх об'єднань, органів державної влади та органів місцевого самоврядування з питань, що стосуються трудових і соціально-економічних прав своїх членів, а також інформацію про результати господарської діяльності підприємств, установ або організацій;

– громадський контроль за реалізацією прав членів профспілки у сфері

охорони здоров'я, медико-соціальної допомоги; захист духовних інтересів найманих працівників;

– захист житлових прав громадян; право вимагати розірвання трудового договору (контракту) з керівником підприємства, установи або організації, якщо він порушує законодавство про професійні спілки, про працю, про колективні договори та угоди.

Профспілкові організації на підприємствах та їх структурних підрозділах представляють інтереси своїх членів і захищають їхні трудові, соціально – економічні права й інтереси. Свої повноваження профспілкові організації здійснюють через утворені ними виборні органи або через представника (довірену особу). Якщо на підприємстві створено кілька профспілкових організацій, то представництво колективних інтересів працівників підприємства щодо укладання колективного договору здійснюється об'єднаним представницьким органом, який утворюється цими профспілковими організаціями.

Концепція корпоративної соціальної відповідальності.

Корпоративна соціальна відповідальність – це направлена на сталий розвиток активна соціальна позиція суб'єкта підприємництва щодо сумлінного виконання нормативно–правових актів, стандартів і угод у рамках соціального партнерства, а також добровільно прийнятих додаткових зобов'язань із задоволення економічних і соціальних потреб внутрішніх та зовнішніх зацікавлених осіб і суспільства у цілому.

Цілями реалізації концепції корпоративної соціальної відповідальності є:

- суспільна злагода;
- стає соціально-економічне зростання;
- розвиток соціальних чинників виробництва – людського і соціального капіталу, посилення їхньої дії на економічну діяльність

У науковій літературі існує чотири основні підходи до концепції корпоративної соціальної відповідальності:

- *економічний підхід*, згідно з яким підприємство виступає інструментом

для створення багатства, а вся його соціальна діяльність спрямована на досягнення економічного результату;

– *політичний підхід*, який базується на тому, що підприємства здатні певним чином впливати на суспільство, через що вони повинні відповідально використовувати цю здатність;

– *соціальний підхід*, згідно з яким підприємство має зосереджувати свою діяльність на визначенні соціальних вимог суспільства та відповіді на них, сприяючи тим самим посиленню своїх позицій;

– *етичний підхід*, головною особливістю якого є те, що в основі лежить ідея морально-етичного обов'язку бізнесу та окремих менеджерів перед суспільством.

Основні закономірності формування інноваційної праці.

Закономірності становлення постіндустріального суспільства обумовлюють формування нового історичного типу праці – праці інноваційної, яка спрямована на створення конкурентоспроможної продукції та подальший розвиток технологічного укладу. За умов розбудови інноваційно-інформаційної економіки відбувається посилення творчої компоненти праці, інтелектуалізація, гуманізація та індивідуалізація трудової діяльності, тим самим створюються передумови для посилення соціальної відповідальності на різних рівнях. Особливістю змісту праці нового типу є виконання цілісного комплексу завдань та функцій, спрямованих на створення конкурентоспроможного продукту праці, що, з одного боку, розширює діапазон професійних компетенцій працівників, сприяє формуванню їхньої активної життєвої позиції, а з іншого висуває підвищені вимоги до відповідальності за кінцеві результати трудової діяльності.

В умовах високотехнологічного виробництва, що розвивається на основі впровадження прогресивних наукових розробок, досвід втрачає своє значення як провідний фактор кваліфікації. На перший план виходять вимоги постійного оновлення та поповнення знань. Вузька професійна спеціалізація та емпіричні знання й навички стають недостатніми. Оскільки в умовах постіндустріальної

економіки знання швидко старіють, найважливішою особливістю працівника сучасного типу стає здатність навчатись. Скорочення життєвого циклу знань та професійних навичок обумовлюють погребу безперервності освіти та регулярного підвищення кваліфікації для того, щоб набути, застосувати, оновити знання та навички, необхідні в професійній діяльності.

Зміни у змісті праці досить чітко простежуються у запровадженні інноваційних форм та видів зайнятості, появі нових професій та спеціалізацій і використанні нових форм організації праці.

Реальністю сьогодення є те, що трудові відносини набувають значної гнучкості: набули поширення нетрадиційні (нестандартні) форми зайнятості та режими робочого часу, що посилює актуальність соціальної відповідальності роботодавців та профспілок. Диверсифікація зайнятості, з одного боку, перетворюється на важливу конкурентну перевагу для роботодавця та передумову підвищення якості трудового життя для найманого працівника, з іншого, – створює низку соціальних ризиків для обох сторін. Передусім підкреслимо, що неповна та дистанційна зайнятість підвищують шанси працевлаштування та зайнятості для соціально вразливих верств населення — осіб з обмеженими фізичними можливостями, молоді, матерів з дітьми, створюючи можливості виконувати роботу вдома, поєднувати навчання в університетах чи особисті справи з трудовою діяльністю.

Використання таких форм зайнятості, як поділ робочого місця між кількома співробітниками, спрощує запровадження системи коучингу, полегшує адаптацію під час працевлаштування нових співробітників. Гнучкий робочий час сприяє більш гармонійному поєднанню роботи та особистого життя, що є одним із базових положень концепції гідної праці. Окремі моделі гнучкого робочого часу дозволяють рівномірніше розподіляти навантаження впродовж робочого періоду, що дозволяє зберегти здоров'я та поліпшити працездатність працівників.

Проте, нестандартна зайнятість не завжди характеризується гнучкістю робочого часу. За таких форм нестандартної зайнятості, як тимчасова,

неформальна чи випадкова, робота може виконуватись упродовж повного тижневого робочого часу із жорсткими часовими рамками початку та закінчення робочого дня, коли працівник не має можливості розподіляти робочий час.

Для роботодавців нестандартні форми зайнятості вигідні тим, що дозволяють стримувати збільшення витрат на персонал. Однак, для найманого працівника це створює значні соціальні загрози – низький рівень заробітної плати, відсутність соціальних гарантій для зайнятих у неформальному секторі, нестабільність становища на ринку праці, відсутність постійного доходу у тимчасово зайнятих, обмежений доступ до програм професійної підготовки тощо. Робочі місця на умовах неповного робочого часу, як і тимчасова зайнятість, часто відрізняються нижчою якістю, ніж аналогічні робочі місця на умовах повної зайнятості.

Соціальні ризики роботодавця пов'язані з тим, що при використанні запозиченої праці фактично підтримуються відносини, за яких персонал розглядається не як ресурс для розвитку, а як стаття витрат. Це створює серйозні проблеми у сфері управління персоналом, перш за все, у плані зниження мотивації та лояльності працівників. Адже не тільки формальні параметри зайнятості надають працівникові відчуття захищеності та стабільності. Не можна не брати до уваги соціальні мотиви праці, які виявляються у психологічній причетності до трудового колективу. Навіть у разі укладання довгострокових договорів кожна людина з позаштатного складу підсвідомо не сприймає компанію-фактичного роботодавця як свою, що руйнує корпоративний дух

Соціальний пакет та його складові.

Для характеристики сукупності соціальних виплат, благ, винагород, гарантій і послуг, що їх надає роботодавець своїм співробітникам, на практиці та в науковій і професійній літературі останнім часом набув поширення термін «соціальний пакет». Структура, наповнення, спосіб формування соціального пакета є однією з основних характеристик корпоративної соціальної

відповідальності. Здатність соціального пакета виконувати свої основні функції створює передумови для забезпечення високої якості трудового життя, а відтак і суспільного розвитку. Соціальні виплати, заохочення, винагороди та блага, насамперед ті, що надаються понад установлені законодавством зобов'язання, є своєрідним добровільним внеском власників і керівників у підвищення якості життя працівників та їхніх родин. Це, у свою чергу, позитивно впливає на соціальну відповідальність самих працівників стосовно своїх роботодавців, керівників, колег, ділових партнерів, споживачів, держави, спонукає до соціально відповідальної роботи та результатів праці.

У свою чергу, надання працівникам соціальних виплат і заохочень дає змогу роботодавцю досягати таких цілей:

- позиціонувати себе як соціально відповідальне підприємство, сформуванню позитивний імідж і бренд роботодавця на ринку праці, а тому залучити й закріпити компетентних працівників;

- поліпшити якість трудового життя, матеріальний добробут найманих працівників і членів їхніх родин;

- підвищити якісні параметри людського капіталу;

- поліпшити результати праці за рахунок посилення мотивації працівників та зменшення захворюваності;

- оптимізувати витрати на соціальне забезпечення працівників, одержати податкові пільги, зменшити непередбачувані фінансові витрати;

- зменшити кількість конфліктів, судових позовів тощо.

Незважаючи на посилення інтересу і науковців, і практиків до терміна «соціальний пакет», його природа та сутність, функції, роль у формуванні корпоративної соціальної відповідальності та бренду роботодавця залишаються малодослідженими. Понятійний апарат щодо різних винагород і благ, що їх одержує найманий працівник у результаті виконання певної трудової функції на підприємстві, є неконкретним і суперечливим. Досліджуючи природу соціального пакета, варто взяти до уваги таке.

По-перше, соціальний пакет є однією з основних характеристик

корпоративної соціальної відповідальності, бренду роботодавця та його привабливості на ринку праці. Виплати та винагороди, що формують соціальний пакет, мають створювати конкурентні переваги підприємства на ринку праці.

По-друге, соціальний пакет є складовою компенсаційного пакета.

По-третє, соціальний пакет формують винагороди (виплати, заохочення, блага, гарантії, компенсації тощо) соціального характеру, що вирізняє їх від інших складових компенсаційного пакета.

По-четверте, складові соціального пакета можуть різнитися за своїм функціональним призначенням:

- компенсувати витрати, пов'язані з виконанням посадових обов'язків та функцій: оплата транспортних витрат, мобільного зв'язку тощо;
- сприяти підтриманню й поліпшенню здоров'я та працездатності працівників: медичне страхування, матеріальна допомога
- на оздоровлення, оплата харчування, путівок на лікування, абонементів у групи здоров'я тощо;
- заохочувати до професійного зростання: оплата навчання, передплата на газети та журнали та ін.

По-п'яте, немає тісного зв'язку між винагородами та заохоченнями, що формують соціальний пакет, та кількістю і якістю праці. Фактично соціальний пакет працівники одержують тільки за те, що вони є співробітниками певного підприємства, членами однієї команди, носіями корпоративної культури.

2.4. Перспективи реалізації принципів соціальної відповідальності в системі аграрних відносин

Слід зазначити, що термін «соціальна відповідальність» у відповідності до економічної діяльності включає в себе багато аспектів, пов'язаних із використанням трудових та природних ресурсів та свідомим прийняттям на себе цілої низки зобов'язань. Як відомо, система соціально відповідальних відносин має пов'язувати між собою державні інститути, бізнес-середовище та

населення, при чому кожен із вказаних елементів має не тільки права, а й обов'язки.

У цьому слід відмітити унікальність природи селянських господарств, оскільки вони діалектично поєднують у собі (тією або іншою мірою) усі складові зазначеної вище системи відносин. По-перше, основою селянського господарства є сільська родина, члени якої мають брати активну трудову участь у всіх напрямках її соціально-економічної діяльності. Таким чином, відбувається поєднання бізнесової структури та домогосподарства. По-друге, за умов згортання значної кількості державних програм у сфері розбудови сільських територій та фактичної ліквідації «неперспективних» сіл та сільських населених пунктів селянські господарства залишаються єдиним чинником, що стримує їхню ліквідацію, оскільки є формою самозайнятості населення, способом підвищення рівня доходів родини.

Зазначені обставини обумовили необхідність розробки стратегії розвитку селянських господарств на принципах соціальної відповідальності. Метою стратегії є забезпечення переведення вітчизняних селянських господарств на засади соціально відповідального ведення бізнесу. У межах обраної мети необхідним є вирішення наступних завдань:

- формування в системі сільських територій інституту селянських господарств, який має об'єднувати аграріїв, що здійснюють свою діяльність на товарних та споживчих засадах;

- забезпечення повноправної участі селянських господарств у формуванні місцевих та регіональних бюджетів, як дохідної, так і витратної частин;

- стимулювання прискорення процесу переведення споживчої частки селянських господарств на товарні засади ведення діяльності;

- створення системи організаційно-економічного, нормативно-правового та культурно-інформаційного забезпечення соціально відповідального функціонування селянських господарств;

- формування в системі сільських територій соціально-економічних кластерів, основою функціонування яких мають бути селянські господарства як

селоформуючий та селозберігаючий фактор.

Науковою основою розробки стратегії розвитку селянських господарств має бути інституційний підхід, принципи якого, поряд із іншим, передбачають аналіз економічних процесів як результату впливу комплексу економічних, соціальних, політичних, культурних та інших чинників. При розробці та реалізації заходів стратегії необхідно остаточно відмовитися від суб'єктно-допоміжного статусу для представників даного сегменту аграрного виробництва. Слід відзначити, що реалізація стратегії розвитку селянських господарств на засадах соціальної відповідальності має носити поетапний характер, причому проходження кожного з етапів передбачає досягнення конкретних цілей у відповідності до поставленої генеральної мети (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Етапи реалізації стратегії розвитку селянських господарств на засадах соціальної відповідальності*

*Авторська розробка

Перший етап. Передбачає оформлення своїх позицій на місцевому рівні (сільський та міський населений пункт), набуття офіційного статусу учасника соціально-економічних відносин із отриманням відповідних повноважень та можливістю впливати на процес формування місцевого бюджету. Необхідно зазначити, що переважна більшість селянських господарств (як споживчого, так і товарного напрямку) бере участь у вирішенні нагальних проблем розвитку місцевої громади. Але даний процес здебільшого не носить постійного системного характеру, а обумовлений ступенем впливу конкретного питання на життєдіяльність селянського господарства або селянської родини. Враховуючи зазначені обставини, необхідним є створення суспільної організації з числа селянських господарств, яка б офіційно брала участь у соціально-економічному розвитку місцевої громади. Кінцевим результатом першого етапу реалізації даної стратегії має стати наявність відповідного інтеграційного утворення, яке на взаємовигідних засадах здійснює співпрацю із органами місцевої влади, формуючи та контролюючи місцевий бюджет.

Другий етап. Передбачає закріплення інституційного статусу об'єднань селянських господарств на регіональному рівні (область, природно-кліматична зона). У межах даного етапу селянські господарства мають не тільки остаточно визначити себе як суб'єкт (а не об'єкт) соціально-економічних проєктів центральної та місцевої влади. Одним із важливих напрямків діяльності є налагодження співпраці суб'єктів малого аграрного виробництва з аналогічними об'єднаннями, що мають функціонувати у сусідніх областях. У цьому аспекті набуває особливої значущості той факт, що стратегія забезпечення соціально відповідальної діяльності селянських господарств повинна реалізовуватися синхронно на національному рівні. Саме консолідація зусиль суб'єктів даного сегменту аграрного виробництва може забезпечити їм як інституційний статус, так і належний рівень конкурентоспроможності в умовах агресивного ринкового середовища.

На це вказував О. В. Чайнов, розглядаючи напрямки розвитку обслуговуючої кооперації у системі сільських територій. На його думку,

активна міжгосподарська співпраця є однією з невід'ємних складових ефективної економічної діяльності сільськогосподарських підприємств, ресурсною базою для яких слугує селянська родина. Завершення другого етапу реалізації стратегії має включати в себе початок співпраці регіональних об'єднань малих форм аграрного виробництва не тільки із владними інститутами, а й з представниками місцевих галузевих науково-навчальних центрів. Слід зазначити, що однією з проблем, які стримують ефективне функціонування малих форм аграрного виробництва, є відсутність науково обґрунтованих моделей ведення виробничо-господарської діяльності для даної групи аграріїв у різних галузевих напрямках. Ще одним з невирішених питань залишається кадрове забезпечення селянських господарств, а також усієї сфери малого бізнесу. Сучасний стан вітчизняної системи середньої спеціальної та вищої освіти ставить кожен із даних закладів в умови самовиживання за практичної відсутності державної політики в сфері підготовки фахівців для тих чи інших галузевих напрямків. У свою чергу, представники підприємницької спільноти не завжди демонструють бажання проявити ініціативу при співпраці із освітніми центрами, що не відповідає принципами соціально відповідального ведення бізнесу. У межах зазначеної програми прогнозується вирішення даної проблеми на рівні конкретних регіонів.

Третій етап. Передбачає інтеграцію регіональних об'єднань селянських господарств в систему владних інститутів з метою представництва інтересів аграріїв та захисту їхніх позицій при розробці та реалізації державних програм, спрямованих на розбудову сільських територій та розвиток малого аграрного підприємництва. Сучасна позиція з боку урядових кіл стосовно сімейних форм аграрного виробництва характеризується поєднанням декларативності позитивних намірів та практичної відсутності готовності враховувати інтереси селянства при реформуванні аграрної сфери.

Існуюча практика взаємовідносин між Асоціацією фермерів та приватних землевласників і владними інститутами лише підтверджує цей висновок. Особливо показовою була ситуація з прийняттям закону про сімейні ферми,

зміст якого, по-перше, був наповнений здебільшого санкціями стосовно аграріїв, які не бажатимуть офіційно оформлювати свій підприємницький статус, стаючи сімейними фермерами (зокрема заборона реалізації продукції на переробку). По-друге, сам характер санкцій демонстрував повне незрозуміння творцями цього закону сутності природи селянського господарства, а також сучасного стану вітчизняного сільськогосподарського виробництва, коли офіційно неформлені сільгоспвиробники реалізують свою продукцію посередникам, оминаючи дані заборони. Опосередкованим підтвердженням цього висновку є високі показники рівня товарності сільськогосподарської продукції (зокрема, в тваринництві) у фермерських господарств у тих галузях, які не є предметом їхньої підприємницької уваги. Вирішенню даної проблеми має сприяти створення системи реального лобювання вітчизняного селянства в представницьких органах центральної влади.

Одним із важливих питань, що стає на заваді процесу перетворення селянських господарств із поодиноких борців з агресивним конкурентним середовищем на єдину спільноту з організаційною структурою, програмою розвитку та сильними позиціями в системі органів державної влади, кожен із членів якої здійснює свою діяльність на засадах соціальної відповідальності, є відсутність належної системи фінансування. Слід при цьому відзначити, що переважна більшість господарств товарного спрямування може здійснювати грошові внески у регіональні соціально-економічні проекти, якщо розумітимуть або свою безпосередню вигоду, або факт об'єктивної необхідності. За цих умов доцільним є створення системи фінансування регіональних соціально-економічних проектів за участю селянських господарств на засадах їх повної анонімності та контролю за використанням коштів. Історичний світовий досвід створення кредитних спілок як форми консолідації активів селянських господарств («сільські каси Райфайзена») переконливо доводить успішність даної практики та її позитивний соціально-економічний ефект. Однак, це знову повертає нас до проблеми нестачі кваліфікованих фахівців для здійснення економічної діяльності в сфері малого аграрного підприємництва.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте форми та види соціальної відповідальності.
2. У чому полягають відмінності між різними формами соціальної держави? Відповідь обґрунтуйте.
3. Охарактеризуйте вплив формальних та неформальних інститутів на формування соціально відповідальних виробничих відносин.
4. Яким чином формується соціальний пакет?
5. Чим обумовлюється значущість впровадження соціально відповідальних відносин в системі аграрного сектору?

Література до розділу II

1. Благов Ю. Е. Концепция корпоративной ответственности и стратегическое управление. *Российский журнал менеджмента*. 2004. Т. 4, № 3. С. 17-34.
2. Гнибіденко І. Ф., Колот А. М., Новікова О. Ф. Соціальна безпека: теорія та українська практика: монографія. К. : КНЕУ. 2006. 292 с.
3. Грішнова О. А. Людський розвиток: навч. посіб. К. : КНЕУ, 2006. 308 с.
4. Грішнова О. А. Соціальна відповідальність – шлях до європейської соціальної держави в Україні. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика* : зб. наук. праць. 2011. № 2. С. 5–12.
5. Дейч М. Є. Становлення та розвиток багаторівневої системи соціальної відповідальності: управлінський аспект: монографія. НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2014. 352 с.
6. Карпенко А. В. Соціальна відповідальність в основі сучасного інноваційного розвитку України. *Теорія та практика регіонального розвитку: колективна монографія* / за заг. ред. К. Ф. Ковальчука, Л. М. Савчук. Дніпро : Герда. 2016. С. 237-245.
7. Карпенко А. В., Карпенко Н. М., Сенік О. І. Роль соціальної відповідальності в період розбудови економіки України. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2015. № 5 (86). С. 24–30.

8. Карпенко А. В., Ямчук Г. М. Роль соціальної відповідальності в забезпеченні екологічної рівноваги Запорізького регіону. *Екологічний виклик сучасному глобальному світу в економічному вимірі: колективна монографія* / за ред. С. Д. Лучик. Чернівці : ВІЦ «Місто». 2016. С. 240-250.

9. Карпенко Н. М. Розвиток соціальної відповідальності: еволюція сутності і значення. *Соціально-економічні аспекти інноваційного розвитку людських ресурсів : колективна монографія* / за заг. ред. М. В. Гудзь і А. В. Карпенка ; Запорізький національний технічний університет. Запоріжжя : «Просвіта», 2017. С. 51-66.

10. Карпенко Н. М., Ямчук Г. М. Корпоративна соціальна відповідальність вітчизняних авіаперевізників. *Економіка і суспільство: Електронне наукове фахове видання*. 2018. Вип. 18. С. 654-659. URL : www.economyandsociety.in.ua

11. Колот А. М. Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання: монографія. Київ. нац. екон. ун-т, 2003. 230 с.

12. Колот А. М., Грішнова О. А. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія. К. : КНЕУ. 2012. 501 с.

13. Коник Д. Л., Олійник М. В., Привалов Ю. О. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні: матеріали експертного дослідження / НАН України; Інститут соціології; Фонд «Інтелектуальна перспектива»; Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) / Ю. Саєнко (відп.ред.). К. : Батискаф, 2002. 220 с.

14. Корпоративна соціальна відповідальність: підручник. К.: УБС НБУ, 2009.

15. Корпоративная социальная ответственность бизнеса. Экспертная оценка и практика в Украине. К. : ТЗФ ОЛБИ. 2008. 156 с.

16. Котлер Ф. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства. Ж. : А. Капустін. 2005. 302 с.

17. Краплин Р. Корпоративна соціальна відповідальність українського

бізнесу: Досвід Фондації Острозьких : Посібник для бізнесу та неприбуткових організацій. Фондація ім. князів-благодійників Острозьких. Рівне. 2005. 74 с.

18. Лазоренко О. Корпоративна соціальна відповідальність в Україні: експертна думка: зб. статей та рекомендацій. К. : Стилос. 2007. 254 с.

19. Лазоренко О., Колишко Р. Посібник із КСВ. «Базова інформація з корпоративної соціальної відповідальності». К.: Видавництво «Енергія». 2008. 265 с.

20. Макарова О. В. Соціальна політика в Україні: монографія; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2015. 244 с.

21. Петрова О. М. Соціальний діалог як інструмент формування корпоративної політики сучасних підприємств в Україні: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури. 2008. 60 с.

22. Саприкіна М. А. Корпоративна соціальна відповідальність: моделі та управлінська практика: посібник. К.: Вид-во «Фарбований лист». 2011. 480с.

23. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні: розуміння та впровадження. К: 2005. 48 с.

24. Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку: монографія. К. : КНЕУ, 2010. 251 с.

25. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: пер. с англ. М. : АСТ, Хранитель. 2006. 730 с.

26. Чайнов А. В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды, редкол.сер.: Л. И. Абалкин (пред.) и др. М. : Экономика, 1989. 492 с.

27. Чайнов А. В. Природа крестьянского хозяйства и земельный режим. Труды Всерос. съезда Лиги аграрных реформ. М. 1918. С. 4-5.

28. Шаульська Л. В., Карпенко А. В. Соціальна політика як передумова розвитку інтелектуальних складових людського потенціалу. *Менеджмент та підприємництво: тренди розвитку*. Електронне наукове періодичне видання. 2018. № 2 (04). С. 33-44. URL: <https://management-journal.org.ua/index.php/journal/article/view/56/42>

РОЗДІЛ III

ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІНСЬКИХ ВІДНОСИН В ПРАЦЯХ Г. МАРКУЗЕ

Мета: вивчити інституцію складову формування управлінських відносин, виходячи з положень теорії Г. Маркузе. Розглянути психологічні аспекти формування системи публічного управління та виробничого менеджменту.

План

- 3.1. Соціально-економічні передумови формування поглядів Г. Маркузе.
- 3.2. Основні положення економічних поглядів Г. Маркузе.
- 3.3. Напрями реалізації положень теорії Г. Маркузе за сучасних умов.

3.1. Соціально-економічні передумови формування поглядів Г. Маркузе

Необхідно відзначити, що характер наукових поглядів Герберта Маркузе значною мірою визначився його життєвим шляхом, а саме ключовими подіями, які носили загальносвітовий характер. Зокрема, коли єврейського хлопця було призвано до лав німецької армії під час Першої світової війни, він стає членом солдатської Ради та бере участь у Листопадовій революції і соціалістичному повстанні «Союзу Спартака».

У 1922 році Г. Маркузе отримує ступінь доктора літератури в університеті Фрайбурга, а у 1928 році, після деякої перерви, він повертається і продовжує навчання під керівництвом філософа-екзистенціаліста Мартіна Хайдеггера. Захопившись ідеями З. Фрейда та К. Маркса, він починає працювати в Інституті соціальних досліджень при університеті Франкфурта-на-Майні разом з Т. Адорно і М. Хоркхаймером.

Після приходу нацистів до влади в 1933 році майже всі члени інституту, в тому числі і Маркузе, емігрують до США. Представники франкфуртської школи створюють у Нью-Йорку «Нову школу соціальних наук», що функціонує і донині. Маркузе звертається до дослідження психології колективу і

особистості, проблематики деформації особистості з боку суспільства та суспільних інститутів.

Важливою віхою у професійній діяльності Г. Маркузе є робота в Німеччині в якості експерта американської розвідки з денацифікації. Ним вивчалися психологічні аспекти впливу нацистської ідеології на особистість, причини, за яких абсолютно адекватні культурні освічені люди співпрацювали з нацистським режимом. З активізацією холодної війни та згоранням денацифікації він залишив свою посаду у розвідці.

Протягом даного періоду Г. Маркузе опрацював великий обсяг документів, зокрема, він дослідив специфіку радянської пропагандистської і ідеологічної літератури. Результати досліджень були опубліковані у книзі «Радянський марксизм», де було детально проаналізовано сутність радянського марксизму-ленінізму, здійснено його критичний огляд з точки зору класичного марксизму, а також з позицій Франкфуртської школи.

Остання виникла та сформувалася на базі Інституту соціальних досліджень у 1931 році в м. Маркфурт-на-Майні. Вона об'єднувала опозиційно налаштованих мислителів марксистського напрямку, які, з одного боку, критикували капіталістичну систему, а в той же час негативно ставилися до методологічних підходів ідеологів ортодоксальних лівих партій.

Специфіка франкфуртської школи обумовлюється інтеграцією соціалістичних та фрейдистських ідей, які на той час користувалися широкою популярністю серед західних інтелектуалів. Погляди представників даного наукового напрямку суттєво відрізнялися не тільки від трактування марксизму в СРСР 30-х років, а й від програм західних соціал-демократичних та комуністичних партій, що існували на той момент.

Методологічною основою дослідження була інтеграція філософії, політичної економії та соціології, внаслідок чого філософські концептуальні конструкції лише відображають соціально-економічні процеси. До базових наукових принципів франкфуртської школи слід віднести наступні:

- теорія класової боротьби (запозичена у К. Маркса). Протириччя

капіталістичного світу зводилися до категорії відчуження, а історія капіталістичного суспільства розглядалася як об'єктивно необхідний процес сказу розуму, що прогресує;

– структура особистості та несвідоме (запозичена у З. Фрейда). Виходячи з принципу задоволення, задовольняються усі інстинкти, що, в свою чергу, забезпечує контроль над особистістю. Базуючись на принципі реальності, індивід приборкує інстинкти, у боротьбі із навколишнім середовищем. Як наслідок, за рахунок підкорення принципом реальності принципу задоволення відбувається контроль суспільства над конкретним індивідом;

– діалектичний підхід (запозичений у Гегеля). Замість закону заперечення заперечення використовується термін «абсолютне заперечення» (або негативна діалектика);

– критика ідеології (запозичена у Лукача). Будь-яка ідеологія являє собою викривлення свідомості та має бути знищена. У межах даної доктрини розглядаються ідеї уречевлення та зростання формальної раціональності;

– категорія відчуження з позицій раціональності (запозичена у М. Вебера). Протириччя капіталістичного (ринкового) суспільства розглядалися з точки зору раціонального відчуження;

– критика традиційного мислення (запозичена у Е. Канта).

Слід зазначити, що значний вплив представників франкфуртської школи на формування суспільної свідомості західного суспільства у 60-х роках ХХ ст. відмічала ціла низка відомих економістів, зокрема П. Б'юкенен, М. Джей та ін. Зокрема, на думку П. Б'юкенена, ідеї критичного аналізу соціально-економічних відносин (перш за все) американського суспільства підривають основи традиційних християнських цінностей та являють собою інструмент дезінтеграції існуючих норм моралі.

У свою чергу М. Джей вказував на намагання «приписати» наслідки кризових явищ американського суспільства 60-70-х років (сексуальна революція, фемінізм тощо) «підступному» впливу емігрантів з числа співробітників Інституту соціальних досліджень. Певною мірою підґрунтя для

небезпеки масового сприйняття американською молоддю критичних ідей франкфуртської школи створювали соціально-економічні процеси тогочасного навколишнього середовища.

Зокрема, у русі хіпі відбилися не стільки суспільно-критичні настрої, скільки в набагато більшому ступені-ненасильницька відмова від культури індустріального суспільства. Розширення свідомості за допомогою східної музики і психоделічних препаратів і «вихід» із системи зобов'язань бюрократично-технократичного суспільства в нові форми спільності представляли собою свого роду «контркультуру». Інша форма «відмови від традиційних християнських цінностей» знайшла свій відбиток у діяльності «міських партизанів», що являли собою радикально налаштованих студентів, в колах яких була популярна героїзація романтичних революціонерів на кшталт Че Гевари та Гарибальді.

Таким чином, ми бачимо, що самі ідеї даного наукового напрямку, зародившись на початку ХХст. в Європі, набули популярності і по той бік Атлантичного океану у 60-70-х роках. Зниження популярності франкфуртської школи в умовах сьогодення можна пояснити декількома чинниками.

По-перше, для переважної більшості західних країн, а також країн пострадянського простору реальні, а не декларативні соціально спрямовані концепції розвитку держави знаходяться поза законом. Питання екології, захисту прав людини, дотримання соціальних стандартів тощо якщо і підіймаються, то їхня реалізація досить часто набуває відверто викривленого характеру. В якості прикладу можна навести проблему ювенальної юстиції, коли, під прикриттям забезпечення прав дитини, її забирають із малозабезпеченої (хоча і в соціально-гуманітарному плані успішної) родини. Ще одним прикладом агресивного наступу системи на права окремої особистості в останні роки є нав'язування моделі полігендерної культури, яка суперечить практично усім існуючим моральним та релігійним принципам.

Разом із цим слід відмітити факт неможливості повного сприйняття ідей франкфуртської школи у колишньому СРСР, оскільки догматичне ставлення до

марксизму в цілому, як до економічного вчення, та загальний ідеологічний консерватизм ставали на заваді цьому. Саме тому для Г. Маркузе в СРСР ідеологія являла собою чинник відчуження. Її вплив був більш жорстким, ніж на Заході, але це надавало можливість індивіду дистанціюватися від політики в літературу, інші напрямки художньої творчості.

3.2. Основні положення економічних поглядів Г. Маркузе

Ревізія класової теорії Маркса.

Г. Маркузе ставить під сумнів марксову доктрину примату робітничого класу в системі економічних відносин капіталістичної економічної моделі. На його думку, дії суспільства споживання на свідомість індивідів носили розкладаючий характер. Він, зокрема вказує на одномірність особистості в сучасній капіталістичній державі як результат її постійного зомбування з боку навколишнього інституційного середовища.

У сучасному західному суспільстві, на думку Г. Маркузе, фактично зникла класична класова система, однак, вона не відповідає ідеалам прибічників марксизму. Останні вбачають у ньому неототалітарну систему, що існує за рахунок гіпнотичного впливу засобів масової інформації, насаджуючи принципи культу споживання як орієнтири функціонування кожної особистості.

Г. Маркузе застосовує практику Е. Фромма, поєднуючи марксизм та психоаналіз. Однак, якщо Фромм займався психоаналізом як формою терапії, то для Маркузе була важлива філософія психоаналізу. Психоаналіз повинен служити мостом між надбудовою та базисом, тобто він повинен стати джерелом психологічної теорії марксизму. Фромм бачить завдання аналітичної соціологічної психології (після його відходу від метапсихології і теорії лібідо Фрейда він вже більше не говорить про психоаналізі) в тому, щоб дослідити неусвідомлено мотивовану поведінку як вплив матеріального базису на основні психологічні потреби. Сексуальність легше пристосовується до суспільних відносин, ніж голод, тому вона краще їх відображає. Звідси, в кожному

суспільстві своя власна структура лібідо; так, Едипів комплекс типовий для патріархальних суспільств.

Герберт Маркузе, який вважав поняття праці центральною антропологічною категорією, оскільки праця визначає сутність людини, бачив в особі Фрейда революційного мислителя; він вважав принцип потягу революційної протилежністю принципу досягнення як специфічного принципу реальності західного суспільства.

Маркузе вважав, що для меншин, які придушуються, існує «природне право» на опір, у тому числі і за допомогою незаконних засобів. Маркузе виступав за відмову від терпимості, типовою для плюралістичних суспільств, по відношенню до «репресивного суспільства», яка сама є структурованим насильством. З особливою силою він викриває хибну терпимість до комерції і реклами, шахрайські методи яких він вважає основою репресивного суспільства, але в той же час він визнає, що їх ліквідація означала б загальну революцію. Він розрізняв справжні й уявні потреби; уявними він вважав ті з них, які вселяються людям громадськими владою, зацікавленими в придушенні людей, і які, навіть якщо їх задоволення є надзвичайно приємним для окремих людей, увічнюють важка праця, агресивність, злидні і несправедливість.

Внаслідок задоволення цих репресивних потреб виник новий вид соціального контролю, опозиція якому неможлива, оскільки індивід відтворює їх сам. Товарна культура сучасного суспільства поряд з товарами, що задовольняють хибні потреби, містить також стереотипні установки, духовні та емоційні звички, стиль життя. Вона зумовлює появу помилкової свідомості, яке, втім, несприйнятливо до розуміння своєї хибності і не дозволяє уявити собі інше буття. Мислення і поведінка стають одновимірними, альтернативи виключаються. Це мислення і поведінка вважаються раціональними, будь-яка інша поведінка піддається дискримінації як невротична або перекручена; але саме ця технологічна раціональність ірраціональна, оскільки суперечливі тенденції спонукають її до все більшої раціональності при одночасному обмеженні її існуючими інститутами.

Критична теорія в цій ситуації може бути тільки негативною, вона не обіцяє позитивних змін, оскільки вони тільки зміцнили б існуюче суспільство. Однак, можливими носіями такої революційної зміни «знизу» в сучасній ситуації могли б стати лише знедолені або особи, що знаходяться поза суспільством, які до цього абсолютно нездатні. Тому політичною можливістю для опозиції може бути тільки «Велика відмова».

Подвійна природа людини та її вплив на характер економічної діяльності.

Метапсихологія З. Фрейда, ідентифікуючи сутність буття, визначає його як Ерос – в протиставлення традиційному визначенню (Логос). Еросу (як принципу буття) протистоїть інстинкт смерті (Танатос), який стверджує принцип небуття (заперечення буття).

Утворюючи та деструктивну складову людської природи Г. Маркузе розглядає разом із загальними тенденціями контролю індивіда з боку навколишнього інституційного середовища, яке, на його думку, притаманне усім формам сучасних форм організації економічних відносин. Він, зокрема зазначає, що «у внутрішній частині системи контролю, який більш централізується та посилюється, відбуваються рішучі зміни, які... демонструють тенденцію переходу до світу абсолютного відчуження та безмежної влади..., які готують матеріал для нового принципу реальності». Як бачимо, перед нами приклад психологічної інтерпретації діалектичного характеру розвитку суспільства, коли процес розвитку суспільства неможливий без руйнування (тією або іншою мірою) попередньо створеної моделі.

Більше того, Г. Маркузе вказує на безкінечний та всеосяжний характер даного процесу. «Кожна людина завжди, все своє життя або щось створює, або руйнує...Змінюючи, знищуючи, розбиваючи, розпилюючи речі,... людина розширює власне панування над світом... Однак всюди цивілізація залишає відбиток інстинкту смерті». В якості аналогії можна навести одну з ключових постатей давньоіндуїстського пантеону – бога Шиву, який уособлює в собі агресивну енергію, енергію знищення, що однак також є невід'ємною складовою Буття.

Діалектичний характер подвійної людської природи відмічається науковцем, який зазначає, що «сила деструктивності має вирватися з-під влади сублимації, оскільки її мета – ... саме життя». Враховуючи небезпеку неконтрольованої реалізації потреб до знищення, суспільство завжди шукатиме спроби подолати, трансформувати базові бажання людини. Як зазначає Г. Маркузе, «в цілому наша цивілізація заснована на придушенні інстинктів». Останнє зауваження підводить нас до висвітлення психологічної природи людських потреб та їхнього впливу на процес соціально-економічного розвитку.

Потреби та людський розвиток.

Як відомо, в основі цивілізаційного розвитку лежать потреби конкретного індивіда та його бажання відповідні потреби задовольняти із мінімальним обсягом витрачених ресурсів. Характеризуючи сам процес генезису цивілізації, Г.Маркузе зазначає, що «поступова зміна фундаменту цивілізації (незважаючи на збереження її принципу) демонструє той факт, що відстань між початком цивілізації та її реальним ступенем здається більшою, ніж відстань між початком цивілізації та її попереднім ступенем, на якому формувалася «природа» потягів». Продовжуючи тему подвійної природи людських вчинків та ролі системи суспільних інститутів, науковець вказує, що «...цивілізація являє собою можливість більш безпосереднього задоволення своїх цілей саме деструктивності, а не лібідо». При цьому слід відзначити, що сам процес науково-технічного прогресу, на думку Г. Маркузе, також має багатоаспектний характер, демонструючи не тільки намагання індивідуума забезпечити максимально комфортне існування.

Як зазначає науковець, «людський розум та контроль над природою, розширюючи набір засобів задоволення людських потреб без великих витрат праці, послаблюють нужду і тим самим поступово позбавляють інституціональне придушення того приводу, в якому воно знаходило своє виправдання». Перед нами психологічна інтерпретація закону спадної граничної корисності (школа маржиналізму), яка розглядає науково-технічний

прогрес як спосіб вивільнення індивідуума від інституційного контролю за своєю поведінкою в результаті відсутності «об'єкта придушення»).

Але разом із цим Г. Маркузе вказує на усвідомлення інституційним середовищем даної небезпеки, що, в свою чергу, стимулює його до відповідних заходів. «Якщо суспільство не здатне використовувати свою зростаючу продуктивність для зменшення придушення, то слід повернути продуктивність проти індивідів; вона сама стає інструментом універсального контролю». Оскільки, як відомо, буття формує свідомість, то відповідним чином впливає на характер потреб сучасного індивідуума і норми нової культури, яка, на думку науковця, «перетворила людський організм та чуттєвий, тонкий, мінливий інструмент».

Психологічні аспекти управління людиною.

Окреме місце у дослідженнях Г. Маркузе займають форми та методи контролю поведінки індивідуума впродовж існування людства. Беручи до уваги, що одним з найдавніших інститутів залишається релігія, науковець зазначає, що вона «в історії людства перемикала енергію з реального покращення людських умов на уявний світ вічного врятування». У подальшому, із зростанням ролі державних інститутів та ускладненням системи соціально-економічних відносин вирішення питання забезпечення домінування середовища над особистістю стало запорукою її існування.

Як зазначає Г. Маркузе, «захист (Системи – ред.) полягає в посиленні способів контролю не стільки над схильностями, а, головним чином, над свідомістю, оскільки, залишене без уваги, воно може розгледіти у все більш повному задоволенні потреб – репресію». Репресивний спосіб впливу сукупності державних та недержавних інститутів на діяльність особистості «червоною ниткою» проходить крізь авторське бачення сучасного світу, його проблем та перспектив подальшого розвитку. Відповідна практика не обмежується державною установою або комерційною чи релігійною організацією. «Репресивна організація інстинктів здійснюється колективно і «Я» проходить передчасну соціалізацію усією системою поза сімейних

інститутів та їх представників».

Більше того, на думку Г. Маркузе, процес домінування над людськими інстинктами з боку навколишнього середовища триває постійно, він набуває все нових форм, стимулюючи людину здійснювати бажаний для суспільства спосіб життя. «Панування переросло сферу особистих відносин та створило інститути для влаштованого задоволення зростаючих людських потреб. Але саме розвиток цих інститутів і підриває фундамент цивілізації, що встановилася. Пізній індустріальний період сам підриває її внутрішні межі». Відповідний діалектичний підхід до розуміння подальших перспектив «суспільства високого рівня споживання» є характерним для представників франкфуртської школи.

Цивілізаційний розвиток, з одного боку, має забезпечувати підвищення рівня продуктивності, що сприятиме зростанню обсягу витрат праці та часу, а, в той же час, має зберігати незмінним (хоча і трансформованим) механізм інституційного контролю людських бажань, уподобань, життєвих орієнтирів як запоруку відсутності перспектив реалізації проекту «Велика відмова». Як зазначає Г. Маркузе, «для цивілізації, що досягла ступеня зрілості, той же, або навіть менший рівень регламентації інстинктів означав би більш високий ступінь репресії, так матеріальний та інтелектуальний прогрес скорочує необхідність в обмеженнях та тяжкій праці, і цивілізації може надати можливість для значного вивільнення енергії потягів, яка раніше витрачалася на панування та роботу».

Виробництво та споживання.

Проблема взаємопов'язаної організованої системи виробництва та споживання товарів і послуг є органічним елементом наукових поглядів Г. Маркузе на сучасний соціально-економічний устрій в глобальному та загальнонаціональному аспектах, його домінуючий характер стосовно індивідуума, намагання контролювати бажання, думки, вчинки. Одним із засобів у даному випадку є репресивне нав'язування стандартів життя. «Високий життєвий стандарт у світі крупних корпорацій є обмеженим в

соціологічному сенсі: товари та послуги контролюють потреби та уповільнюють розвиток здібностей».

За сучасних умов рівень споживання та обсяг відповідних товарів та послуг визначають статус індивідуума, що, в свою чергу, потребує від нього постійної участі у виробничому процесі. Це один із базових принципів існування «суспільства високого рівня споживання», дотримання якого забезпечує можливість збереження бажаного для навколишнього середовища способу життя особистості. «Сьогоднішня ідеологія базується на тому, що виробництво та споживання відтворюють та виправдовують панування». Саме тому досить часто спостерігається ситуація, коли підвищення соціального статусу не призводить до морального задоволення, оскільки людина, діставши вищих щаблів піраміди, вимушена розширювати споживчий спектр, навіть до кінця не усвідомлюючи сенсу купівлі окремих продуктів. У результаті «причина страждань індивіда – високопродуктивна та ефективно функціонуюча система, яка пропонує йому кращі умови життя».

Але, разом із цим, у відповідності до законів діалектики, посилення репресивного механізму несе в собі зерно власного розкладу. «Досягнувши висот прогресу, панування не тільки починає підривати свій фундамент, але також розкладає ... власну опозицію». У цьому аспекті слід вказати, що забезпечення науково-технічного прогресу як запоруки подальшого розвитку Системи вимагає удосконалення головного елемента, а саме людини, її розумових здібностей та професійних якостей. У свою чергу, на відміну від механічних знарядь праці, підвищення ефективності розумової діяльності є результатом комплексного розвитку людини як індивідуума, особистості, здатної приймати самостійні нестандартні рішення, змінювати навколишнє середовище.

Неабияку роль у цьому аспекті відіграють культурно-естетичні цінності. «В житті естетичні цінності можуть слугувати для прикрашення, створення настрою або складати хобі приватної особи, але жити з цими цінностями – привілей геніїв або відбиток декадентської богемі. Естетична функція

спроможна ліквідувати примус та надати людині як моральну, так і фізіологічну свободу». Характерною рисою сучасного соціально-економічного устрою є зміна сутнісного наповнення звичних процесів, елементів навколишнього середовища. Як культурно-естетичні цінності є способом нівелювати репресивний утиск інституційного суспільства, так і процес праці має трансформуватися в щось інше, стимулююче запровадження і реалізацію нових творчих ідей.

Як зазначає Г. Маркузе, «у дійсно людській цивілізації людське існування буде швидше нагадувати гру, ніж працю, і людина буде жити швидше в сфері видимості, ніж нужди». Намагання регламентувати, механізувати процес праці лише знизить ефективність творчої складової в ньому. Даний підхід був ефективним за умов використання людини в якості додатку до механізму (початок розвитку капіталістичних відносин, конвеєрний спосіб виробництва тощо). За сучасних умов (і в великих компаніях це визнається) людина, яка приймає Рішення, має бути звільнена від циркулярних регламентів та обмежень параграфами. «Праця як вільна гра не визнає адміністрування, тільки відчужена праця піддається організації та регламентації в раціональний спосіб. Нерепресивна сублімація, хоча і використовує його як основу, створює свій власний культурний лад цієї сфери». Г. Маркузе виділяє наступні напрямки організаційно-економічних трансформацій, що здатні призвести до нерепресивного устрою інституційного середовища:

- трансформація праці в гру і репресивної продуктивності у «видимість», якій... мають передувати подолання нагальної необхідності;
- спрямована на себе сублімація чуттєвості та десублімація розуму з метою примирення двох основних антагоністичних імпульсів;
- перемога над часом, що розрушує стійке задоволення.

Едипів комплекс.

Окремо слід розглянути питання Едипового комплексу, психологічні положення якого Г. Маркузе екстраполює на загальні принципи сучасних соціально-економічних відносин. Витоки формування відповідної моделі

науковець бачить у самому початку функціонування свідомої діяльності homo sapiens. «Первісний батько за допомогою насильницького обмеження задоволення і обов'язкового утримання поставив модель для подальшого розвитку цивілізації і підготував підґрунтя для прогресу. Таким чином, він створив перші передумови для дисциплінованої «робочої сили» в майбутньому».

Як бачимо, зазначений принцип розглядається науковцем як ідеологічна основа сучасної цивілізації, підґрунтя владної піраміди, а саме тому «повстання проти батька – це повстання проти біологічно виправданої влади». Поєднання біології та соціології обґрунтовує природність наукових викладок Г. Маркузе, їх універсальність та об'єктивний характер. Органічність та інтеграцію у загальну систему поглядів науковця підтверджує взаємопов'язаність із «еротично-танатичною» концепцією людської природи.

На думку Г. Маркузе, «суворий батько, який як представник Ероса пригнічує потяг до смерті в Едіповому конфлікті, засновує перші «общинні» (соціальні) відносини: його заборони вводять рівність між синами, любов (прихильність), екзогамію, сублімацію. На фундаменті зречення Ерос починає свою культурну роботу щодо згуртування життя в усі великі єдності. Але з примноженням числа батьків, їх доповненням і заміщенням громадською владою, а також поширенням заборон і стримуючих моментів збільшується і число агресивних позовів та їх об'єктів. Їх зростання змушує суспільство до посилення захисту шляхом впливу на почуття провини.»

Модель «едіпового конфлікту» та його «еротично-танатичний» аспект у подальшому обумовлює характер відносин у соціумі постіндустріального інформаційного суспільства, коли елементи інституційного середовища беруть на себе статусні повноваження середовища особистісного. «Функція батька поступово переходить від його індивідуальної особистості до його соціального стану, до його образу, який живе в сина (свідомість), до Бога, до різних інстанцій і їх представникам, які роблять сина зрілим і законослухняним членом суспільства.» Зазначені положення наукових поглядів Г. Маркузе

роблять його думки актуальними за умов сьогодення, їх необхідно вивчати для того, щоб по-новому оцінювати сучасний стан, специфіку розвитку та подальші перспективи постіндустріальної інформаційної економіки.

3.3. Напрями реалізації положень теорії Г. Маркузе за сучасних умов

Слід відзначити, що проблема протидії Системі та індивідуума, зомбування суспільної свідомості за допомогою нав'язування життєвих стандартів є досить актуальною в розвинених країнах світу і знаходить своє відображення не тільки у наукових працях. В якості прикладу можна навести декілька видатних художніх творів різного жанру, які у різний час отримали неабияку популярність серед читачів (або глядачів).

По-перше, це знаковий роман найбагатшого (з тих, хто живий на даний момент) письменника С.Кінга «Людина, що біжить». Досить показовим є світ антиутопії, що змальовує автор, в якому люди вимушені працювати в екологічно небезпечному навколишньому середовищі (що призводить до ранньої смертності та негативної демографії), позбавлені права на інформацію та вимушені дивитися «вільне телебачення» з його красномовними шоу «Перегони із крокодиллом», «Веселі стрільці», «Перегони з кулеметною чергою». І хоча у фіналі головний герой здійснює факт терору, вриваючись на літаку у величезну вежу «Вільного телебачення», читачі чітко бачать у даному вчинку його варіант «Великої відмови».

Ще одним відомим художнім зразком авторського бачення боротьби індивідуума із системою є загальновідома тетралогія «Матриця», в якій важливе місце відводиться демонстрації ілюзорності світу потреб, а також тотальному диктату Системі (у фільмі агент Сміт) над вчинками, думками конкретних особистостей. Сам факт популярності зазначених творів свідчить про широкий відгук серед аудиторії тих проблем, що підіймають автори.

Аналізуючи процес економічної діяльності з психологічної точки зору, можна розглядати даний процес як наслідок практики раціональних обмежень на лібідо. Пересічний індивід бажає того, що йому належить бажати, приносячи

вигоду собі та суспільству, він отримує помірну частку щастя. Причому поряд із його суспільною функцією знаходиться і місце для еротичної активності. Саме така особа є типовим середнім підприємцем, який, втілюючи свої підсвідомі бажання, балансує між Еросом (творчі спрямування) та Танатосом (деструктивні спрямування) трансформує фірму, пристосовуючи її до зовнішнього середовища згідно зі своїми вміннями та уподобаннями. Розгляд людини як носія утворюючої та руйнівної складової дає підстави представити наступну схему впливу особистості бізнесмена на його поведінку в комерційній діяльності (рис. 3.1).

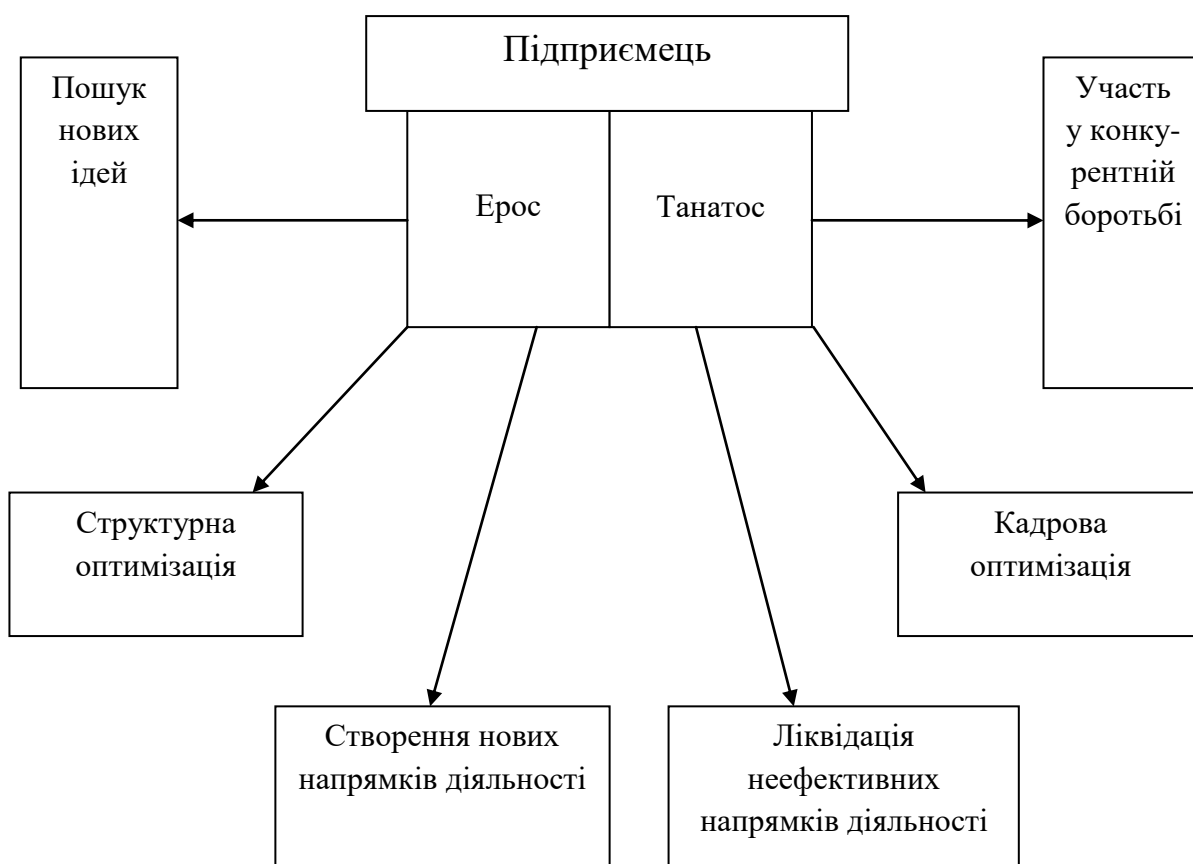

Рис. 3.1. Психологічна основа підприємницької діяльності*

*Власні узагальнення автора

Проблема, на нашу думку, полягає в наступному. Людина, в якій творче начало виснажене, стає хворою. Її руйнівна суть стає домінуючою, що є небезпечним, оскільки індивід підсвідомо орієнтується на знищення навколишнього середовища, намагаючись перетворити його на щось інше. На

нашу думку, постіндустріальне суспільство з техноструктурою, яке сформувалося в розвинених країнах світу, криє у собі небезпеку самоліквідації. Тому особи, що займають керівні пости, обов'язково повинні контролюватися. Як приклад можна навести систему контролю діяльності керівництва в об'єднаннях кооперативно-корпоративного типу з боку основної маси членів-власників (загальні збори, ревізійна комісія тощо).

Сформульована позиція підприємця-людини, яка підсвідомо намагається стати вище персоніфікованого Батька, виконуючи з часом його функції у трансформованому ним світі, дозволяє точніше зрозуміти безкінечність механізму руйнування-створення в ринковій економіці. Відповідний індивід підсвідомо уособлює керівника з батьком, а фірму з матір'ю (оскільки вона виростила його як члена сімейного колективу). Саме тому в реальному житті людина, яка живе для кар'єри, мріє усунути начальника. Його вчинки стосовно підлеглих відображають приховані нереалізовані в житті бажання.

Беручи до уваги, по-перше, надзвичайно важливе місце індивіда в економічному механізмі, ступінь його впливу на масштабні процеси, а також психологію цього конкретного індивіда, спрямованого на постійне цілеспрямоване намагання змінити існуючий керівний механізм, можна зазначити, що подібний дуалізм у діях ефективного менеджера рано чи пізно призведе до негативних наслідків для фірми. Особливо яскраво процес буде спостерігатися в умовах стабільної економіки, коли будь-які зміни в стратегії фірми призводять до непередбачуваних результатів.

Важливість особистісного фактора даної особи посилюється тим, що фактично представники техноструктури найвищого рівня позбавлені якогось контролю з боку як держави, так і власників фірм. На це і вказував Дж. Гелбрейт, говорячи про втрату реальної влади з боку акціонерів на користь управлінської ланки компанії. Що стосується державних структур, то їхні функції у нинішній ринковій системі зводяться до ліквідації негативних наслідків конкурентної боротьби та створення нової рівноваги при збереженні правил старого економічного механізму.

У таких умовах сьогоднішня світова економічна криза є повністю очікуваним та обґрунтованим результатом. З одного боку, ми маємо намагання (дуже часто, хаотичне та не прогнозоване) частин системи змінити її структуру, а, з іншого, – неспроможність системи самостійно забезпечити свій захист від внутрішніх протиріч при політиці нейтралітету з боку державних органів. Сучасна світова економічна криза є наслідком саме відсутності механізмів стримування підприємницької активності як менеджерів-індивідів (біржові скандали), так і державно-монополістичних угруповань (військові конфлікти в транзитних та енергетичних регіонах). І якщо вплив другого фактора на економічні процеси у світі розглядався вже давно, то руйнівні результати поодинокі підприємницької активності вважалися такими, що лише сприяють оздоровленню конкурентного середовища.

Аналізуючи існуючий стан справ в економічній сфері, слід зазначити колосальні системні зрушення, якими відзначилось функціонування глобального господарського механізму протягом останнього десятиліття. Питання, що ставить перед економістами сучасність, вимагають детального вивчення причин даних процесів. У зв'язку з цим особливо актуальним є аналіз системи взаємодії між складовими даної економічної моделі, зокрема, ролі підприємця як її основної рушійної сили.

Зокрема, основоположник сучасного трактування суті підприємця Й. Шумпетер розглядав підприємця не як професію або суспільний клас, але бачив у ньому, в першу чергу людину, що реалізовує нові ідеї. Ф. Найт, вивчаючи вплив невизначеності на господарські процеси, стверджував, що в умовах підприємницької системи економічною діяльністю управляють бізнесмени як специфічна спільнота. Важливим також є результати аналізу економічної моделі, що діє, здійснені Дж. Гелбрейтом, який розділяв реальних господарів фірми, здатних впливати на політику компанії, і власників її капіталу.

Очевидно, що фінансова криза, яка чітко позначила внутрісистемні суперечності, з'явилася тільки одним, хоча і найяскравішим підтвердженням

того факту, що існуюча економічна модель відпрацювала свій ресурс. Її хрестоматійні недоліки (нездатність до саморегуляції і небезпеки екстенсивних ефектів) в умовах глобалізації дуже сильно впливають на розвиток людства.

Надзвичайно цікавим виглядає в зв'язку з цим аналіз психології підприємця, тобто, особи, що є основою існуючої виробничо-господарської моделі, який повинен забезпечувати її зростання і подальший розвиток. Вивчаючи психологічний портрет сьогоденного бізнесмена, вчені-психологи відзначають те, що підприємцям слід бути особливо обережними на ринках, відносно яких малюють грандіозні перспективи. Саме така самовпевнена поведінка гравців може спровокувати кризу, – попереджають вони. Надмірний оптимізм представників бізнесу стосовно якої-небудь перспективи може відігравати значну роль у формуванні так званих мильних бульбашок.

Зважаючи на концепцію відносин «людина – соціальна система», запропоновану Г. Маркузе, і яка базується на визнанні факту придушення і трансформації суспільством ряду потреб особи, можна розглядати підприємця як нестабільний об'єкт, що намагається одночасно змінити (зруйнувати) існуючу реальність і встановити (створити) власний світ. Таким чином, підприємець прагне в сублімованій формі реалізувати свої пригнічені суспільством еротичні і танатичні бажання [3].

Проблема, проте, полягає не стільки в специфіці впливу підприємця на навколишнє середовище, скільки в об'єктивності оцінки ним своїх дій і їхніх наслідків. Відомо, що найбільший ефект від будь-якого роду занять досягається в тому випадку, якщо особа, що здійснює той або інший процес, сприймає свої дії як гру, в якій вона самостійно формує цілі, завдання і правила.

Саме тому підприємець підсвідомо прагне максимально наблизити умови своєї діяльності до ігрових, оскільки саме ці умови є найбільш комфортними і дозволяють отримати цінніший результат. Проте, слід зазначити, що проектуючи на реальну виробничу або фінансову діяльність атмосферу гри, підприємець значно знижує ступінь вірності оцінювання ризиків здійснюваних ним процесів, а так само як і можливих негативних їх наслідків як

економічного, так і соціального характеру.

Як відзначав Й. Шумпетер, у процесі своєї діяльності підприємець не ризикує власним майном, а лише власним іміджем. Зокрема, він указував, що підприємець практично ніколи не несе ризиків. І хоча підприємець відповідає за успіх справи своїм майном, це, швидше, викликає до нього довіру, ніж реально забезпечує позику. Нехай навіть він ризикує своєю репутацією, але прямої економічної відповідальності за невдачу свого підприємства він не несе.

У сфері великого і середнього бізнесу, де ухвалення управлінських рішень монополізоване техноструктурою, вплив підприємців-менеджерів на стан справ фірми є максимальним. Дж. Гелбрейт, вивчаючи дану ситуацію, вказував, що сучасна крупна корпорація відображає потребу техноструктури в свободі від зовнішнього втручання, яка досягає цієї свободи різними способами. Змінити існуючий стан речей може лише відповідна державна політика, проте цього поки не відбувається. Причина даного явища криється в самому механізмі взаємодії бізнес-структур, населення і держави. Нинішня модель «Держава – фірма – домогосподарства» передбачає вирішення економічних проблем виходячи з інтересів фірми, представники яких спільно з менеджерами державного апарату формують загальні правила ведення бізнесу на тому або іншому сегменті ринку, після чого доводять цю інформацію до населення. Надалі держава бере на себе роль арбітра в конфліктах між господарюючими суб'єктами, забезпечуючи тим самим стабільність конкурентного середовища, не втручаючись при цьому у відносини між виробником і кінцевим споживачем.

В останньому випадку характер спілкування між складовими господарського механізму визначається загальним рівнем цивілізації суспільства, а також особливостями ринку монополістичної конкуренції, де виробник не має повної влади над споживачем, контролюючи лише певний сегмент ринку. У результаті, з одного боку, фірми в більшій частині мають стабільний дохід за рахунок незмінного обсягу попиту на свій товар, а, з іншого боку, споживачеві забезпечується ілюзія свободи вибору. Проте, як ми бачимо,

подібна модель в умовах інформаційного суспільства, коли ступінь дії на навколишнє середовище з боку конкретного індивідуума істотно зростає, не здатна забезпечити стабільність як соціальної, так і виробничої складової глобальної системи.

Сприяти зміні ситуації, що склалася, могла б оптимізація існуючої нормативно-правової бази в частині посилення контролю за окремими видами господарської діяльності (хімічна, харчова, гірничо-промисловість) з розширенням кількості обов'язкових для ліцензування виробництв або, використовуючи досвід країн Європи, з прямою заборонаю на застосування компонентів, що можуть мати шкідливий ефект для споживача. Крім того, залучення представників громадськості до контролю за видачею дозволів на комерційну діяльність у регіоні, а також можливість громадським організаціям надалі контролювати господарську діяльність соціально значущих для регіону комерційних структур сприяло б підвищенню рівня соціальної відповідальності з боку останніх.

Контрольні питання

1. Сформулюйте основні засади психологічних аспектів управління індивідуумами з позицій теорії Г. Маркузе.

2. Охарактеризуйте вплив формальних та неформальних інститутів на формування відносин управління з позиції психології.

3. Які можливі негативні соціально-економічні наслідки в результаті застосування методів управління, заснованих на сублімації? Відповідь обґрунтуйте.

4. У чому полягає небезпека пірамідальної структури управління з позиції теорії Г. Маркузе?

5. За допомогою яких інститутів можливо знизити небезпечені наслідки сублімаційного управління особистостями? Відповідь обґрунтуйте.

Література до розділу III

1. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. М.: ООО «Издательство

АСТ», 2003. 526 с.

2. Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество: Пер. с англ. М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига»; Спб.: Terra Fantastica, 2004. 602 с.

3. Кальченко С. В. Трансформації управлінських відносин в системі АПК на принципах інформаційного суспільств. *Економіка Крима*. 2011. № 2 (35). Симферополь: ТНУ. С. 145-148.

4. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. М.: ЭКСМО, 2007. 864 с.

5. Вновь открывая Г. Маркузе: Модели репрессивного катексиса в постиндустриальных сообществах. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vnov-otkryvaya-g-markuze-modeli-repressivnogo-kateksisa-v-post-industrialnyh-soobshchestvah>

6. Баталов Э. Я. Философия бунта. (Критика идеологии левого радикализма). М.: Политиздат, 1973. 222 с.

7. Дмитриев А. Н. Марксизм без пролетариата: Георг Лукач и ранняя Франкфуртская школа (1920–1930-е гг.). СПб.; М. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге; Летний сад, 2004. 528 с.

8. Дмитриев А. Н. Маркузе. *Маниковский Меотид*. М. : Большая российская энциклопедия, 2012. С. 174–175.

9. Штейгервальд Р. «Третий путь» Герберта Маркузе. М. : Международные отношения, 1971. 342 с.

РОЗДІЛ IV

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ НАУКОВОГО НАПРЯМКУ «ФІЗИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ»

Мета: вивчити інституційні засади положень наукового напрямку «фізичної економії». Розглянути сучасні передумови розвитку «фізичної економії».

План

- 4.1. Виникнення та розвиток наукової школи «фізіократів»
- 4.2. «Фізична економія» як правонаступниця школи фізіократів
- 4.3. Перспективи розвитку вчення фізіократів за сучасних економічних реалій

4.1. Виникнення та розвиток наукової школи «фізіократів»

Наукова школа фізіократів (досл. «влада природи») виникла у Франції в другій половині XVIII ст. Певною мірою даний науковий напрямок був реакцією на переможну ходу меркантилізму країнами Європи як єдиної течії економічної науки, що пропонує рекомендації щодо розвитку національної економіки за рахунок активного сприяння зовнішній торгівлі. Також значною мірою вплинув на характер розвитку фізіократів феодальний устрій тогочасної Франції, а також гуманітарна освіта найбільш відомих представників (Кене – лікар, Тюрго – священик).

Головною заслугою фізіократів є те, що на відміну від меркантилістів джерелом багатства вони вважали не торгівлю, а виробництво. Тож вони досліджували не сферу обігу, а сферу виробництва, обмежившись лише сільським господарством. Зокрема, Франсуа Кене дотримувався тієї думки, що головним економічним ресурсом є земля. У своїх працях, він відстоює необхідність переходу до фермерського господарства як основи вільного (ринкового) механізму господарювання на принципах повної свободи ціноутворення в країні та вивезення за кордон сільськогосподарської продукції.

Ф. Кене перший в економічній теорії досить глибоко обґрунтував положення про капітал. Якщо меркантилісти ототожнювали капітал, як правило, з грошми, то Ф. Кене вважав, що гроші є самі по собі безплідним багатством, яке нічого не виробляє. За його термінологією, сільськогосподарські знаряддя, будови, тварини і все те, що використовується у землеробстві впродовж декількох виробничих циклів, є «початкові аванси» (за сучасною термінологією – основний капітал). Витрати на насіння, корми, оплату робітників та інше, які здійснюються впродовж одного виробничого циклу, він відносив до «щорічних авансів» (за сучасною термінологією – оборотний капітал). Але заслуга Ф. Кене не лише в розподілі капіталу на основний та оборотний за його виробничою ознакою. Він зміг переконливо довести, що разом з оборотним у русі перебуває основний капітал.

Ф. Кене висловив низку цікавих неординарних думок щодо торгівлі. Так, визнаючи, що торгівля є «безплідним заняттям», він водночас застерігав від помилкового враження, ніби то завдяки загальній конкуренції вона стала шкідливою – «адже іноземні купці вивозять та отримують на своїй батьківщині ту винагороду, яку ми сплачуємо їм за надані нам послуги; таким чином, цією винагородою ми збагачуємо інші нації». Не погоджуючись з таким судженням, Ф. Кене твердив, що необхідна тільки «абсолютна свобода торгівлі» як умова її розширення, усунення монополії та скорочення торговельних витрат.

Одним із найвидатніших досягнень Ф. Кене є його «економічна таблиця», в якій він одним з перших намагався змоделювати економічні процеси та принципи перерозподілу багатства. І, хоча сама схема для сьогodнішніх науковців виглядає максимально спрощеною, її можна розглядати як прообраз сучасних економічних схем та моделей господарської діяльності підприємства, регіону та держави.

Розглядаючи цінність благ, Анн Тюрго стверджував, що вона являє собою оцінку, яку люди надають предметам, що задовольняють їхні потреби. Поточні ціни, згідно з поглядами Тюрго, формуються в залежності від попиту і пропозиції, і за їх коливаннями можна судити про надлишок або нестачу

товару.

У своїх роздумах Анн Тюрго дає детальний аналіз соціальної структури суспільства, вперше виділяючи в ній виробників (в сільському господарстві і промисловості), які діляться на підприємців-власників і найманих робітників, які не мають нічого, крім власних робочих рук.

Анн Тюрго відзначав, що власники землі відокремлюються від діяльності щодо вирощування на ній. Дохід, отриманий від землі, розподіляється між хліборобами, які отримують винагороду за свою працю, і власниками землі, які отримують весь дохід на основі того, що вони мають право власності на землю. А. Тюрго вважав, що вся тяжкість податку повинна лягати на власника землі, а не на того, хто її обробляє.

Дохід від капіталу А. Тюрго ділив на витрати щодо створення продукту і прибуток на капітал; в останній він включав заробітну плату власників капіталу, підприємницький дохід і земельну ренту. Анн Тюрго слідом за Кене та іншими фізіократами відстоював свободу економічної діяльності. На думку А. Тюрго, свобода – найважливіша умова розвитку суспільства, зростання його багатства. Тому свобода повинна бути надана всім і кожному і в галузі праці, і в області торгівлі. Необхідно забезпечити якомога більшу конкуренцію, яка призведе до поліпшення виробництва і встановлення умов найбільш вигідних для споживачів.

Необхідно, на думку А. Тюрго, повернути свободу торгівлі, яка була втрачена «внаслідок забобонів», а також «схильності уряду потурати приватним інтересам». А. Тюрго вперше сформулював «закон спадної родючості», згідно з яким кожне додаткове вкладення в землю, капітал і працю дає менший ефект, ніж попередній. Хоча А. Тюрго в цілому залишався на позиціях фізіократів, у ряді питань він пішов далі. Розглядаючи слідом за Ф. Кене землеробство як єдине джерело додаткового продукту, він великого значення надавав розвитку промисловості; провів глибший аналіз капіталу, грошей, прибутку.

А. Тюрго, як і Ф. Кене, дотримувався витратної концепції походження

вартості, зводячи її сутність до витрат живої і матеріалізованої (минулої) праці. У той же час, обґрунтовуючи механізм формування цін на ринку, А. Тюрго виділяє ціни поточні і основні. Перші, як він вважає, встановлюються співвідношенням попиту і пропозиції, другі «в застосуванні до товару є те, чого дана річ коштує працівникові, це той мінімум, нижче якого ціна не може опуститися». При цьому, на думку А. Тюрго, рідкість є «одним з елементів оцінки» при придбанні товарів

А. Тюрго відносив заробітну плату до числа елементів, що лежать в основі висунутого ним поняття про «загальну економічну рівновагу». Останнє, за його словами, встановлюється «між цінністю всіх продуктів землі, споживанням різного роду товарів, різними видами виробів, кількістю зайнятих (їх виробництвом) людей і ціною їх заробітної плати»

4.2. «Фізична економія» як правонаступниця школи фізіократів

Як зазначається в економічному енциклопедичному словнику, фізична економія являє собою комплекс ідей, концепцій і відповідних методологічних засад, які у розвитку економіки надають пріоритет природним законам.

Зокрема, на думку С. В. Степаненко, в центрі уваги фізичної економії лежить дослідження сил, що забезпечують рух господарської системи; суспільний простір, у якому діють ці сили; час та енергія економічного розвитку тощо. Фактично, мова йде про дослідження динамічної моделі економічної системи, про використання обґрунтованих фізикою понять сили, енергії простору, руху для пояснення економічних процесів

Фізична економія – це напрямок економічної теорії, який розкриває динамічні характеристики господарської системи суспільства, досліджує сили та умови, що забезпечують її рух. За своєю сутністю вони є суспільними силами, які сформувалися в результаті свідомої діяльності людей та використанні ними сил природи. Економічні суб'єкти виступають носіями цих суспільних сил, а простором щодо їх розгортання є суспільне середовище.

Фізична економія використовує також принципи і підходи, що утворюють

цивілізаційну парадигму суспільствознавства. Вона прийшла на зміну формаційній парадигмі і виникла в результаті застосування системно-синергетичного аналізу та онтології до суспільних процесів, творчо інтегрує наукові здобутки формаційного аналізу суспільства. Фізична економія реалізує принцип людиноцентризму, згідно з яким усі суспільні (у т. ч. й економічні) процеси досліджуються з позиції активної ролі людини в них. Для фізичної економії вкрай важливим є розкриття цивілізаційних чинників економічного розвитку, вплив на нього з боку політичної, духовно-культурної, соціальної підсистем суспільства. Лише на засадах цивілізаційної парадигми відкривається можливість показати всю сукупність соціальних сил, які концентруються в свідомій діяльності людей. Тому остання виступає однією із методологічних основ фізичної економії.

Основою методології даного напрямку економічної науки є наступні принципи:

– використання, обґрунтованих квантовою фізикою, принципів і підходів до аналізу, загальних властивостей та законів руху матерії у дослідженні суспільства та його господарської сфери. Звернення до понять сили та її носія, простору, часу, енергії руху тощо, знаходження їх аналогів у категоріальному апараті економічної науки дозволяє зрозуміти сутність її визначення як фізичної економії;

– поєднання гносеологічних та онтологічних засад наукового дослідження суспільства і його господарської сфери. У центрі аналізу знаходиться буття як єдність людини і середовища її життя, пізнавальної і практичної діяльності, матерії та свідомості, що стає надійною опорою для розуміння сутності економічних процесів;

– застосування принципів цивілізаційної парадигми суспільствознавства, згідно з якою всі суспільні (у тому числі й економічні) процеси розглядаються виключно з позиції визначальної ролі людини, під кутом зору людиноцентризму. На формування та діяльність людини значний вплив здійснюють цивілізаційні чинники з боку політичної, духовно-культурної та

соціальної систем;

– людина розглядається в господарському житті суспільства як економічний суб'єкт, що є носієм іманентно притаманних йому сил, і свідомо їх використовує заради досягнення певних цілей та знаходиться в історично визначеному суспільному середовищі;

– свою активність (дію щодо реалізації сил) економічні суб'єкти проявляють у праці, важливою характеристикою якої є збереження і прирощення сил та перетворенні їх на соціальні сили, формування якісно нової енергії суспільного розвитку. Ця енергія виступає не лише у матеріальних об'єктах багатства, а й у формі інформації, знань, досвіду, кваліфікації;

– суспільне середовище розглядається як простір прикладання сил економічними суб'єктами і виступає як сукупність економічних інститутів, норм і правил взаємодії. Від досконалості суспільного середовища залежить зкоординованість дій економічних суб'єктів, результативність функціонування господарської системи;

– економічні суб'єкти та суспільне середовище їх діяльності в своїй єдності утворюють цілісність – економічні організації. У них поєднуються внутрішні та зовнішні сили руху, матерія і свідомість, пізнання яких здійснюється на принципах монадності. Економічні організації – монади виступають структурними елементами господарської системи суспільства;

– фізична економія – це цілісна система економічних знань про функціонування і розвиток (динамізм) господарської сфери суспільства. В ній логічно поєднані наукові знання про природні сили, їх збереження і примноження, про формування суспільних сил розвитку. Вона відкриває можливість для подолання однієї з найбільших гострих проблем сучасної економічної науки – фрагментарності знань.

Економічні погляди С. Подолинського.

На систему економічних поглядів С. Подолинського значною мірою вплинули наукові відкриття того часу, які відбулися в галузі фізики та були пов'язані з трансформацією енергетичних ресурсів (закони термодинаміки), а

також положення марксизму, що адаптували класичну політекономію до умов активно функціонуючої системи монополістичного капіталізму та базувалися, поряд із іншим, на еволюційній теорії Ч. Дарвіна. Це обґрунтувало концептуальний вектор, що можна представити як форму симбіозу марксизму із його трудовою теорією вартості та положень, які за сучасних умов лягли в основу енергозаощадливого функціонування людства в економічному, біологічному і соціальному аспектах.

Умовно наукові погляди С. Подолинського можна розподілити на наступні напрямки.

Загальні принципи «енергетичної теорії». Включають в себе класифікаційні підходи до визначення видів енергії, що використовує (або здатна використати) людина на земній поверхні.

Зокрема, науковець виділяє наступні види енергії на Землі:

- енергія обертання Землі;
- внутрішня теплота;
- хімічні сполуки, метали;
- енергія вітру;
- енергія води;
- органічні хімічні сполуки.

Як бачимо, даний підхід принципово відрізняється від класичної диференціації (кінетична та потенційна), а також передбачає поділ енергії за формою кінцевої реалізації, а не за природою виникнення. В результаті енергія вітру та води, які значною мірою формуються кліматичними умовами, виділяються в окремі види. Однак, основним об'єктом дослідження С.Подолинського є енергія, яка надходить ззовні і яку він ототожнює з Сонцем.

Науковець виділяє наступні способи перетворення енергії Сонця:

- придання руху повітрю;
- підняття води (випарювання);
- хімічні дисоціації за допомогою рослин;
- робота м'язів.

– винаходи штучних двигунів за допомогою енергію людини та тварин

Відповідний підхід включає два різновиди енергетичної трансформації, які мають природно-кліматичну природу (повітря та випарювання), один вид, який науковець асоціює з діяльністю рослин, а також два різновиди, пов'язані з діяльністю людини. Якщо перший (робота м'язів), можна віднести і до тваринного світу в цілому, включивши сюди не тільки людину, а й істот, що живуть у водній стихії, то останній різновид відноситься виключно до діяльності людини розумної, яка намагається оптимізувати витрати робочого часу та робочої сили шляхом ускладнення техніко-технологічного забезпечення.

Звідси робиться висновок про необхідність формування належної соціально-економічної поведінки людства, яка має бути спрямована на ефективне використання енергетичних ресурсів. Науковець вводить поняття «розкрадання енергії», під яким розуміє «збільшення її розсіювання особливими діями на людей, що мають неминучим своїм результатом розтрату зайвої кількості енергії».

С. Подолинський вказує на необхідність системного підходу в питаннях енергозбереження, що має виражатися у логічному та послідовному поєднанні відповідних соціально-економічних та політичних принципів функціонування людства на глобальному, загальнонаціональному, регіональному та індивідуальному рівнях. Відповідно, «удосконалення людського життя повинно полягати у збільшенні енергетичного бюджету кожної людини, а не у якості перетворення нижчої енергії у вищу».

Як зазначає Л. Я. Корнійчук, С. Подолинський сформулював нову наукову парадигму цивілізаційного розвитку, одним із перших проголосив ідею поєднання природничих і суспільних наук, розробив енергетичну теорію суспільного розвитку, одним із перших заперечив загальну дію другого закону термодинаміки, першим у світовій науці дав природничо-наукову відповідь на питання про причину і рушійну силу можливості людини збільшувати енергетичний бюджет людства і зменшувати ентропію, дав нове природничо-

наукове визначення праці, виявивши її космічний характер, вперше у світовій науці визначив фізичну природу додаткового продукту як результату людської праці та перетворювальної додаткової енергії Сонця, вперше у світовій науці ввів у практику економічних розрахунків облік потоку сонячної енергії при визначенні величини додаткового продукту, першим у світовій науці проголосив ідею автотрофності людства.

Виходячи з принципів енергозбереження, С. Подолинський розглядає і процес трудової діяльності, вказуючи на більший вплив на процес енергообміну з боку людини розумної, ніж інших живих організмів, дії яких продиктовані, насамперед, відповідними природними інстинктами. «Рухи тварин, викликані інстинктами, не є працею, тоді коли вони не створюють щось» .

Звичайно, що ніяка з відомих на Землі істот (окрім людини) дотепер не використовувала наявне навколишнє середовище та його елементи як ресурси для виробничої діяльності, здійснюючи їхню (хоча б мінімальну) обробку. Відомі досвіди з мавпами доводять, що тварина може застосовувати лише наявні предмети (палки, каміння), не впливаючи на них з метою оптимізації. На думку науковця, виробнича діяльність за допомогою знарядь праці є енергоощадливішою, а тому знаходиться на вищому рівні.

«Збільшення обміну енергії за допомогою рибальської сітки (знаряддя праці) відбувається в тому разі, коли убога їжа людей замінюється багатою, і цим шляхом у них розвивається спроможність до більшої механічної роботи так як механічна робота людини щодо збільшення обміну енергії на Землі відіграє позитивнішу роль, ніж механічна робота риби (тварини), то в цьому разі відбувається безпосереднє збільшення обміну енергії...Праця, витрачена на створення пристроїв для користування природними двигунами, є корисною, тому що включає у бюджет людства нові кількості перетвореної енергії».

У цілому, аналізуючи працю як процес, науковець поєднує сам факт відповідної дії з хімічно-біологічною (в його інтерпретації енергетичною) складовою створення матеріальних та духовних благ. Мають місце

щонайменше два тлумачення поняття «праця». По-перше, це один з видів прояву світової енергії. І, по-друге, праця розглядається як спосіб вивільнення потенційної енергії людини, а саме це «споживання механічної та психічної роботи, нагромадженої в організмі, що має результатом збільшення кількості перетворюваної енергії на земній поверхні»

Разом із цим С. Подолинський зазначає, що праця як процес є лише формою сприяння енергетичному кругообігу «Праця не виробляє речовини і її продуктивність може полягати у приєднанні перетворюваної енергії до речовини». Розглядаючи економічну діяльність в цілому, він вказує на виключну роль рослинництва у процесі енергетичного обміну людини та Всесвіту. «Тільки в тому разі нагромаджена рослинами енергія йде на підняття нової кількості енергії на вищій щабель, коли запас цей входить до складу їжі трудящої тварини чи людини або ж слугує паливом для машини, побудованої і керованої працею людини».

Слід зазначити, що аналізуючи виробничий процес з точки зору доцільності або недоцільності використання енергетичних ресурсів для створення благ, науковець, на нашу думку, припускається певної тенденційності. Так, зокрема, він зазначає, що «виробництво предметів розкоші та непродуктивне споживання – розсіювання енергії». Дане положення, є дискусійним, оскільки результат виробничого процесу розглядається виключно з позицій подальшої оптимізації виробництва ж.

Необхідно підкреслити, що, оскільки людина – істота соціальна, то її розвиток може відбуватися лише за рахунок комплексного вдосконалення навколишнього середовища в його економічному, організаційному, політичному та соціально-культурному аспектах. У цьому зв'язку слід зазначити, що переважна більшість витворів мистецтва, робота над якими вимагає суттєвих витрат як живої, так і уречевленої праці, належить саме до предметів розкоші. І хоча картини, культові споруди, ювелірні прикраси тощо не прийнято використовувати за економічним призначенням примітивного функціонального характеру (церкви для сховищ, коштовний посуд для їжі

тощо), у свідомої частини суспільства не виникає питання в доцільності їхнього існування в статусі культурної спадщини.

Окремо слід зазначити, що С. Подолинський розглядає людство як єдину енергетичну систему, підходячи до неї з тих же позицій, що і до тваринництва і рослинництва. «Працююча машина, названа людством, відповідає вимогам Карно, оскільки повертає у формі створеної продукції суму енергії, що спожита при виробництві» Причому, оскільки людина, на відміну від інших суб'єктів рослинного та тваринного світу, може створювати знаряддя праці, то науковець в якості досконалої машини розглядає людство разом із господарством

Разом із цим вказується на можливість збереження людиною отриманої енергії, її консервації у тій, чи іншій формі, яка є відмінною від природно-органічної або природно-мінеральної. «Людина витрачає тривалий час свою механічну роботу над речовинами, що не містять у собі майже ніякого запасу перетвореної енергії, і не перетворює своєю працею нижчу енергію у вищу безпосередньо. Проте даними витратами одержується така перестановка частин речовини, що в подальшому енергія зберігається самостійно, або з'являються можливості для запобігання її розсіювання.»

Особливу увагу науковець приділив ролі потреб людини у процесі енергообміну. Дана обставина є цілком об'єктивною, оскільки саме наявність потреб (матеріальних та духовних) стимулює людину до економічної діяльності.

С. Подолинський трактує поняття «потреба» як усвідомлення необхідного органічного прагнення до певного обміну енергії між організмом людини та зовнішньою природою. Як бачимо, за аксіому приймається твердження, що всі потреби людини мають суто органічну природу, а суб'єктивне бажання особистості їх відповідним чином задовольняти ототожнюється з необхідним, тобто об'єктивним. Науковець вказує на постійний та безперервний характер зростання потреб людини та пов'язує з цим процесом необхідність розвитку особистості у фізичному та інтелектуальному плані. «Вищий розвиток через вправи спеціальних органів відчуттів, з одного боку, розширює потреби, для

яких потрібне зайве збереження енергії, проте, з іншого боку, також збуджує здібності людини до інтенсивнішої і різнобічнішої діяльності, необхідної для добування цих зайвих кількостей енергії».

Процес постійного зростання обсягу потреб людства, на думку С. Подолинського, є одним із факторів, що сприяє науково-технічному прогресу. Він, зокрема, зазначає, що «природні витвори землі не в змозі задовольнити всіх потреб людського роду. Для того, що їх задовольнити, слід збільшити кількість витворів, що може лише корисна праця».

Однак, на нашу думку, дане твердження носить дискусійний характер, оскільки значною мірою характер потреб населення (особливо в розвинених країнах) формується і досить часто нав'язується ринковим середовищем. Економічна модель суспільства високого рівня споживання постійно стимулює індивіда на зростання особистих витрат, як невід'ємну складову особистісного розвитку. І, якщо оновлення асортименту сфери послуг відбувається, незалежно від бажання споживача, то проблема його мотивації до постійного періодичного оновлення об'єктів матеріального оточення (предмети побуту, одяг, автотранспорт тощо) є однією з найважливіших для суб'єктів господарювання, зайнятих у відповідних галузевих напрямках.

Питання підвищення художньої цінності або жорсткої функціональності досить часто не підіймається, слід, у першу чергу забезпечити зростання кількості та привити споживачеві власне тлумачення стандартів якості відповідних товарів та послуг. Знизити рівень когнітивного дисонансу в даному аспекті можливо, на думку С. Подолинського, лише забезпечуючи постійне зростання продуктивності праці, коли «менша кількість перетворюваної енергії людської праці здатна перетворювати більші кількості нижчої енергії у вищі форми, ніж це робилося раніше»

Центральним питанням в енергетичній концепції економічного розвитку С. Подолинського є процес освоєння енергії, яка надходить ззовні, способи її сприйняття, а також вплив відповідних енергетичних систем на економічний розвиток людства. На думку науковця, «енергія Сонця не спроможна

самостійно впливати на певні хімічні сполуки, однак це можливо досягати за допомогою рослин».

Саме тому сільське господарство, а в першу чергу рослинництво, вважається базовою галуззю економіки, в якій людина здатна позитивно впливати на енергетичний баланс, сприяючи збереженню енергії, її консервації та ефективній подальшій трансформації. Як зазначає С. Подолинський, «правильне землеробство є найліпший представник корисної праці, тобто такої, що збільшує збереження сонячної енергії на Землі»

Науковець указує на позитивну роль галузей тваринництва у розвитку енергетичного кругообігу, зазначаючи наступні вигоди від утримання худоби: харчуються переважно рослинною їжею, тому при виникненні їх робочої втрати енергії Сонця є меншими; економічний еквівалент праці худоби вищий за людську працю

Основною проблемою, яка, на нашу думку, залишилася невирішеною, є питання гармонійного розвитку економіки людства на глобальному, національному та галузевому рівнях. Ідеї енергетичної безпеки на початку ХХ століття не були сприйняті як потенційна основа функціонування держави, а магістральні галузі національних економік (машинобудування, хімічна, електрична та інші види промисловості) для свого розвитку потребували суттєвих витрат ресурсів.

Економічні погляди М. Руденка.

Продовжував ідеї С. Подолинського український дослідник соціально-економічних процесів Микола Данилович Руденко, який у 1972 р. в радянському самвидаві випустив книгу «Енергія прогресу». На основі аналізу теорії Маркса, він доводить, що праця є провідником, а не джерелом доданої вартості. У цілому слід відзначити, що, на відміну від засновника даної течії, М. Д. Руденко досить часто оперує метафізичними категоріями, використовуючи містичні, релігійні змістовні конструкції. Аналізуючи загальний концептуальний науковий вектор, необхідно відзначити домінування образу Сонця як загального джерела життя на Землі. Зокрема, зазначається, що

«жива речовина планети – це в основному речовина сонячна»

Але в цьому аспекті, визначаючи орієнтири людської економічної діяльності, науковець досить специфічно формулює своє бачення, говорячи про те, що «уся наша діяльність спрямована на відштовхування від планети, на завоювання космічного простору, де Сонце нашими руками посіє насіння нового життя». Перед нами – дещо трансформована релігійна концепція вознесіння померлої людини, яка активно використовується з давніх-давен, а у ХХ столітті отримала новий поштовх у зв'язку з розвитком повітроплавства та космонавтики.

Продовжуючи тему протиставлення земного та небесного, яка більш характерна для християнства та мусульманства, М. Д. Руденко зазначає: «ми чомусь не усвідомлюємо, що сонячне незмірно цінніше за земне, тобто органічне, мінеральне». У даному випадку мова йде скоріше не про «органічне та мінеральне», а про «тілесне», тобто «осяжне», однак, форма подання інформаційного матеріалу викликає певний сумнів щодо її доцільності.

Продовжуючи тему приниження «земного» перед «небесним», науковець вдається до засобів персоніфікації елементів природи, що більш прийнятно для міфів та казок. Він, зокрема, зазначає «земля бере участь у формуванні життя на своїй поверхні не більшу, ніж господар театру... – всього лише надає сцену». По-перше, з аналогічних позицій можна розглядати домівку будь-якої людини, яка, говорячи словами М. Руденка, «просто надає свій дах», але це не заважає нам ставитися до неї з любов'ю. По-друге, ніхто не питав у планети Земля, чи хоче вона носити на своїй поверхні настільки неоднозначну істоту, якою є людина.

Тим не менше, науковець активно використовує сформований ним негативний образ рідної планети для визначення власної позиції на аспекти світового устрою. Він, зокрема, зазначає: «Сонячна енергія на земній арені вступає в двобій з косною силою тяжіння. У цьому двобой і зародилося життя». На нашу думку, некоректно змішувати об'єктивні фізичні закони з власними поглядами на метафізичну природу Буття. Тим більше, що вона не є новою, а

являє собою варіант конфліктної моделі виникнення життя у Всесвіті. В якості аналогів можна навести сюжетні приклади грецьких міфів за участю Урана, Кроноса та Зевса, в кожному з яких цивілізаційний перехід супроводжувався насильством.

Переходячи безпосередньо до енергетичного аспекту загального розвитку, М. Д. Руденко виділяє наступні види сонячної енергії: енергія вугілля, нафти і газу; енергія гумусного шару; нова енергія, що прибуває від Сонця. Можна цілком погодитися з даною класифікацією, оскільки усі наведені енергоресурси формуються за участю сонця в процесі фотосинтезу.

Розглядаючи процес енергоутворення та енергозбереження, науковець бачить основне завдання економічної науки у виявленні джерела додаткового продукту, наголошуючи на здатності економіки до саморозвитку та самовідтворення, порівнюючи її із живим організмом. У даному випадку слід зазначити, що ідеї класичного ринкового механізму господарювання, який здатний до саморегуляції та самовдосконалення, не пройшли перевірку на практиці. Сучасна інституційна економічна модель передбачає обов'язкову участь у господарських відносинах не тільки державних установ та організацій, а й інтеграційних утворень, які формує населення для задоволення власних соціальних та культурних потреб.

Розглядаючи процес отримання енергії ззовні, М. Д. Руденко повертається до «сонячно-божественної» концепції всесвіту, зазначаючи «додаткову енергію ми одержуємо від Бога – тобто від Світла. Воно власне і є Бог, прихований під личиною додаткової вартості. Ось що таке Капітал». Слід відзначити, що хоча представники школи фізіократів також апелювали до законів Природи як базових принципів життєдіяльності, у відповідності до яких необхідно здійснювати господарську діяльність, вони дотримувалися певної чіткості у використанні відповідних дефініцій.

У свою чергу М. Д. Руденко наводить декілька тлумачень терміну «капітал» одночасно. По-перше, на його думку, «капітал – виробництво додаткового продукту як носія додаткової вартості» (класичний, а також

марксистській підхід), по-друге «капітал – ... дар Природи. Він загальний для всього людства. Він належить усім, якщо вони годуються не за рахунок самого Дару». Перед нами два визначення, які характеризують капітал одночасно як процес, що створює додатковий продукт, і як певне благо, що належить людства в цілому.

Як зазначає В. О. Шевчук, М. Д. Руденко виділяє абсолютне та відносне багатство. Джерелом абсолютного багатства є енергія живого, відносне багатство утворюється внаслідок зміни форми неживого. Відповідні зміни стають можливими за рахунок споживання енергії живої речовини під час виготовлення неістивних благ, що, в свою чергу, вказує на об'єктивний характер дії закону збереження та перетворення енергії.

Дотримуючись наукових поглядів фізіократів та засновника «фізичної економії» С. Подолинського, науковець пов'язує процес створення абсолютної додаткової вартості з аграрною сферою. «Відносна додаткова вартість виробляє абсолютну, коли капітал проходить збагачувальний цикл у хліборобстві. Тут він поповнюється додатковою енергією Сонця, щоб розпочати нову спіраль». У даному випадку капітал розглядається як деякий первинний ресурс, який використовується людиною процесі економічної діяльності.

Оскільки невід'ємною складовою будь-якої економічної діяльності є трудова діяльність, то М. Д. Руденко також розглядає працю, але як процес енергетичний, в якому «енергія живої праці виступає під личиною вартості». Більше того, він пов'язує процес набуття майновим об'єктом своєї вартості виключно з фактом трудової діяльності, оскільки «руки наші – це руки самого Сонця». Подібний варіант трудової теорії вартості, на нашу думку, є надто гуманістичним, щоб бути прийнятим для практичного впровадження до ринкової моделі господарювання, де, як відомо, будь-який майновий об'єкт має не тільки вартість (уособлення живої та уречевленої праці), а й споживну вартість (здатність задовольняти певну потребу).

Як зазначає В. О. Шевчук, М. Д. Руденко ввів до наукового обігу дефініцію «енергія прогресу», визначаючи її як фізичний аналог абсолютної

додаткової вартості. Поняття «ентропія» розглядається ним як розсіювання енергії у світовому просторі. Він, зокрема, зазначає, що «головним енергетичним реактором нашої планетної системи є Сонце! Тільки Сонце здатне забезпечити нас такою енергією, яку виснажити неможливо».

У даному випадку звертають на себе два аспекти даного висловлювання. По-перше, приймається за аксіому безкінечний характер функціонування Сонця як енергетичного джерела, що в принципі невірно. По друге, одним із проектних напрямків розвитку космонавтики у провідних країнах світу є експлуатація мінеральних речовин, розташованих на інших планетах, астероїдах тощо.

Досить специфічно трактується науковцем сама сутність енергії прогресу, її виникнення, створення та можливість використання. Він, зокрема, зазначає, що «ніхто в світі не виробляє енергію прогресу – вона можлива тільки за умови, що цивілізація повністю перейде на атомну енергію. Це певною мірою ідеалізація атомної енергетики, що було характерним як для СРСР, так і для США. В останній країні лобістські позиції атомно-енергетичної галузі є досить сильними в урядових інститутах. Країни Європи за сучасних умов намагаються практично повністю уникнути використання атомної енергії на своїй території».

Також нелогічно виглядають спроби автора додати енергії прогресу божественних властивостей, поєднуючи економіку та теологію. «Додаткову вартість слід називати енергією прогресу. Це є творчий процес сонця..., Всесвіту – його променевої субстанції, яка в усіх релігіях називається Богом». Слід зазначити, що далеко не в усіх релігіях бог Сонця займає домінуюче положення у відповідному пантеоні. Зокрема, Геліос та Аполлон у Давній Греції, Сур'я в Стародавній Індії займають таке ж положення як боги, що уособлюють море або вітер.

Окреме місце у системі наукових поглядів автора займає роль промисловості як форми суспільного виробництва. Він продовжує думку фізіократів щодо продуктивних та непродуктивних класів, однак, на відміну від С. Подолинського, визначає значення несільськогосподарського виробництва у

більш жорсткій формі. «Не треба бути біологом, щоб знати: (додаткову) енергію Сонця промисловість приймати не може – на це здатні тільки рослини...Промисловість не генерує біологічну енергію – вона тільки її споживає і витрачає на виробництво форми...Саме в промисловості відбувається розсіювання енергії, отриманої від фотосинтезу... ми одержуємо речовину у новій формі: замість заліза – машини, замість глини – цеглу і т. ін. Але самі по собі ці предмети жодної енергії не мають.»

Слід зазначити, що подібні заяви були б доречні до 60-х років ХХ ст., коли в широкому обігу не з'явилися сонячні батареї, але навіть за часів індустріалізації протиставлення промисловості та сільського господарства виглядало б досить дивним. Звичайно, до тих пір, поки людство не спромоглося активно використовувати дешеву синтезовану органіку, аграрний сектор залишається базовою продовольчою галуззю, однак, ставити питання, який сегмент матеріального виробництва має більш важливе значення, на нашу думку, слід досить обережно. З точки зору створення біологічної сировини сільське господарство не має собі рівних, однак, без належного науково-технічного забезпечення, створеного в промисловості, кількість осіб, зайнятих в аграрному секторі економіки, була б досить незначною.

Говорячи про сільське господарство, можна зазначати його унікальне значення як продовольчої галузі, оцінювати перспективи використання органічних ресурсів в якості палива, але не треба забувати, що підвищення продуктивності худоби, урожайності сільськогосподарських культур, а також перетворення гною та тирсу на електричну енергію неможливо без належного науково-технічного забезпечення, яке формує саме наука (про яку М. Д. Руденко практично не згадує) та промисловість (машинобудування, хімічна, переробна тощо). Саме тому теза «спочатку слід розвивати хліборобство, потім промисловість», на нашу думку, порушує принципи гармонійного розвитку економіки.

В якості аргументу «другорядності» або «неповноцінності» галузей несільськогосподарського виробництва науковець висловлює наступні думки

«... пшениця, корови, коні здатні самі себе відтворювати, а чи відтворює себе сукно? Дайте землі перепочити – і ви побачите, що вона також себе відтворює. Машина ж , навпаки, – зруйнується від часу.» По-перше, будь-яка істота «руйнується з часом» і це об'єктивний факт. По-друге, за умов активного розвитку сучасної науки в сфері штучного інтелекту проблема створення механізмів із функцією самовідновлення має бути вирішена найближчим часом. Більше того, на відміну від органічної конструкції, конструкція механічна здатна замінювати свої зношені елементи поступово, що людина або тварина зробити неспроможна, не втративши відповідних здібностей.

Слід також вказати на характер поглядів М. Д. Руденко щодо специфіки формування суспільно-економічних відносин. Виходячи з «енергетично-космічної» концепції, він вважає, що «класової нерівності не існує і не може існувати – навпаки, за законом збереження і перетворення енергії енергетична рівність між класами диктується самою природою». На нашу думку, в даній ситуації науковець намагається поєднати соціально-економічні та фізичні закони, хоча вони регулюють різні аспекти буття. У цілому необхідно зазначити, що даний науковий вектор носить відверто антимарксистський характер, що значною мірою пояснює специфіку сформованих концептуальних конструкцій.

Замість класової моделі К. Маркса, М. Руденко пропонує повернутися у 18 ст., коли існували наступні «економічні сфери: сільське господарство, промисловість, держава. Сьогодні державні чиновники – не власники землі. Безплідність промисловості досить мати на увазі, як і продуктивну роль сільського господарства». Перед нами – калька з «економічної таблиці» Ф. Кене. За сучасних умов процес розвитку сільськогосподарського виробництва розглядається лише з урахуванням відповідних тенденцій у споріднених галузях промисловості. Також у принципі не згадується галузева (аграрна) наукова діяльність.

Ще одну ідею, яку сформулювали представники фізіократичної школи, активно розвиває М. Руденко, хоча і з «сонячно-енергетичних» позицій. Він,

зокрема, зазначає, що «в обігу завжди перебуває стільки енергії, скільки її в цьому році отримано від Сонця». Як бачимо, не допускається думка щодо можливості консервації енергетичних ресурсів (на що свого часу звертав увагу С. Подолинський).

Разом із цим формулюється причина виснаження ресурсів біосфери (хоча і в дещо специфічний метафізичний спосіб). «Виснаження землі відбувається тому, що з п'яти хлібин виготовляється шість. При цьому, звичайно, землі не повертається енергія, яку у неї відбирають. Спочатку цей процес ледве помітний або непомітний зовсім. Але чим активніше розвивається суспільство, тим швидше приходить воно до виснаження землі. Процес цей неминучий, його змушена пережити будь-яка нація, що вступає до періоду індустріалізації». На нашу думку, науковець, констатує негативні тенденції щодо виснаження земних (наданих Сонцем) ресурсів, абсолютно вірно ототожнює споживчий характер поводження з ними та існуючу соціально-економічну модель.

У цілому слід відзначити наступні особливості наукових поглядів М. Д. Руденко:

– ідеї системного розвитку економіки в працях науковця приймають викривленні форми, спостерігається намагання протиставити сільське господарство та промисловість, матеріальне та духовне, сонячне та земне, фізіократів та марксистів, уникаючи при цьому проблеми постіндустріальної інформаційної економіки;

– пропонуючи ідеологічну базу геліоцентричної енергетичної моделі, автор використовує як раціональний, так і ірраціональний термінологічний інструментарій, що, на нашу думку, не є доречним. Ідеї економічної теології, подібні тим, що формулював Фома Аквінський, за умов моделі інформаційного суспільства виглядають дещо застарілими;

– говорячи про важливе значення виробництва біологічної продукції як спосіб збереження енергії, науковець не розглядає світовий океан як об'єкт економічних відносин, пов'язаних із організацією виробництва органічної продукції.

4.3. Перспективи розвитку вчення фізіократів за сучасних економічних реалій

Як зазначає Л. Я. Корнійчук, енергетична теорія праці С. Подолинського стала основою зроблених ним висновків щодо здатності людини збільшувати нагромадження сонячної енергії на Землі та зменшувати її ентропію, а також сприяти її перетворенню на вищі види. Аналізуючи напрямки подальшого розвитку наукових поглядів фізіократів («фізичної економії») за умов реалій сьогодення, слід виокремити наступні аспекти даного питання.

По-перше, актуальність питань забезпечення збереження наявних енергетичних ресурсів з другої половини ХХ ст. вже ні в кого не викликає ніяких сумнівів. Сучасний світ (його більш розвинена частина) активно шукає способи ефективного використання відновлюваних енергетичних джерел (сонце, вітер, органіка) у виробничому процесі. Це, в свою чергу, обумовлює необхідність оптимізації системи методичного забезпечення оцінки процесу застосування відповідних видів ресурсів, ступеня його раціональності з позицій збереження енергетичного балансу на мікро- мезо- та макрорівнях.

Беручи до уваги домінування природної (сільськогосподарської) складової у даному аспекті, В. О. Шевчук пропонує наступну структуру абсолютного капіталу:

- земля, яка має зберігати спроможність нарощувати родючість;
- зерно у формі щорічного врожаю збіжжя та його запасів, які містяться у сховищах і елеваторах;
- солома, яка являє собою форму додаткової енергії Сонця, що надходить на Землю разом із зерном;
- худоба, що розглядається як резерв біологічної енергії;
- гній, що визначається як біоенергетичний ресурс, якому властива здатність відтворення родючості ґрунтів.

У свою чергу відносний капітал пропонується структурувати наступним чином:

- технічні пристрої та технології, які застосовуються в аграрній сфері та

пов'язані із виробництвом, зберіганням продукції рослинництва, а також утриманням худоби та утилізації гною;

– технічні засоби та технологічне забезпечення, за допомогою яких здійснюється використання енергії з альтернативних джерел (сонце, вітер, падаюча вода тощо), що потім застосовується в зазначених вище напрямках рослинництва та тваринництва;

– технічні засоби та технологічне забезпечення, які передбачають перетворення на теплову та інші види енергії горючих корисних копалин (вугілля, нафта тощо), причому отримана енергія потім використовується у відповідних аграрних галузевих напрямках.

Наведена класифікація може бути використана при обліку відповідних активів аграрного сектору національної економіки з метою визначення потенційних резервів поповнення енергетичного балансу в масштабах, підприємства, галузі, регіону або на загальнонаціональному рівні. Дані розрахунки потребуватимуть звичайно додаткового доопрацювання щодо введення єдиної інтегрованої системи оцінювання енергетичного потенціалу структурних елементів абсолютного капіталу, однак, в цілому ідея має масштабні перспективи.

Важливою складовою реалізації моделі енергетично ощадливої економіки є наявність належного інституційного середовища, як в масштабі окремої держави, так і на міждержавному рівні. Як зазначає Л. Я. Корнійчук, сама людина здатна забезпечити розподіл енергії, що є вигіднішим для життя. Це зумовлено тим, що вона, своїми розумними діями може збільшувати долю енергії, що акумулюється на поверхні землі і зменшувати кількість енергії, що розсіюється в простір. Саме тому постає на часі проблема готовності урядових інститутів адаптувати національну економічну модель до перспективних принципів використання енергетичних ресурсів, стимулювати відповідні галузеві напрямки та забезпечувати активну співпрацю представників вітчизняної бізнесової та наукової спільноти із закордонними колегами за вказаними питаннями.

На думку Р. Грабара, сьогодні країни Європи не можуть зламати філософію максимізації споживання. Вони вже дали світу демократію, капіталізм, ринок, поняття свободи і прав людини. Ставши монополістами в цих сферах, вони чудово цим скористалися і закапсулювалися в «золотому мільярді». Кардинальні зміни, особливо щодо будь-яких обмежень європейського комфортного життя, там не сприйматимуть. А Україні, яка ще не виробила стратегії свого розвитку і переживає болісний процес переходу від «азіатського способу виробництва» до капіталістичного на тій його стадії, коли він вже відживає своє, нічого ламати не потрібно.

Контрольні питання

1. Сформулюйте основні постулати «фізичної економії».
2. У чому полягає актуальність ідей «фізичної економії»? Відповідь обґрунтуйте.
3. У чому полягають схожості та розбіжності думок І. Подолинського та М. Руденко?
4. Які складові сучасних інституційних відносин можуть досліджуватися згідно принципів «фізичної економії»?
5. У чому полягає спадковість ідей представників «фізичної економії» та школи фізіократів?

Література до розділу IV

1. Гарбар Р. Україна здатна відновити гармонію між людиною і природою. <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/vid-politychnoyi-do-fizychnoyi-ekonomiky>
2. Гринів Л. С. Розвиток ідей В. І. Вернадського в новітній економічній науці. *Вісник НАН України*. 2013. № 7. С. 44–52.
3. Гринів Л. С. Екологічно збалансована економіка: проблеми 93 теорії: Монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 240 с.
4. Ильин В. История философии. Спб.: Питер, 2003. 732 с.
5. Корнійчук Л., Шевчук В., Воробйова Л. Фізична економія. Українська школа: Розвиток української наукової школи фізичної економії. М. Руденко С. 66-72.

6. Корнійчук Л. Я., Мешко І. М. Економічні погляди С. А. Подолинського. Інститут економіки АН УРСР. Київ : Видавництво АН УРСР, 1958. 191 с.
7. Подолинский С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии. Санкт-Петербург: Слово. 1880. № 4/5. С. 135–211.
8. Подолинський С. А. Вибрані твори. Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. К.: КНЕУ, 2000. 328 с.
9. Руденко М. Д. Енергія прогресу: нариси з фізичної економії. К.: Молодь, 1998. 528 с.
10. Саблук П. Т. Фізична економія – об’єктивна умова розвитку національної економіки України засади збалансованого розвитку агросфери (до 150-річчя від дня народження В. І. Вернадського). *Фізико-економічні засади збалансованого розвитку агросфери (до 150-річчя від дня народження В. І. Вернадського)* : зб. Матеріалів між нар. наук.-практ. конф., 11 квіт. 2013 р., Київ / відп. ред. Ю. О. Лупенко. К. :ННЦ ІАЕ, 2013. С. 18-28.
11. Савченко Є. В. Оцінка ефективності використання енергії сонця в аграрному виробництві з позицій теорії фізичної економії. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)* / За ред. М.Ф. Кропивка. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2013. № 1 (21), т. 2. С. 287–293.
12. Тюрго А. Избранные экономические произведения. М.: Соцэкгиз, 1961. 198 с.
13. Физиократы. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Фізіократи>.
14. Фізична економія. URL: <https://subject.com.ua/economic/slovník/7981.html>
15. Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання: колективна монографія / За ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. 502 с.
16. Шевчук В. Відкрити Миколу Руденка-економіста. *Схід : Аналітично-інформаційний журнал*. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім». 2006. № 6. С. 3–6.

17. Шевчук В. О. Фізико-економічне осягнення місії України. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання*: колективна монографія / за ред. Ю. П. Лупенка. К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С.445-449.

18. Шевчук В. О. Фізико-економічні засади національної стратегії розвитку агросфери. *Економіка АПК*. 2013. № 12. С.97–107.

19. Яcobчук В. П., Богоявленська Ю. В., Тищенко С. В. Історія економіки та економічної думки. Навчальний посібник. 3-тє вид., перероблене. К.: Ліра-К, 2015. 408 с

РОЗДІЛ V

ІНСТИТУЦІЙНА ПРИРОДА ФУНКЦІОНУВАННЯ БЕЗНАЙМАНОВОГО СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Мета: вивчити інституційні засади функціонування селянського господарства. Розглянути особливості методичного інструментарію дослідження сімейно-трудового господарства.

План

5.1. Основні ідеї організаційно-виробничої школи.

5.2. Теоретичні аспекти розвитку особистого селянського господарства на засадах кооперації.

5.3. Сучасні напрямки практичної реалізації положень концепції без найманого сімейно-трудового господарства.

5.4. Інституційний розвиток особистих селянських господарств на засадах підприємництва

5.1. Основні ідеї організаційно-виробничої школи

Олександр Васильович Чаянов належав до числа видатних представників організаційно-виробничої школи, що виникла в Росії в лютому 1911 р. Одним із найважливіших завдань О. В. Чаянов вважав пошук формули, у якій відбувається встановлення рівноваги між місцевою щільністю населення; положенням району і його природничо-історичних особливостей.

Для аналізу внутрішньогосподарських процесів і природи мотивації діяльності селянської родини О. В. Чаянов висунув гіпотезу *суб'єктивного трудоспоживчого балансу*, використовуючи такі категорії як граничні витрати праці і корисність граничного карбованця для працівника.

Даний понятійний апарат був використаний О. В. Чаяновим для фіксації цілої низки фактів і залежностей, що не уклалися в межі звичайного уявлення про основи організації приватногосподарського підприємства, тобто в межі «підприємницьких правил», і вимагали для свого пояснення іншої теоретичної

моделі.

Такою стала чаянівська модель безнайманого сімейно-трудового селянського господарства. Воно відрізняється від капіталістичного тем, що в ньому і голова, що керує господарством, і робочі руки належать тій самій людині. Тому мотивація господарської діяльності селянина не є мотивацією підприємця, що одержує в результаті вкладення свого капіталу різницю між валовим доходом і витратами виробництва, а скоріше мотивацією робітника, що працює на своєрідній відрядності, що дозволяє йому самому визначати час і напруженість роботи.

Межі продукції трудового господарства визначаються не прагненням до максимізації грошового доходу на одиницю витрат праці, а трудоспоживчим балансом – домірністю напруженості річної праці зі ступенем задоволення потреб родини, що господарює. Тому, з одного боку, селянські господарства часто функціонують з номінально негативним прибутком і, проте, виживають за рахунок самоексплуатації, що неможливо для капіталістичних підприємств; у цьому джерело виняткової стійкості селянського господарства.

З іншого боку, якщо в залежності від поліпшення ринкової кон'юнктури чи більш рентного положення господарства кожна одиниця праці починає давати великі надходження, та загальні надходження господарства зростають з меншою швидкістю і число реалізованих одиниць праці падає.

У даному випадку селянин як працівник, скориставшись сприятливим станом господарства і своїх рентних доходів, змушує селянина як підприємця надати йому кращі умови праці в сенсі скорочення річного робочого часу всупереч природному прагненню підприємництва розширити обсяг господарської роботи для використання вдалої кон'юнктури.

Модель «основної рівноваги»

О. Чайнов побудував модель «основної рівноваги» у трудовому господарстві. У міру зростання річного виробництва суб'єктивна оцінка граничного карбованця буде падати, а тяжкість його видобутку – завжди зростати. При досягненні визначеного звичайного рівня насичення потреб

селянин відповідає на ріст цін не збільшенням, а зменшенням виробництва, тому що при цьому заощаджує на безкоштовному з погляду витрат виробництва праці своєї родини.

У систему основної рівноваги між тяжкістю витрат праці і мірою насичення потреб родини входять і витрати на оснащення робочої сили засобами виробництва – капіталоінтенсивність селянського господарства. І тут існує відома межа, до якої господарство зі зростанням особистого бюджету підвищує розмір авансів на капіталоутворення. Селянська родина доводить кількість обслуговуючого її капіталу до ступеня оптимального озброєння своїх робочих рук засобами виробництва. При цьому підвищення річного доходу може відбуватися при зниженні оплати одиниці купа і бухгалтерського чистого прибутку.

Прагнення до «основної рівноваги» пояснює деякі своєрідні риси господарського поведіння селянина. Наприклад, помічені земськими агрономами труднощі поширення поліпшеного інвентарю (молотарок) серед російських селян: уведення молотарки полегшило б роботу і звільнило багато робочих рук, але тому що ці руки не змогли знайти собі ніякого іншого застосування праці, то це ні на копійку не збільшить доходу селянської родини; вартість же молотарки складе значне відрахування із селянського бюджету.

Інший парадоксальний факт, пояснений теорією О. Чаянова, – готовність малоземельних селянських господарств платити за додаткову землю – для того щоб повніше задіяти трудові ресурси родини – орендну плату, що набагато перевершує розмір капіталізованої земельної ренти.

Ще один історичний феномен, проаналізований О. Чаяновим з позицій сімейно-трудоваї теорії, – здатність селянських господарств при форсованій трудоінтенсифікації сплачувати дуже високі відсотки по зайнятих капіталах. Але на противагу земельному ринку тут немає впливу на середньосвітовий рівень відсотка на капітал, оскільки обсяг кредитного обороту селянського господарства дуже незначний у порівнянні з оборотами банківської й іншої форм кредиту. «Тому єдиним народногосподарським наслідком цієї сумної

здатності може вважатися явище сільського лихварства, що ніколи лютувало у всіх селянських країнах і далеко не зжитого ще і тепер».

Особливості динаміки сімейно-трудоного господарства.

З'ясувавши категоріальну своєрідність сімейно-трудоного господарства в його статистиці, О. Чаянов досліджував і динаміку цього господарства, у якій вирішальну роль надавав зміні чисельності, і статеву-вікового складу родини, співвідношенню числа їдців і працівників. Демографічний процес наростання родин визначає еластичність земельного режиму.

Молода селянська родина, що складається усього з подружньої пари з малолітніми дітьми, малопотужна в господарському відношенні. Зате коли молодше покоління один за одним вступає в роботу, її сили поступово зростають, вона укрупнює господарство до масштабів середньої потужності, починає вдаватися до оренди землі і використовувати машини.

Доросла складна родина з декількома працівниками, що організовує свою роботу на принципах складної кооперації, досягає найбільшої робочої потужності, при цьому середня сила працівників, що входять до її складу, набагато перевищує таку силу в молодих родинах. Згідно з ростом сил зростають і розміри господарської діяльності, і заможність родини, доки нарешті діти, що підростили, не створять нові молоді родини і стара складна, родина не почне розпадатися на ряд молодих, що виділяються з неї. Велике заможне господарство подрібнюється на низку дрібніших. Починається новий цикл.

Два потужних демографічних потоки – висхідний, розширювальний під тиском росту родин обсяг господарств, і спадний у силу поділів складних старих родин – були, на думку О. Чаянова, головними чинниками в диференціації російського селянства. Не заперечуючи впливу соціально-економічних чинників диференціації села і неминучості появи «фермерських підприємств» на зразок американських і західноєвропейських, О. Чаянов вважав, що динаміка залучення дрібного сільського господарства в систему народного господарства не обов'язково зводиться до створення великих

підприємств на базі найманої праці. Трудове селянське господарство може відстояти свої позиції від господарств крупнокапіталістичного типу завдяки кооперативним організаціям – і така можливість, на думку О. Чаянова, відкривалася для Росії в умовах непу.

Антитеза горизонтальної та вертикальної концентрації селянських господарств.

Узагальнюючи в 1925-1927 р. досвід аграрного розвитку західних країн і передреволюційної Росії, О. Чаянов докладно розробив *антитезу горизонтальної і вертикальної концентрації господарства* та класифікацію технічних і економічних процесів, поступове усупільнення яких дозволяє усупільнити сільськогосподарське виробництво в цілому. На цій основі вчений охарактеризував два перспективних типи можливої еволюції сільського господарства як складової національної економіки:

– американський фермерський шлях капіталізму в землеробстві й охоплення фінансовим капіталом кооперативної системи організованих фермерів, із впровадженням у товщу фермерських господарств різного роду капіталістичних допоміжних підприємств (переробка, елеватори, холодильники тощо);

– шлях «кооперативної колективізації» і перетворення сільськогосподарської кооперації з «простого знаряддя захисту дрібних виробників» на «одне з головних складових соціалістичної системи господарства». Цей шлях О. Чаянов рекомендував як єдино можливий у радянському селі для запобігання «фермерського переродження» і для поступового залучення кожного з селянських господарств у загальне русло планової економіки.

О. Чаянов класифікував процеси в окремих сільських господарствах, що можуть бути виділені для об'єднання з аналогічними процесами в інших господарствах, на три основні групи:

– механічні процеси, пов'язані з земельним простором (обробка ґрунту, посів, збирання врожаю) та біологічні процеси рослинництва і тваринництва;

– механічні процеси первинної переробки сировини (молотьба, виготовлення олії);

– економічні операції, що пов'язують господарство з зовнішнім світом (купівля насіннєвого і племінного фонду, інвентаря, збут, кредит).

Підпорядкування великим капіталом сільських господарств, указував О. Чаянов, починається з третьої сфери: оволодіння шляхами збуту, розвинений іпотечний кредит, що диктує роль капіталу, вкладеного у виробничу інфраструктуру (транспортні, елеваторні та інші підприємства). Потім великий капітал починає відокремлювати від сільського виробництва галузі, пов'язані з первинною переробкою сировини, і, нарешті, активно втручатися в організацію самого процесу виробництва, видаючи насінний матеріал і добрива, умови сівозміни та перетворюючи своїх клієнтів на простих технічних виконавців, що роблять однотипні продукти.

Таким чином, на відміну від промисловості, де концентрація виробництва почалася по горизонталі (укрупнення підприємств і витиснення інших, більш дрібних), у сільському господарстві розгортається вертикальна концентрація, при якій, однак, велика частина доходу, що створюється фермерським господарством, привласнюється фінансовим, торговим і інфраструктурним капіталом, а ризик підприємства значною мірою перекладається з власника капіталу на фермера.

Але вертикальна концентрація може набути й інших форм – не капіталістичних, а кооперативних та змішаних, коли контроль над системою торгово-кредитних, інфраструктурних і переробних сировину підприємств належить організованим дрібним виробникам, що створили суспільні капітали.

За підтримкою соціалістичної держави і рівнобіжному розвитку електрифікації, технічних установок, системи складових приміщень, мережі вдосконалених доріг і кооперативного кредиту елементи суспільного капіталу та суспільного господарства кількісно можуть вирости настільки, що вся система «якісно перероджується із системи окремих селянських господарств у систему суспільного кооперативного господарства, що залишає виконання

деяких процесів у приватних господарствах майже на засадах технічного доручення».

Селянська кооперація як організований варіант селянського господарства може дозволити дрібному товаровиробнику, не руйнуючи своєї індивідуальності, виділити зі свого організаційного плану ті елементи, у яких велика форма виробництва має безсумнівні переваги над дрібною. Це буде «кооперативною колективізацією» (самоколективізацією).

Вертикальну інтеграцію селянських господарств у кооперативній формі О. Чаянов розглядав як гнучку систему, що дозволить реалізувати принцип «диференціальних оптимумів». Проблема оптимуму ставилася вченим як «проблема перебування таких розмірів площі експлуатації, при яких, за інших рівних умов, собівартість продуктів буде найменшою» – з урахуванням того, що на собівартість продуктів впливають як техніко-управлінські, так і транспортні витрати, а при збільшенні площі господарств питомі (на одиницю площі) витрати першого типу зменшуються, а транспортні – збільшуються. Для кожної галузі існує свій рівень оптимального розміру підприємств. На основі принципів диференціальних оптимумів і кооперування О. Чаянов вважав за можливе ефективно здійснювати індустріалізацію сільських регіонів, висунувши ідею місцевих *агроіндустріальних комбінатів*. Знайшовши оптимальний радіус збору сировини по кожній культурі, можна визначити місце розташування переробних підприємств. Їх потрібно забезпечити дорогами, енергетичною базою тощо і створити в такий спосіб районний комбінат первинної переробки сільськогосподарських продуктів як «щось ціле, погоджене між собою технічно й економічно».

5.2. Теоретичні аспекти розвитку особистого селянського господарства на засадах кооперації

Процес розвитку особистих селянських господарств слід розглядати в декількох аспектах. По-перше, виходячи із самої природи суб'єктів дрібнотоварного сектору аграрного виробництва, специфіки здійснення

виробничо-господарської діяльності, характеру використання наявної ресурсної бази тощо. Особливості мотивації до праці, повне поєднання виробничої соціальної та демографічної складових зумовлює необхідність відповідних підходів до аналізу стану і перспектив подальшого функціонування особистих селянських господарств.

У той же час, слід розглядати еволюційний розвиток особистих селянських господарств як процес самовдосконалення та одночасної адаптації до національних і загальносвітових економічних трендів. В останньому випадку доцільно розглядати перспективи функціонування селянських господарств в рамках концепції сталого розвитку, що нині є базовою складовою розбудови сільських територій. Як відомо, дана концепція передбачає забезпечення довготривалої життєдіяльності майбутніх поколінь за рахунок раціонального використання природних ресурсів, а також трансформації існуючого соціально-економічного середовища.

На думку А. П. Садовенко, передумовами реалізації сталого розвитку є:

- поширення у суспільній свідомості розуміння тісного взаємозв'язку між особистістю, людством та навколишнім середовищем, а також базових засад стійкого розвитку відкритих стаціонарних систем;
- визначення напрямів трансформації особистості на суб'єкта глобального розвитку;
- формування стратегій сталого розвитку на макро-, мезо- та мікрорівнях на принципах економічного зростання та максимального забезпечення потреб людей;
- зменшення обсягів споживання невідновлюваних ресурсів;
- пошук джерел фінансування соціально-економічних, екологічних трансформацій для країн, що розвиваються;
- формування нормативно-правового та інституційного забезпечення сталого розвитку;
- створення та подальша оптимізація системи загальнонаціонального і міжнародного моніторингу ступеня ефективності реалізації програмних

заходів;

- забезпечення масової соціальної мобілізації як складової реалізації програм сталого розвитку;

- забезпечення наукового супроводу реалізації стратегій.

У цьому аспекті слід розглядати особисті селянські господарства як одну з небагатьох форм аграрного виробництва, члени якої зацікавлені у збереженні та підвищенні якості природних ресурсів, а також забезпеченні сталого розвитку сільських територій, що є однією з невід’ємних умов їхньої життєдіяльності. Слід відзначити, що на сучасному етапі розвитку вітчизняного аграрного сектору суттєво зросла роль селянських господарств як форми здійснення виробничо-господарської діяльності, що водночас виконує важливі соціальні функції, пов’язані із забезпеченням розвитку сільських територій.

Проте донині лишаються невизначеним їхній статус, перспективи подальшої діяльності як складової аграрного виробництва. Певною мірою дана ситуація є наслідком різності підходів щодо визначення осіб, що самостійно господарюють на власній землі, уникаючи статусу «юридичної особи». Теоретичною основою диференціації сільськогосподарських виробників за товарною ознакою (товарне, дрібнотоварне, натуральне) є загальноприйнята класифікація форм господарської діяльності, а саме:

- натуральне виробництво, яке характеризується створенням продукції для забезпечення власних потреб;

- дрібнотоварне виробництво, продукція використовується як для споживання, так і для продажу;

- товарне виробництво, коли вироблена продукція набуває статусу товару, має властивості «вартість» і «споживна вартість» та призначається для купівлі-продажу.

Основою сучасної економіки є безперечно товарне виробництво, оскільки ця форма виробничої діяльності дозволяє сучасні технічні засоби, використовувати кваліфіковану найману робочу силу, функціонуючи згідно з принципами розширеного відтворення. При цьому частина виробленої

продукції може бути використана для задоволення потреб працівників.

Така практика активно використовувалася за часів планової економіки, коли певний відсоток продукції реалізовувався працівникам сільськогосподарських підприємств за собівартістю в рахунок заробітної плати. Проте частка даного каналу реалізації в умовах стабільного функціонування виробництва була відносно незначною, оскільки це скорочувало обсяги грошових надходжень.

У сучасних умовах розвитку вітчизняного аграрного сектору зростає економічна активність господарств, які функціонують на базі окремої родини, мають додаткові джерела грошових надходжень і не є юридичними особами. Вироблена ними продукція використовується на власні потреби не у повному обсязі (споживається від 40 до 90%), а певний відсоток таких аграріїв (від 10 до 15% по окремих регіонах) здійснюють свою діяльність на товарній основі. Внаслідок того, що ми не можемо диференціювати виробництво сільськогосподарської продукції в даному сегменті аграрного виробництва в цілому як «товарне» або «натуральне», доцільно використовувати термін «дрібнотоварне виробництво», що відображає особливості господарської діяльності.

Слід при цьому розрізняти поняття «малий» або «дрібний» бізнес і «дрібнотоварне виробництво». У першому випадку критерієм оцінки є обсяги виробництва продукції в грошовому еквіваленті, відповідно до галузевої специфіки (промисловість, сільське господарство, сфера послуг тощо). При цьому незаперечним є характер виробничої діяльності, цільове призначення продукту, а саме його подальша реалізація.

Вживаючи термін «дрібнотоварне виробництво», ми визнаємо його характер, тобто маємо на увазі, що продукція може бути використана як для споживання, так і для продажу. При цьому, навіть повністю споживаючи вироблену продукцію, представники дрібнотоварного сектору аграрного виробництва мають змогу функціонувати далі.

Держкомстатом України термін «домогосподарство» тлумачиться як

«сукупність осіб, що спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти».

Слід зазначити, що термін «особисте селянське господарство» багато в чому співпадає з економічною категорією «домогосподарства» і характеризується низкою схожих рис (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Порівняльна характеристика категорій «домогосподарство» та «особисте селянське господарство»*

Характеристики	Особисте селянське господарство	Домогосподарство
Мета діяльності	Задоволення власних потреб	
Місце в економічній системі	Бере участь у функціонуванні ринкового механізму як самостійний незалежний суб'єкт господарювання	
Характер майнових відносин	Базується на приватній власності на землю, на рухоме і нерухоме майно, а також на особистій праці	
Характер виробничо-господарської діяльності	Доповнює суспільне виробництво, має підсобний характер, є додатковим джерелом прибутку	Інтегрується в систему національного виробництва як споживач і власник ресурсів одночасно

*Власні узагальнення автора

Зазначені характеристики дозволяють говорити про селянські господарства як про таку форму аграрного виробництва, що максимально використовує наявну ресурсну базу, в першу чергу земельні і трудові ресурси.

Концепція трудоспоживчого балансу, розроблена О. В. Чаяновим, обґрунтовує схильність селянських господарств до активного використання ручної праці, оскільки в умовах доіндустріального села, пересічний селянин не мав змогу використовувати високопродуктивну техніку на власному виробництві внаслідок нестачі необхідного обсягу фінансових або земельних ресурсів.

На сучасному етапі розвитку вітчизняного аграрного сектору зв'язок між селом та містом не є паритетним. Якщо село постачає продукцію та ресурси (здебільшого трудові), то отримує лише продукцію, що негативно позначається на його соціально-економічному становищі. За цих умов селянські

господарства є важливим чинником, що запобігають занепаду вітчизняного села.

Ця форма аграрного виробництва дозволяє селянам отримувати можливість для економічної самореалізації без суттєвих матеріальних затрат, що стримує еміграційні процеси, аналогічні тим, які спостерігалися за часів столипінської реформи та індустріалізації. Вперше термін «селянське господарство» було започатковано в Росії ще у 1906 році. До революції і після 1917 року селянське господарство являло собою основну правову форму одноосібного сільськогосподарського виробництва.

Виникнення особистих селянських господарств пов'язане з колективізацією, тобто переведенням селянства в колективні форми праці і виробництва, при яких планувалося забезпечення необхідного для нормального життя рівня доходів від колективного господарства. Важливим є визначення сутності особистого підсобного господарства. Вчені-економісти з цього приводу висловлюють різні думки. О. В. Чаянов на основі досліджень бюджетів селянських господарств дійшов висновку про некапіталістичний характер господарської діяльності селянина і обґрунтував концепцію так званого трудоспоживчого балансу селянського господарства. На його думку, «... людина, що обробляє землю своєю працею, не є підприємцем. Він прагне не до максимізації чистого прибутку, а до збільшення валового доходу, рівноваги виробничих факторів, балансу виробництва і споживання, рівномірному розподілу трудових навантажень і доходів членів сім'ї протягом сільськогосподарського року».

Таким чином, соціально-економічне значення особистого селянського господарства в умовах ринку полягає в невідприємницькій діяльності громадян щодо виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції, надання послуг, заснована на особистій праці членів сім'ї з можливістю залучення найманої праці на сезонні роботи, вторинної зайнятості, приватної власності громадян на засоби виробництва, у тому числі на землю, платному користуванні виробничими послугами сільськогосподарських підприємств та інших суб'єктів

аграрного бізнесу.

О. В. Чаянов не тільки ввів до обігу термін «сімейно-трудове господарство» з розумінням його базової господарської одиниці в масштабі села, а також виокремив основні відмінності сімейно-трудового господарства від класичної фірми, а саме: використання власної праці у виробничій діяльності, біологічний характер розвитку, трудоспоживчий баланс як основний критерій оцінки. Основними обмежувачами для розширення господарської діяльності селян свого часу була нестача оборотних коштів, монопольний диктат місцевих крамарів, а також відсутність професійних навиків, необхідних для організації конкурентоздатного виробництва. Як один із шляхів вирішення даного комплексу проблем О. В. Чаянов пропонував створення системи виробничих і обслуговуючих кооперативів на базі селянських господарств.

А. М. Челінцев, визначаючи економічні особливості селянського господарства як трудового, вказував, що «...середній рівень родини селянського господарства утримується в результаті дії двох чинників: біологічно-сімейного, згідно з яким родина зростає за рахунок малолітніх дітей, які потім дорослішають, збільшуючи кількість працівників; в той же час здійснює свій вплив господарський чинник, згідно якого молоді люди створюють з часом власне господарство».

Органи статистики використовують поняття «господарства населення» та «сільські домогосподарства». Категорія «господарства населення» трактується як домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. Згідно з тлумаченнями Держкомстату України, «сільські домогосподарства – це домогосподарства, місце розміщення яких зареєстровано на території сільських населених пунктів і членам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки з цільовим призначенням «для ведення особистого селянського господарства» (включаючи ділянки, які були надані раніше з цільовим призначенням «для ведення особистого підсобного господарства»).

Для аналізу господарської діяльності дрібнотоварного сектору аграрного виробництва активно вживається поняття «особисте селянське господарство», під яким розуміється «вид господарської діяльності, що проводиться без створення юридичної особи індивідуально або особами, які перебувають у сімейних або родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків з використанням майна особистого селянського господарства» [96].

Деякі вчені вважають за доцільне ототожнювати поняття «домогосподарство» і «особисте селянське господарство», «господарства населення» (за визначенням Держкомстату України). Домогосподарство – це сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують й витрачають кошти.

Поняття «домашнє господарство» з погляду економіки необхідно розглядати окремо від понять «підприємство» і «господарство». Домашні господарства – це господарства, які, маючи у своєму розпорядженні певні фактори виробництва, самостійно вирішують питання про доцільність їхнього використання. Як правило, учасники домашніх господарств, точніше, їхні власники, прагнуть за допомогою наявних ресурсів (робоча сила, капітал, включаючи орендовані землі й позиковий капітал) підвищити ефективність використання власних домашніх господарств. Домашнє господарство охоплює, головним чином, сферу сім'ї, а особисте селянське господарство – сферу сільськогосподарського виробництва, домашнім господарством займаються всі члени сім'ї, тоді як ОСГ – лише окремі члени селянської родини.

Як зазначав М. Д. Кондратьєв: «Селянин ставиться до свого наділу як до джерела життєво необхідних засобів, володіння яким передбачалося вже самим чинником народження і приналежністю до певної локальної спільності ... землеробів. Цей природний за своїм походженням вид привласнення землі і соціальна основа отримання певної частки в загальному володінні колективу

закріплювалися традицією і звичаєвим правом. Це право на оброблювану ділянку і плоди з неї, а точніше сказати, на працю, вкладену в землю, а не просто на територію з фіксованими межами...».

ОСГ як суб'єкт аграрних відносин повинне мати владу над необхідними для її життєдіяльності земельними угіддями. У таких умовах особисті, сімейні трудові господарства стають рівноправними суб'єктами аграрних відносин разом з іншими формами, методами і способами ведення виробництва в сільськогосподарському секторі економіки країни. І, що дуже важливо, усвідомлення переділу влади має бути зафіксованим у свідомості селянина, який більше не бажає жити як раніше[99]. У цьому зв'язку заслуговує на увагу класифікація господарств населення, запропонована М. М. Кропивко, згідно з якою ця категорія розподіляється, виходячи з галузевого та товарного аспектів діяльності (рис. 5.1).

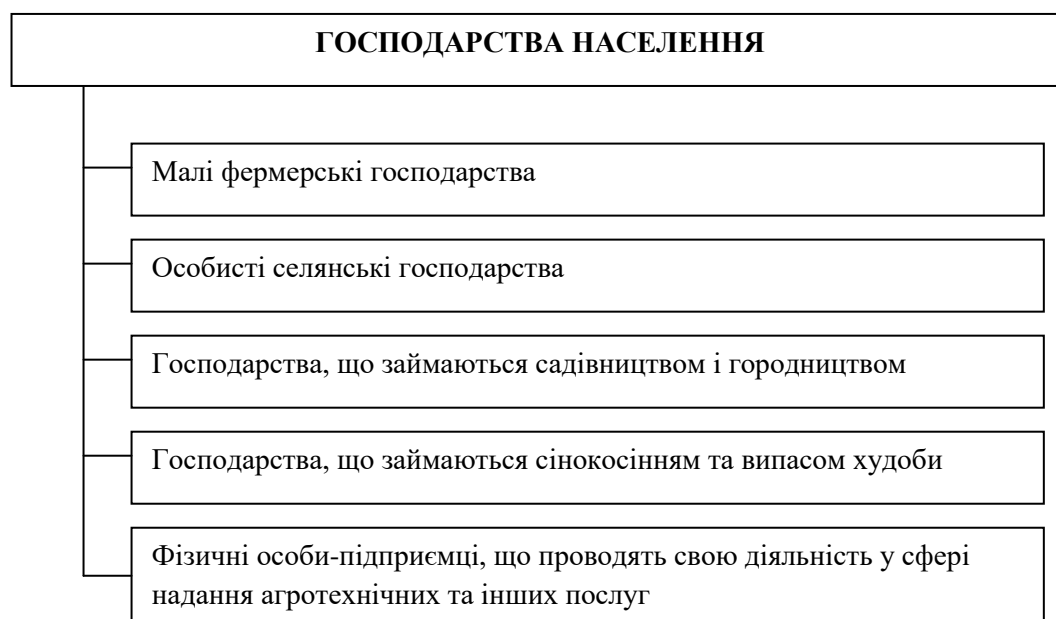

Рис. 5.1. Класифікація господарств населення

Як бачимо, автором згруповано в єдину сукупність як суто товарні господарства (фермери, підприємці-одноосібники), так і господарства, що займаються сільськогосподарським виробництвом для самозабезпечення. Даний підхід, на нашу думку, не дозволяє визначити чіткі відмінності між складовими групи, оскільки як інтегруючий критерій було обрано лише площі

сільськогосподарських угідь. Крім того, дискусійним є висновок про мало- та нетоварний характер діяльності господарств, які займаються садівництвом та городництвом. У сучасних умовах активно розвивається товарне овочівництво та городництво на базі дрібних господарств з використанням сучасних засобів виробництва.

Ю. П. Макаренко, аналізуючи відмінність особистих господарств сімейного типу від фермерів, пропонує вживати поняття «особисте господарство населення», розуміючи під цим «господарські формування, що базуються на особистій, дрібногруповій формі власності, переважно сімейній формі організації праці, які не мають при цьому статусу юридичної особи».

Погоджуючись із думкою І. В. Ткача щодо певної спадковості досліджуваної категорії з терміном «особисті підсобні господарства», що існував за часів планової економіки та визнається тотожним згідно з поясненнями Держкомстату України, необхідно зауважити наступне. Поняття «особисте селянське господарство» відбиває лише частину економічного змісту господарської діяльності осіб, які займаються селянською працею, концентруючись на споживацькому аспекті, не враховуючи всього загальногосподарського значення. На практиці селянська родина є не тільки суб'єктом господарювання, що виробляє сільськогосподарську продукцію, але являє собою базовий елемент вітчизняного села, визначає рівень розвитку сільських територій та напрями їх подальшого функціонування. На відміну від міст, де мешканці зайняті у промисловості, сфері послуг, фінансів та ін., населення сільських територій у переважній більшості сконцентроване в аграрній сфері.

Як наслідок, сільське господарство є певною мірою способом життя, який формує специфічну ментальність та власну систему цінностей. Наявність тісних особистих та родинних зв'язків між мешканцями сільських територій об'єднує їх у єдиний цілісний організм із власними поглядами та потребами, додає цим відносинам певного консерватизму та повільності у сприйнятті революційних змін, а також сприяє створенню організаційних формувань, де

власник майнових, трудових ресурсів, так як і власник кінцевого результату ототожнюються. Саме тому, на нашу думку, більш повно відбиває специфіку економічної діяльності даних суб'єктів господарювання термін «селянське господарство». Це поняття об'єднує в собі мікроекономічну специфіку домогосподарств із селянським способом господарювання, який не є тотожним сільськогосподарському виробництву (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Характеристики одноосібних селянських господарств*

Найменування критеріїв	Селянське господарство	Господарство населення	Особисте селянське господарство	Сільське домогосподарство
Місце розташування	Село або місто	Село або місто	Село	Село
Мета господарської діяльності	Задоволення власних потреб на базі трудоспоживчого балансу	Самозабезпечення харчовими продуктами, виробництво товарної продукції	Задоволення власних споживчих потреб	Задоволення власних споживчих потреб
Характер виробництва	Дрібнотоварне	Дрібнотоварне	Дрібнотоварне	Дрібнотоварне
Використання засобів виробництва	Власні	Власні або залучені	Власні	Власні
Використання землі	Власна	Власна та залучена	Власна	Власна
Використання найманої праці	Мінімальне	Використовується	Відсутнє	Мінімальне
Застосування засобів механізації та автоматизації	Мінімальне	Використовуються	Мінімальне	Мінімальне

*Власні узагальнення автора

Ознаками селянського господарства є:

- індивідуальна (сімейна) власність на засоби виробництва та вироблений продукт;
- мінімальне використання найманої праці;
- дрібнотоварний характер виробництва;
- переважне використання власних засобів виробництва;

– трудоспоживчий баланс як мотиваційна основа господарської діяльності.

Термін «господарства населення», на нашу думку, є певною мірою узагальнюючим, оскільки включає і осіб, що виробляють сільськогосподарську продукцію для самозабезпечення, а також підприємців, які займаються сільськогосподарським виробництвом на товарній основі з використанням найманої праці.

Селянські господарства займають проміжну позицію, використовуючи лише працю членів родини і власні земельні площі. Тому, на відміну від підприємницьких структур, у цих господарствах уникають застосування небезпечних для здоров'я людини технологічних прийомів. Водночас від особистих селянських господарств та сільських домогосподарств визначена категорія виробників відрізняється товарним характером виробництва, можливістю діяльності у містах, а також дотриманням положень теорії трудоспоживчого балансу як такої, що визначає спосіб використання ресурсного потенціалу. Земля в селянських господарствах використовується як засіб виробництва, з яким селянин працює основний період робочого часу.

Для успішного ведення такого способу господарювання доцільним є наявність додаткового джерела надходжень грошових коштів рентного характеру (банківський вклад, пенсія, нарахування на пай тощо). Таким чином, дана підприємницька модель є антиподом особистого селянського господарства. Оскільки основна частка продукції в таких формаціях спрямовується на задоволення власних потреб. Як бачимо, селянські господарства являють собою найбільш прийнятну форму сільськогосподарського виробництва продукції, оскільки їхня діяльність не тільки спрямована на задоволення продовольчих потреб населення, але й сприяє збереженню вітчизняного села як соціально-економічного утворення.

За сучасних умов зберігається ситуація, коли певна частка міських жителів активно займається виробництвом сільськогосподарської продукції як з метою покращення рівня доходів, так і бажаючи забезпечити себе натуральними продуктами. Цілком імовірно, що представники цього прошарку з часом

значною мірою впливатимуть на загальний обсяг пропозиції окремих видів сільськогосподарської продукції у межах регіону.

Також відбулася диференціація сегментів продовольчого ринку, виходячи з виробничо-господарських типів сільгоспвиробників, які займаються вирощуванням сільськогосподарської продукції. Ще однією відмінністю сучасних селянських господарств став факт отримання переважною більшістю з них фіксованого натурального або грошового доходу (пенсійні виплати, нарахування на пай тощо).

Унаслідок цього нами виділені наступні характерні риси сучасних селянських господарств:

трудоспоживчий характер виробництва. Обсяг виробництва по ряду культур обмежений продовольчими потребами членів домогосподарств.

– допоміжний характер господарської діяльності. Обсяг грошових надходжень повинен покривати нестачу власних засобів.

– відсутність можливостей для кредитування і низька інвестиційна привабливість галузі. Внаслідок цього в дрібнотоварному секторі відсутнє масове використання сучасних технологічних засобів.

– відсутність найманої робочої сили на постійній основі. Результатом стає обмеження обсягів виробництва за сумарними можливостями витрат праці. Також збільшується кількість «пікових точок» в технологічному процесі виробництва продукції, коли відчувається брак робочої сили.

– модель «основної рівноваги». Наслідком її є той факт, що підвищення продуктивності праці призводить до скорочення обсягу трудовитрат.

Однією із суперечностей у визначенні сутності особистих селянських господарств є питання правового статусу. «Де-юре» дана форма господарської діяльності не є суб'єктом підприємницької діяльності і не здійснює відповідних платежів, проте, члени особистого селянського господарства повністю відповідають тим критеріям, які висуває економічна наука до підприємця як суб'єкта господарювання.

Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку економічних відносин

відбувається трансформація сутності підприємця як елемента господарського механізму. Так, якщо на початковій стадії формування ринкового способу господарювання підприємець був одночасно власником засобів виробництва, одноосібним керівником і, як наслідок, власником отриманого доходу, то згодом спостерігається розділення таких функцій. В умовах формування моделі інформаційного суспільства функції підприємця покладаються, тією або іншою мірою, на всіх учасників крупнотоварного виробництва.

У результаті прибуток підприємця позбавляється свого одноосібного адресата, а розподіляється серед працівників фірми, чия діяльність передбачає обов'язковість творчого підходу до вирішення завдань щодо ефективного використання обмежених ресурсів. У цьому випадку прибуток набирає форми так званих бонусів, розмір яких визначається цілим рядом чинників, у тому числі впливом професійної діяльності на розмір доходів фірми, а також мірою самостійності при ухваленні управлінських рішень.

Перехід господарської діяльності на принципи вільного підприємництва в Європі повністю відбувся у кінці XVII – початку XIX ст., коли основна маса європейського населення перестала бути особисто залежною від представників органів державної влади на місцях. Більше того, до цього періоду заняття підприємництвом давало особі можливість отримати свободу від місцевого диктату. Таким чином, підприємництво можна вважати найбільш примітивною формою індивідуальної свободи, оскільки, з одного боку, підприємець самостійно обирає сферу зайнятості власних ресурсів, а з іншого, – отримує максимально точне уявлення про рівень ефекту витрачених ресурсів, тобто відповідність витрат і результату. Слід зазначити, що основними чинниками, які визначили саме підприємницький спосіб ведення господарської діяльності як найбільш раціональний, були невизначеність і пов'язаний з нею ризик, а також прибуток як найбільш зрозумілий засіб оцінки результативності діяльності підприємця.

Невизначеність підприємців у результатах своєї діяльності, в свою чергу була викликана недостатньою інформованістю про діяльність потенційних

конкурентів та характер навколишнього середовища взагалі. Відсутність узгодженої позиції з питань спільного господарювання між власниками розмаїття фірм, що мало місце на початку становлення підприємницької системи, призвело до загострення конкурентної боротьби, і, як наслідок, посилило ступінь невизначеності в ринковому середовищі. В умовах непередбачуваності функціонування економічного механізму єдиним реальним мотивом для вільного витрачання власного ресурсного потенціалу є матеріальна винагорода. Особа, що самостійно брала участь у господарській діяльності, отримувала у володіння різницю між вартістю витрачених ресурсів та кінцевим її результатом.

Як бачимо, діяльність особистих селянських господарств повністю відповідає зазначеним критеріям, а саме, самостійності, невизначеності тощо. Проте, ефективне функціонування даної групи аграріїв у нинішніх умовах є можливим лише за рахунок їхньої адаптації до вимог сучасного економічного середовища, використовувати прогресивну техніку та технології.

Селянські господарства не є однорідною масою, кожна із складових якої розвивається за однаковим сценарієм, використовуючи однакові засоби виробництва та технологічно-господарські схеми. У процесі аналізу нами було виділено наступні групи сільгоспвиробників, що належать до загальної спільноти селянських господарств (табл. 5.3). Зокрема господарства, що входять до першої групи, функціонують виключно за принципами товарного виробництва та намагаються за рахунок свого відносно невеликого розміру уникнути уваги з боку відповідних державних органів. Вони являють собою де факто фермерські господарства або індивідуальні підприємства, де активно використовується наймана праця.

Тому напрями господарської діяльності аграріїв здебільшого співпадають зі сферами, в яких зайняті фермери та окремі приватники (виробництво зернових, м'ясне птахівництво тощо) і переважна більшість виробленої продукції потребує подальшої переробки або використовується як матеріальна складова інших виробництв. За сприятливих умов такі господарства здатні

трансформуватися у юридичних осіб, набуваючи статусу індивідуальних сільськогосподарських підприємств або фермерських господарств, і можуть інтегруватися у систему обслуговуючої кооперації за умов її існування. Однак, брак фінансових та матеріальних ресурсів, недостатнє інформаційне забезпечення не дозволяє таким підприємницьким одиницям функціонувати у багатогалузевому напрямку, а також стримує використання нових техніко-технологічних та господарських схем.

Таблиця 5.3

Класифікація особистих селянських господарств за характером використання ресурсів*

Групи	Призначення продукції	Використання технічних засобів	Використання найманої робочої сили	Примітка
1	Реалізація	Активно використовується механізована праця, високопродуктивна сучасна техніка	Застосовується під час нестачі власної робочої сили на протязі сезонного періоду	В перспективі можливою є трансформація у фермерські господарства
2	Самозабезпечення і реалізація	Використовується засоби малої механізації та дешеві технічні засоби	Застосовується на фізично виснажливих роботах	Здатні застосовувати нові способи господарювання, постійно активно оновлювати породно-сортовий склад
3	Самозабезпечення та реалізація надлишків	Використовується переважно ручна праця та примітивні технологічні прийоми	Відсутня	Крайня консервативність щодо організації виробничо-господарської діяльності разом із низькою продуктивністю

*Авторська розробка

Селянські господарства, які формують другу групу, організують виробничий процес таким чином, що менша частина продукції створюється з метою забезпечення родини якісними харчами, а переважна більшість результатів виробництва спрямовується на реалізацію. Оскільки загальний обсяг трудовитрат у таких господарствах відносно невеликий, то наймана праця

використовується лише у випадках крайньої потреби на найтяжчих та фізично виснажливих операціях.

Особливістю функціонування подібних виробництв полягає у їхній потенційній здатності швидко адаптуватися до власних потреб експериментальних техніко-технологічних схем, оновлювати породно-сортовий склад, враховуючи новації сучасності. У випадку успішності впроваджень у тій чи іншій царині, селянські господарства здатні залучати широкі верстви соціально активного населення, демонструючи модель ефективного функціонування в умовах загальної економічної кризи, її результативність та привабливість.

Господарства, що входять до третьої групи, об'єднують в собі найменш соціально активну частину населення, здебільшого похилого віку, які з різних причин консервують свій техніко-технологічний розвиток, використовуючи примітивні форми організації виробництва. Створена ними продукція, здебільшого рослинницька, використовується переважно для самозабезпечення. Реалізується лише незначна частина результатів виробництва, яка пов'язана з місцевими природно-кліматичними умовами і користується стабільним попитом на регіональному ринку.

Сам процес продажу також носить примітивний характер і продукція реалізується дрібними партіями. Економічну діяльність селянських господарств третьої групи ми можемо розглядати лише як намагання частини населення задовольнити свої продовольчі потреби, а зростання такого про шарку у структурі виробництва відповідно вказуватиме на негативні соціальні процеси на рівні сільських територій.

Розглядаючи як класифікаційних критеріїв частку виробленої сільськогосподарської продукції в загальній сумі бюджету родини, а також рівень товарності сільськогосподарського виробництва, ми можемо чітко встановити соціально-економічну сутність селянських господарств (табл. 5.4). Необхідність класифікації обумовлена тим фактом, що сучасні особисті селянські господарства включають в себе не тільки осіб, що активно

займаються виробництвом сільськогосподарської продукції на власних земельних ділянках, не маючи статусу юридичної особи.

Таблиця 5.4

Класифікація особистих селянських господарств за споживчо-товарним критерієм*

Частка в загальній сумі доходів	Відсоток реалізованої продукції		
	Споживчі (15% від загального обсягу)	Змішані (15-50% від загального обсягу)	Товарні (більше 50 % від загального обсягу)
До 20 %	Продукція виробляється в мінімальній кількості, заможні родини, особи, що не мають змоги займатися с.-г. виробництвом або маргінальні елементи	Продукція виробляється здебільшого для самозабезпечення, реалізуються лише надлишки	Товарне господарство, яке знаходиться або на стадії становлення, або переживає кризу
20-50%	Існує постійне джерело доходів, однак є потреба у забезпеченні власною сільськогосподарською продукцією	Наявний рівень доходів не дозволяє підтримувати належний рівень життя, існує необхідність у додатковому джерелі доходів	
Більше 50%	Малозабезпечені верстви населення, пенсіонери, що мають незначні земельні ділянки	Перехідна форма між споживчим та товарним господарством	Сімейні, приватні та індивідуальні с.г. підприємства, що не мають статусу юр.особи

*Авторська розробка

За сучасних умов значний відсоток власників земель сільськогосподарського призначення складають мешканці сільських територій, які не мають можливості або бажання використовувати земельні ресурси за виробничим призначенням. До цієї соціальної групи ми відносимо як осіб похилого віку, що не мають фізичної можливості обробляти землю, так і маргінальний елемент, що не бажає займатися фізичною працею.

Також сюди слід включити незначний прошарок заможних селян та скоробагатіїв, які з різних причин не займаються виробництвом сільськогосподарської продукції. Дослідження перспектив розвитку сільськогосподарського виробництва для представників даної групи є, на нашу думку, малоперспективним у виробничому та соціальному аспектах, оскільки їхній вплив на загальний обсяг виробництва мінімальний. Товарні, так і

споживчо-товарні господарства не є однорідною масою. Розбіжність у характері сільськогосподарського виробництва та ролі сільського господарства для добробуту родини обґрунтовують також і особливості використання матеріальних та трудових ресурсів (табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Організація виробничого процесу в особистих селянських господарствах*

Частка в загальній сумі доходів	Відсоток реалізованої продукції		
	Споживчі (15% від загального обсягу)	Змішані (15-50% від загального обсягу)	Товарні (більше 50 % від загального обсягу)
До 20 %	Використовується ручна праця, відсутня наймана робоча сила	Використовується ручна праця, наймана робоча сила застосовується для разових робіт	Застосовуються засоби малої механізації та наймана праця
20-50%		Можливе застосування засобів малої механізації, наймана робоча сила застосовується для сезонних робіт	Активне застосування засобів малої механізації, використання найманої праці для сезонних робіт
Більше 50%		Використовуються засоби малої механізації, залучається наймана робоча сила для сезонних робіт	Механізована праця, активне залучення найманої робочої сили

* Авторська розробка

Так, споживчі господарства, де продукція використовується для самозабезпечення і обсяг доходів, отриманих від реалізації, є незначним, не застосовують найманої праці та складних технічних засобів. Споживчо-товарні та більшість товарних господарств використовують засоби малої механізації (мотоблок, мотокультиватор тощо) та найману працю для сезонних робіт.

В окремих випадках робітники наймаються разом із технічними засобами. Лише повноцінні ефективні товарні господарства, де аграрне виробництво є основою доходів сімейного бюджету, широко використовують засоби механізації та найману робочу силу на постійній основі. Для виконання

польових робіт на значних земельних площах такі господарства застосовують трактори та комбайни. Отримана виручка дозволяє при цьому не тільки компенсувати виробничі затрати, але й мати грошові надходження, що дають змогу забезпечувати належний життєвий рівень для членів домогосподарства.

Таким чином, ми бачимо, що для особистих селянських господарств характерною є диференціація у напрямках організації господарської діяльності, мотивації до виробничого процесу, і, як наслідок, критерії оцінки ефективності результатів господарювання. Це необхідно враховувати, досліджуючи сучасний стан та перспективи розвитку дрібнотоварного сектору аграрного виробництва. Багатовекторний характер цілей, які ставлять перед собою суб'єкти господарювання, а також тісний зв'язок між результатами сільськогосподарського виробництва та розвитком сільських територій, – все це зумовлює необхідність системного підходу у забезпеченні функціонування аграрного сектору на засадах багатокладності.

Це є особливо важливим, беручи до уваги динамічність, яка притаманна даному сегменту національної економіки, а також щільний зв'язок між макроекономічними тенденціями, пов'язаними зі зміною характеру використання ресурсного потенціалу та їхнім впливом на розвиток національно-економічного простору. У цьому зв'язку запорукою ефективної життєдіяльності особистих селянських господарств є обов'язкова адаптація до вимог економічного сьогодення.

5.3. Сучасні напрямки практичної реалізації положень концепції безнайманого сімейно-трудоного господарства

Як доводить історичний досвід, лише консолідуючи селян у єдину спільноту, яка функціонує на принципах взаємовигідної співпраці, активно використовуючи інноваційні технології, можливо забезпечити позитивну динаміку в системі сільських територій. Однак, подібні проєкти, позитивно впливаючи на соціально-економічну ситуацію в країні, не змінювали базових принципів організації сільськогосподарського виробництва за умов кріпацтва,

що сформувалися понад півстоліття тому. Аналізуючи цей період, необхідно зазначити, що держава взаємодіяла лише з власними представниками на селі, часто ігноруючи інтереси селян (табл. 5.6).

Початковий територіальний поділ сучасної України якщо і вплинув на характер реформування, то існуючі відмінності не носили принципового характеру. Поміщицький спосіб господарювання зжив себе в Російській імперії і Австро-Угорщині в один і той же історичний період, проте модернізація даної моделі господарювання, яка являла собою першу реальну реформу аграрного сектору, тривала в зазначених державах з різною швидкістю. Селянська реформа, що проводилася на території цих держав у кінці 19-го століття, ставила своїм завданням забезпечення можливості для селян самостійно здійснювати господарську діяльність на принципах простого товарного виробництва, оскільки вони дістали можливість володіти власними знаряддями праці, так само як і землею.

Проте, цей вимушений, на думку багатьох учених, крок не справив достатнього впливу на активізацію підприємницького руху на селі. На західних територіях землі, що звільнилися в результаті руйнації поміщицьких маєтків, переходили до рук єврейської буржуазії та польських колоністів. Окрім цього, українські селяни в даних регіонах виявилися не здатними створити власну систему зберігання, переробки і реалізації створеної продукції.

Як відзначав С. А. Подолинський, «у ремісників-українців не помітно...майже ніякої схильності до громадського управління їхнього стану». На території Російської імперії в результаті відміни кріпацтва і земської реформи, також була зроблена спроба перетворити селянина на самостійного господарюючого суб'єкта. Проте, як відзначає О. І. Павлов, «розвиток сільського господарства стримувався низкою пережитків кріпацької системи, в числі яких були натуралізація виробництва, громадське землеволодіння і ін. Селяни були обмежені в своїх політичних правах, що також стримувало їх підприємницьку активність».

Історичні особливості державного регулювання аграрного сектору*

Найменування періоду	Напрями державної політики в аграрній сфері
Ліквідація кріпацтва	Створення умов для більш ефективного використання ресурсного потенціалу на селі, підвищення рівня продовольчої безпеки держави
Столипінська аграрна реформа	Стимулювання формування підприємницького середовища в умовах сільських територій, створення прошарку заможних роботодавців з числа селян
Громадянська війна, період військового комунізму	Експропріація виробленої продукції, майна селян для потреб держави
НЕП	Створення умов для зростання підприємницької активності на селі, підтримка розвитку с.-г. виробництва серед малозабезпечених селян
Колективізація	Створення колективних с.-г. підприємств шляхом максимального усупільнення засобів виробництва, виробленої продукції за умов їх державного перерозподілу
Велика вітчизняна війна	Мобілізація ресурсного потенціалу села для нагальних потреб держави
Повоєнна відбудова та розвиток села	Створення умов для індустріального розвитку села на базі колгоспно-радгоспної системи, відповідне забезпечення засобами виробництва та кадрами
Перебудова	Стимулювання розвитку багатокладної економіки на селі, відтворення підприємницького середовища
Сучасний етап реформування аграрного сектору	Переформатування майнових відносин в системі АПК, формування багатокладної економіки на базі приватних господарств

*Власні узагальнення автора

Велике значення в зв'язку з цим мала аграрна реформа, проведена П. А. Столипіним, основна мета якої полягала в розширенні шляхом розколу відносної єдності і спільності інтересів селянського укладу умов для впровадження аграрного капіталізму в його консервативно-поміщицькому, «прусському» варіанті і зміцнення соціальної опори самодержавного ладу. Головними шляхами досягнення вказаної мети були ліквідація селянської общини з властивою їй системою землеволодіння і землекористування та створення широкого прошарку особистих селян-власників, що займалися підприємницьким ринковим господарством і розширювали його перш за все за рахунок купівлі земель, що використовувалися громадою, а не тільки приватновласницьких (перш за все дворянських) земель, як було до реформи.

Для успіху аграрної реформи треба було подолати три перешкоди: опір консервативних поміщицько-бюрократичних верхів, консерватизм селянської общини, опір російської «соціалістичної» інтелігенції і ієрархів російської православної церкви. Основними причинами незавершеності столипінської аграрної реформи були, по-перше, її пізній характер (перетворення були здійснені не 1861 р., а тільки в 1906 р.), по-друге, відсутність належної активної підтримки з боку держави, зокрема у сфері фінансово-кредитної політики, а також недостатня соціальна опора серед ініціативних і кваліфікованих верств населення.

Аналізуючи стан розвитку сільськогосподарського виробництва протягом 1913-1917 рр., М. Д. Кондратьєв зазначає, що еволюція російського села в бік капіталістичного товарного виробництва не носила завершеного характеру. Наведені дані вказували на те, що цей процес знаходився у початковій стадії, або, принаймні, до всеохопного характеру товарно-грошових відносин на селі було ще далеко.

А. М. Челінцев, аналізуючи передреволюційний рівень функціонування селянських господарств, констатував «...суттєвий прогресивний зсув. Недостатня швидкість сільськогосподарської еволюції була обумовлена різністю приросту продуктивності селянських господарств. У випадку його відставання від зростання сільського населення, стан останнього погіршувався: у майновому плані воно бідніло, рівень потреб та повнота їх задоволення падали, матеріальна база для подальшого сільськогосподарського прогресу послаблювалася».

На відміну від столипінської реформи, переважна більшість державних заходів постреволюційної доби стосовно реформування села як соціуму та сільського господарства як галузі (окрім нової економічної політики) мали завершений характер. На нашу думку, саме НЕП можна розглядати як першу державну програму реформування економіки, в т.ч. аграрного сектору, що характеризувалася, на відміну від столипінської реформи повною підтримкою всіх гілок влади, а в сфері сільськогосподарського виробництва включала в себе

матеріально-технічну, інформаційну та фінансову допомогу біднішим верствам населення. Працюючи в нових умовах, селяни України почали швидко підвищувати продуктивність праці в своїх господарствах.

Неп також сприяв розвитку кооперації, що почала відроджуватися у формі розгалуженої системи самостійних господарських організацій. Поширився добровільний кооперативний рух, розгорталася діяльність промислової, споживчої, сільськогосподарської, кредитної кооперації. У жовтні 1921 р. сільськогосподарська кооперація виділилася з єдиної системи споживчої кооперації.

З часом у ній було створено машинно-тракторні, тваринницькі, насінневі, цукробурякові, меліоративні та інші види товариств. Як відомо, державна політика, що проводиться стосовно українського села впродовж періоду колективізації, фактично повертала селян в кріпосний стан з обмеженням свободи пересування і усупільненням, із фактично переходом під контроль держави засобів виробництва за винятком найбільш примітивних. У результаті цього навіть після ліквідації в СРСР поліцейської форми контролю за діяльністю сільгоспвиробників селяни не мали достатніх стимулів для самостійного господарювання. Крім цього, сама колгоспна модель була значною мірою правонаступницею громадського способу землеробства, а тому її насильницьке впровадження мало певну підтримку з боку бідного селянства.

Період післявоєнної відбудови вітчизняного села та аграрної галузі характеризувався більш зваженими кроками з боку держави, оскільки, на відміну від періоду колективізації, не ставилося питання боротьби з ідеологічним ворогом та ліквідації його як класу. У 60-70-ті роки ХХ ст. було визначено лінію на укрупнення сільськогосподарських підприємств, ліквідацію межі між містом та селом. Слід відзначити при цьому, що теоретичні засади функціонування даної господарської системи закладалися у 30-ті роки ХХ ст.

С. Г. Струмилін, прогнозуючи перспективи розвитку аграрної сфери, відзначав доцільність створення агроіндустріальних комбінатів шляхом об'єднання міста і села. «Урбанізований колгосп біля міцного енергетичного

центру, який обслуговує не тільки польові роботи, а й низку підприємств з первісної переробки сільськогосподарських продуктів, є найбільш простою формою агро-індустріального комбінату, де населення від сезонних польових робіт переходить до сезонної фабричної переробки сільськогосподарських продуктів, вирівнюючи шляхом таких переходів трудове навантаження протягом року, забезпечуючи оптимальне використання праці».

Однак, як зазначає О. І. Павлов, процес реформування села та сільського господарства носив неоднозначний характер. «З березня 1956 року впроваджувалося щомісячне авансування колгоспників і додаткова оплата праці в колгоспах. Установлювався порядок, згідно з яким принаймні 25% усіх грошових надходжень і 50% коштів, що надходили у вигляді авансу за контрактацію і закупівлю, мали спрямовуватися на щомісячне авансування колгоспників. Уже у другій половині 1956 року 61% українських колгоспів здійснювали регулярне авансування. Разом із цим на Україні вдвічі скоротилася кількість підсобних господарств. Кількість корів у дворах колгоспників за 1954–1964 рр. зменшилася на 9%, свиней – на 20%, овець і кіз – на 53%. У 1959 році було прийнято рішення про заборону не членам колгоспу тримати худобу».

На нашу думку, такі кроки не були свідомим продовженням намагання ліквідувати селянство як клас, а були результатом недостатнього рівня кваліфікації при прийнятті відповідних урядових рішень, спрямованих на індустріалізацію села і перетворення його на фабрику. При цьому сільськогосподарське виробництво залишалося лише постачальником продовольства, а село – трудових ресурсів для індустріальних центрів, що мали потребу для свого інтенсивного розвитку в обох складових. Будучи другорядною галуззю, що хоч і мала істотне значення для національної економіки, АПК було позбавлене можливості розвиватися на основі застосування прогресивних техніко-технологічних рішень.

Реформування колгоспно-радгоспної системи як в Російській Федерації, так і в Україні, проводилося з метою створення на базі аграрного сектора

економіки складної багатукладної системи, принципи дії якої забезпечували стимулювання суб'єктів аграрного підприємництва до максимально ефективного використання наявної ресурсної бази, зокрема, земельних ресурсів. Проте, цей процес не приніс очікуваних результатів, що обумовлювалося низкою обставин. Як відзначав В. А. Рудьєв, «аграрна реформа із самого початку не мала чітко вираженої економічної і політичної довгострокової стратегії розвитку, що загальмувало подальше становлення аграрних відносин, а також привело до зниження рівня доходів переважної частини сільського населення. Заходи, що реалізуються, не враховували національної специфіки організації виробництва сільськогосподарської продукції і часто лише погіршували соціально-економічне положення села».

Низька результативність системних трансформацій, що проводилися у сфері аграрного підприємництва, була обумовлена, крім іншого, практичною відсутністю сільгоспвиробників серед осіб, що ухвалювали стратегічні рішення. Крім того, неналагодженість механізму зворотного зв'язку між суб'єктами аграрного підприємництва і органами державного регулювання господарських процесів стало причиною того, що ухвалені рішення або не виконувалися, або виконувалися, будучи адаптованими під інтереси регіональних фінансово-промислових груп.

Сьогоднішній етап розвитку вітчизняного аграрного сектора характеризується завершенням структуризації сільгоспвиробників і певною стабілізацією в системі аграрного виробництва. У зв'язку з цим знову загострилося питання концептуалізації розвитку аграрного підприємництва, пошуку оптимальних моделей організації сільськогосподарського виробництва. На нашу думку, існує два основних погляди щодо вирішення даного питання.

З одного боку, найбільш ефективним є використання наявної ресурсної бази в великих аграрних компаніях, де активно застосовується інноваційний спосіб сільськогосподарського виробництва. У цьому зв'язку процес трансформації селянських господарств у більш розвинені форми аграрного підприємництва, концепцію якого сформульовано С. В. Бондар, є

обґрунтованим та логічним. Як свідчить практика сьогодення, агрохолдинги є домінуючою формою аграрного підприємництва у переважній більшості галузей аграрного напрямку. Проте, на нашу думку, недоцільно розглядати розвиток аграрного підприємництва лише з позицій економічної ефективності та примату крупнотоварного виробництва у всіх сферах сільського господарства. Одним із негативних соціальних наслідків експансії агрохолдингів є зростання безробіття на селі, при тому, що переважна більшість земель уже контролюється великими компаніями.

Зазначені процеси змушують селян залишати домівку, що відповідним чином відбивається на стані розвитку сільських територій. Аналізуючи сукупність товаровиробників, яка сформувалася в результаті майнових трансформацій, виходячи із соціально-економічної специфіки їхнього функціонування, нами виділено наступні групи.

1. Агрохолдинги і великі компанії. Є складним механізмом, що дозволяє забезпечити, в більшості випадків, повний виробничий цикл, від виробництва сільськогосподарської сировини до реалізації готової продукції. Характеризується наявністю великих обсягів виробництва і пов'язаною з цим необхідністю залучення позичкових ресурсів, матеріальних, фінансових і трудових.

Це зумовлює потенційний попит у даному секторі підприємництва на використання прогресивних наукомістких технологій і впровадження сучасних форм організації виробничої діяльності. У той же час для підприємницьких суб'єктів даної групи характерним є намагання мінімізувати використання живої найманої праці за рахунок максимальної механізації та автоматизації виробництва. У результаті домінування організаційно-правових структур такого типу може викликати небезпеку для розвитку села як соціального утворення, прискорюватиме міграцію працездатного та соціально активного населення, сприятиме скороченню рівня дохідності несільськогосподарських видів діяльності.

2. Акціонерні товариства, виробничі та споживчі кооперативи тощо,

створені під час трансформації колгоспно-радгоспної системи. Цьому процесу передували консолідація майнових, трудових та земельних ресурсів колишніх державних і колективних підприємств. Переважна більшість господарств даного типу успішно функціонує завдяки морально-етичним якостям керівництва, небажанню ліквідувати підприємство, яке забезпечує життєдіяльність населеного пункту, виконуючи «селоутворюючу» функцію.

Великою проблемою для таких виробництв є забезпечення спадковості у керівництві, формування належного кадрового керівничого резерву. Як свідчать опитування голів кооперативних організацій України, що проводилися в рамках круглих столів Державної ініціативи «Рідне село», стан та перспективи функціонування переважної більшості кооперативів, як виробничих, так і споживчих, залежить від невеликої кількості осіб (ініціативної групи), при тому, що основна маса членів не бажає, або не може ефективно приймати участь у формуванні організаційно-управлінських рішень

3. Фермерські господарства і приватні підприємці, які займаються аграрним бізнесом. Економічна діяльність стосується лише окремих сегментів ланцюга «виробник – споживач», унаслідок чого існує певна невизначеність і елемент ризику, оскільки решта сегментів даного ланцюга веде свій бізнес на власний розсуд. Наслідком цього є, з одного боку, концентрація бізнес-активності у сфері сервісу і торгівлі, де швидкість оборотності фондів, а також високий рівень сукупного попиту на пропонований товар дозволяє отримати стабільний дохід.

У той же час підприємства, що займаються виробництвом сільгоспсировини, зокрема фермери, часто зазнають істотних труднощів, які пов'язані з монополізацією ринку послуг. Певним варіантом вирішення проблем, що склалися, могло б стати формування кооперативних об'єднань з метою забезпечення переробки і реалізації виробленої продукції, проте недолік кваліфікованих кадрів у поєднанні із загальною нестабільністю стає перешкодою розвитку інтеграційних процесів. Також слід відзначити брак науково-практичних напрацювань в даній сфері.

4. Особисті селянські господарства. Займаються виробництвом сільгоспсировини переважно з метою самозабезпечення, тому до них ми відносимо також і осіб, що мають статус безробітних. Відносно невисокий рівень механізації праці (велика частина операцій виконується вручну) робить їхню продукцію неконкурентоздатною, тому реалізуються лише неспожиті надлишки. У сучасних умовах, коли доходи сільського населення значною мірою формуються за рахунок продажу вирощеної продукції, забезпечення стабільної системи збуту є найважливішою умовою розвитку даного сектора у напрямі раціоналізації використання ресурсного потенціалу і активного впровадження сучасних технологій. Тому велике значення має створення реально функціонуючих соціальних груп, які колективно захищають спільні економічні інтереси.

Таким чином, вітчизняний аграрний сектор на сьогоднішній день є складною системою, що не до кінця сформувалася, елементи якої істотно відрізняються між собою за мотивацією виробничої діяльності, її організацією і характером використання ресурсів. Розглядаючи вітчизняну аграрну сферу як багатокладну систему, необхідно зазначити, що складнощі, що виникали у взаємовідносинах між державою та сільгоспвиробниками є результатом неврахування специфічних особливостей даного господарського напрямку.

У цьому зв'язку має сенс вивчення вітчизняного села в контексті відмінностей виробничого процесу, а також враховувати унікальність міжособистісних зв'язків між мешканцями сільських територій. Зазначимо при цьому, що на відміну від інших видів господарської діяльності, виробництво сільськогосподарської продукції тісно пов'язане із соціальними процесами на селі і в державі.

По-перше, сам характер продукції, незмінність попиту на неї дає селянину певні переваги перед представниками інших галузей. Особливо це стосується низько товарного виробництва, де більша частина продукту спрямовується на власне споживання і таким чином знижуються негативні наслідки можливої недореалізації товару. Окрім цього, обов'язковість споживання продукції

сільського господарства робить особливо актуальними питання екології та використання у виробничому процесі ГМО. По-друге, різноманітність видів сільськогосподарської сировини дає можливість ефективно функціонувати на одній територіальній одиниці виробництвом різних форм та напрямків, які можуть створювати неконкурентну продукцію або оперувати на різних ринкових сегментах. Цьому значною мірою сприяє активне впровадження сільгоспвиробниками новітніх технологій.

Основною проблемою є відсутність єдиної стратегії розвитку аграрного сектора, недостатній кваліфікаційний рівень управлінських кадрів, їх нездатність ефективно здійснювати рішення згідно сучасних умов, коли вітчизняна економіка має адаптуватися до загальносвітових стандартів. В умовах планової моделі господарювання подібна практика внаслідок фактичної відсутності конкурентної боротьби мала серйозного впливу на рівень економічної ефективності усередині даної системи.

Існуюча система забезпечення сільгосппідприємств кваліфікованими фахівцями має низький рівень адаптації до сучасних економічних реалій, коли погляди представників підприємницького і наукового співтовариства щодо своєї ролі на даному сегменті ринку робочої сили за багатьма позиціями не співпадають. Наслідком такого споживацького ставлення до використовуваних ресурсів може стати занепад аграрної науки як галузі, оскільки без активної інвестиційної участі підприємницького співтовариства наукова діяльність у ринковій моделі господарювання не може повноцінно розвиватися.

Аналізуючи зазначені проблеми, необхідно відзначити їхню повну невіршеність для особистих селянських господарств. Практична відсутність наукового обґрунтування шляхів подальшого розвитку дрібнотоварного сектору аграрного виробництва, його адаптації до агресивного конкурентного середовища є результатом ставлення до особистих селянських господарств як до чогось другорядного, перехідного, що може служити лише підґрунтям для більш важливих процесів. Розвиток особистих селянських господарств відбувається шляхом еволюції у техніко-технологічному плані при збереженні

організаційної сутності, що базується на сімейно-трудовому способі господарювання. Необхідно зазначити, що сучасні селянські господарства мають низку істотних відмінностей по відношенню до аналогічних суб'єктів більш раннього періоду (табл. 5.7).

Державні сільськогосподарські підприємства періоду планової економіки та приватні або фермерські господарства дорадянських часів не змінили принципових засад свого функціонування (механізм отримання та використання доходів, відносини власності на засоби виробництва та вироблену продукцію тощо). Однак, у діяльності особистих селянських господарств відбулися істотні зміни. Ліквідація селянської общини, колективізація, приватизаційні процеси в аграрній сфері, – всі ці заходи, що проводилися державою протягом столітнього періоду, вносили свої корективи як в структуру сільськогосподарських виробників, так і в загальний стан розвитку села, певним чином формуючи соціальний клімат.

Таблиця 5.7

Характеристики селянських господарств в умовах історичного розвитку*

Характеристика	Період		
	Дорадянський	Радянський	Сучасний
Роль сільського господарства	Основна	Допоміжна	Основна або допоміжна
Використання технічних засобів	Ручна, механізована праця	Ручна праця, залучені засоби механізації	Ручна, механізована, можливість автоматизації
Використання найманої робочої сили	Можливість використання	Практична відсутність	Можливість використання
Наявність інших джерел доходу	В рідких випадках	Заробітна плата, пенсії, доходи від банківських вкладів	Заробітна плата, пенсії, доходи від банківських вкладів, нерухомості
Інфраструктура, транспорт, зв'язок, логістика	Низький рівень розвитку	Наявність розвиненої системи сполучень в 70-90рр	Занепад в окремих регіонах

*Авторська розробка

По-перше, наслідки державної політики руйнації общини, прискорення

майнової диференціації між селянськими господарствами створювали засади для переходу земель під контроль заможних селян, які активно використовували найману працю та засоби механізації на кінній тязі. Аналізуючи відповідні процеси в Таврійській губернії, В. І. Ленін вказував, зокрема, що, за даними статистики, заможні селяни, які склали 0,3% від загальної кількості населення регіону займалися торговельним землеробством, тобто реалізовували вирощену продукцію. «Більше того, торговельне землеробство перетворювалося на капіталістичне, оскільки розміри посівних площ заможних селян перевищували робочу норму родини, внаслідок чого такі господарства мали використовувати найману працю. В свою чергу понад 5000 бідніших селян, які не мали можливостей вести власне господарство, вимушені були продавати власну робочу силу».

Також відсутність належного рівня системи сполучень між селом та містом створила умови для монополізму дрібних крамарів у масштабі окремого села, на негативні наслідки чого вказував у своїх дослідженнях О. В. Чайнов. Підкреслюючи позитивну роль кооперативного будівництва на базі селянських господарств, він вказував, що практичні шляхи в напрямку розвитку споживчої кооперації на селі, зокрема, створення кооперативних магазинів, наштовхувалося на жорсткий спротив з боку місцевих крамарів, які намагалися в будь-який спосіб ліквідувати конкурентів.

Посилення диктату дрібних землевласників та крамарів лише загострило соціально-економічні протиріччя на селі та прискорив еміграцію працездатного населення за межі сільських територій. Тогочасна політика держави щодо розвитку аграрного сектору не носила зваженого характеру і тому важко прогнозувати її можливі подальші результати за умов стабільного розвитку політичної ситуації в країні.

Таким чином, ми можемо констатувати, що у даний період створювалися умови для перерозподілу земель та доходів від сільськогосподарського виробництва на користь більш активної в підприємницькому аспекті меншості сільського населення. Решта селян мала або змінювати місце проживання, або

остаточно перейти в категорію найманих працівників. Відсутність інших джерел доходу, крім сільського господарства, а також низький рівень добробуту сільського населення суттєво обмежувало альтернативні можливості застосування власної ресурсної бази на рівні села.

За радянських часів стан селянських господарств стабілізувався лише у 60-х роках, коли остаточно сформулювалися концептуальні засади державної політики в сфері розвитку сільськогосподарського виробництва. Виробництво сільськогосподарської продукції в системі домогосподарств мало носити винятково допоміжний характер, незначні земельні площі не давали можливості застосовувати засоби механізації (трактори, комбайни), а використання найманої праці у домогосподарствах було заборонено.

У той же час слід зазначити, що неофіційна виробничо-господарська діяльність у межах домогосподарств державними органами не переслідувалась, що давало можливість селянам займатися підприємницькою діяльністю, хоч і в обмежених масштабах. Ще однією важливою особливістю розвитку товарного сільськогосподарського виробництва стало зростання соціальних стандартів, підвищення рівня добробуту сільського населення при зменшенні частки виснажливої ручної праці у виробничому процесі. У результаті у 70-80х роках ХХ століття ведення особистих господарств остаточно перестало бути обов'язковою вимогою для забезпечення прийняттого життєвого рівня населення. Активізація міських жителів у даній сфері не мала суттєвого впливу на загальний стан речей.

Ситуація суттєво змінилася після реформування вітчизняного аграрного сектору, коли переважна більшість сільськогосподарської техніки (трактори, комбайни, засоби механізації тваринництва тощо) перейшла під контроль відносно незначної кількості селян або власників агропромислових об'єднань. Основна маса сільського населення за сучасних умов має змогу використовувати присадибні земельні ділянки та паї, проте відсутність координації між домогосподарствами та брак технічного оснащення стає на заваді їхньому розвитку. Однак, при цьому сучасний рівень технічного

забезпечення аграрного виробництва дозволяє ефективно використовувати засоби малої механізації та інші технічні знаряддя в масштабі домогосподарства. Також, на відміну від дореволюційних часів, селяни отримують додаткові грошові надходження (пенсії, плата за паї, заробітна плата тощо).

Ця обставина дозволяє дрібним землевласникам розглядати свою участь у сільськогосподарському виробництві з дещо інших позицій, обирати напрями діяльності, оцінювати обсяг витрат праці та вплив результатів господарської діяльності на рівень добробуту родини. Монополізм посередників, хоча й позбавляє аграріїв частини прибутку, проте дозволяє отримувати певні доходи від сільськогосподарського виробництва. Також слід відзначити, що цілий сегмент ринку сільськогосподарської продукції (плодово-ягідні культури) з різних причин виявляється практично неосвоєним з боку вітчизняних сільськогосподарських підприємств і нині є об'єктом підприємницької активності представників дрібнотоварного аграрного виробництва.

Як бачимо, назріла необхідність якісних змін у дрібнотоварному секторі аграрного виробництва, що обумовлено як невизначеністю їхнього статусу, так і великим соціально-економічним значенням як селоутворюючого фактору. За сучасних умов слід забезпечити трансформацію селянських господарств на повноцінних суб'єктів аграрного підприємництва. Одним із таких заходів є офіційне набуття для суб'єктів дрібнотоварного сектору аграрного виробництва підприємницького статусу, шляхом оформлення своєї господарської діяльності.

На нашу думку, розвиток особистих селянських господарств доцільно забезпечувати не шляхом їхньої насильницької адаптації до якихось зовнішніх вимог та стандартів. Господарська самостійність представників дрібнотоварного сектору аграрного виробництва надає їм можливість відносно мобільно змінювати власний правовий та соціальний статус, а також місце проживання. Практика доводить, що залучення селян до активної співпраці в рамках соціально-економічних проєктів, регіонального та загальнонаціонального рівнів на основах матеріального зацікавлення приносить

значно більший ефект. Проте, інтеграція вітчизняного селянства в систему відповідних заходів має передбачати їхню максимальну обізнаність щодо сутності проектів, їхніх напрямів, а також реальних практичних вигод для дрібнотоварного сектору аграрного виробництва.

Використання інформаційних ресурсів у даному випадку є надзвичайно важливим, оскільки включення селянських господарств до участі в державних ініціативах можливо лише за їхньої активної згоди. У цьому аспекті зростає роль інститутів, як державних, так і недержавних, що мають сприяти адаптації особистих селянських господарств до умов сьогодення, їхньої активної інтеграції у систему соціально-економічних процесів, що відбуваються на рівні сільських територій. Тільки за умов активної державної позиції щодо формування відповідного інституційного середовища ми можемо говорити про перспективи розвитку селянських господарств як повноцінної складової вітчизняного аграрного сектору.

5.4. Інституційний розвиток особистих селянських господарств на засадах підприємництва

Як бачимо, процес розвитку особистих селянських господарств як складової вітчизняного аграрного сектору носив еволюційно-адаптаційний характер, коли аграрії мали постійно пристосовуватися до соціально-економічних умов, що створювалися державними інститутами. Наявність інституційного забезпечення є необхідною умовою подальшого розвитку особистих селянських господарств у напрямку еволюції на товарні принципи господарювання і трансформації найбільш успішної частини селянства на суб'єктів підприємницької діяльності. За сучасних умов відповідне інституційне середовище є невід'ємною складовою ефективного функціонування будь-якого сегменту аграрного виробництва, являючи собою складну систему взаємопов'язаних елементів.

Розглядаючи функціонування особистих селянських господарств крізь призму структури, слід відзначити, що певні характеристики, перш за все, в

соціально-культурному аспекті, що їм притаманні, виходячи із самої сутності сімейного способу господарювання, що є природнім для українського села, виходячи із сільського менталітету та національних традицій. Також існує певна нормативно-правова база для регулювання майнових відносин в особистих селянських господарствах. Проте, переважна більшість похідних економічних інститутів, пов'язаних із фінансовою діяльністю, процесами ціноутворення тощо або майже відсутні, або знаходяться у незадовільному стані.

Специфіка інституційного забезпечення розвитку особистих селянських господарств, її відмінність від класичної підприємницької структури обумовлюється характером створення та функціонування даної складової аграрного виробництва її значенням для розвитку сільських територій. На нашу думку, особисте селянське господарство, як соціально-економічне утворення, в першу чергу, є результатом дії соціально-культурних інститутів, які визначають сутність селянського господарства, основні принципи та завдання функціонування (рис. 5.2).

Держава, в свою чергу, лише визначає особливості майнових відносин в особистих селянських господарствах, визначаючи їхній правовий статус. Решта інститутів має бути сформована в процесі подальшої взаємодії між селянами та державою, причому факт їхньої наявності та рівень ефективності визначається ступенем розвитку особистих селянських господарств як суб'єкту аграрних відносин. Однією із важливих проблем на сучасному етапі розвитку дрібнотоварного сектору аграрного виробництва продовжує залишатися їхня об'єктність для системи соціально-економічних відносин в аграрній сфері.

Селяни не можуть консолідовано формувати та захищати власні інтереси в масштабі окремих регіонів, відсутній механізм формування політичних партій та суспільних організацій знизу, в результаті чого переважна більшість нормативно-правових актів та державних програм не відображає реальних інтересів вітчизняного селянства. Однак, інтеграція окремих особистих селянських господарств у регіональні об'єднання для спільного вирішення

нагальних соціально-економічних питань можлива лише за умов наявності відповідного інформаційного забезпечення.

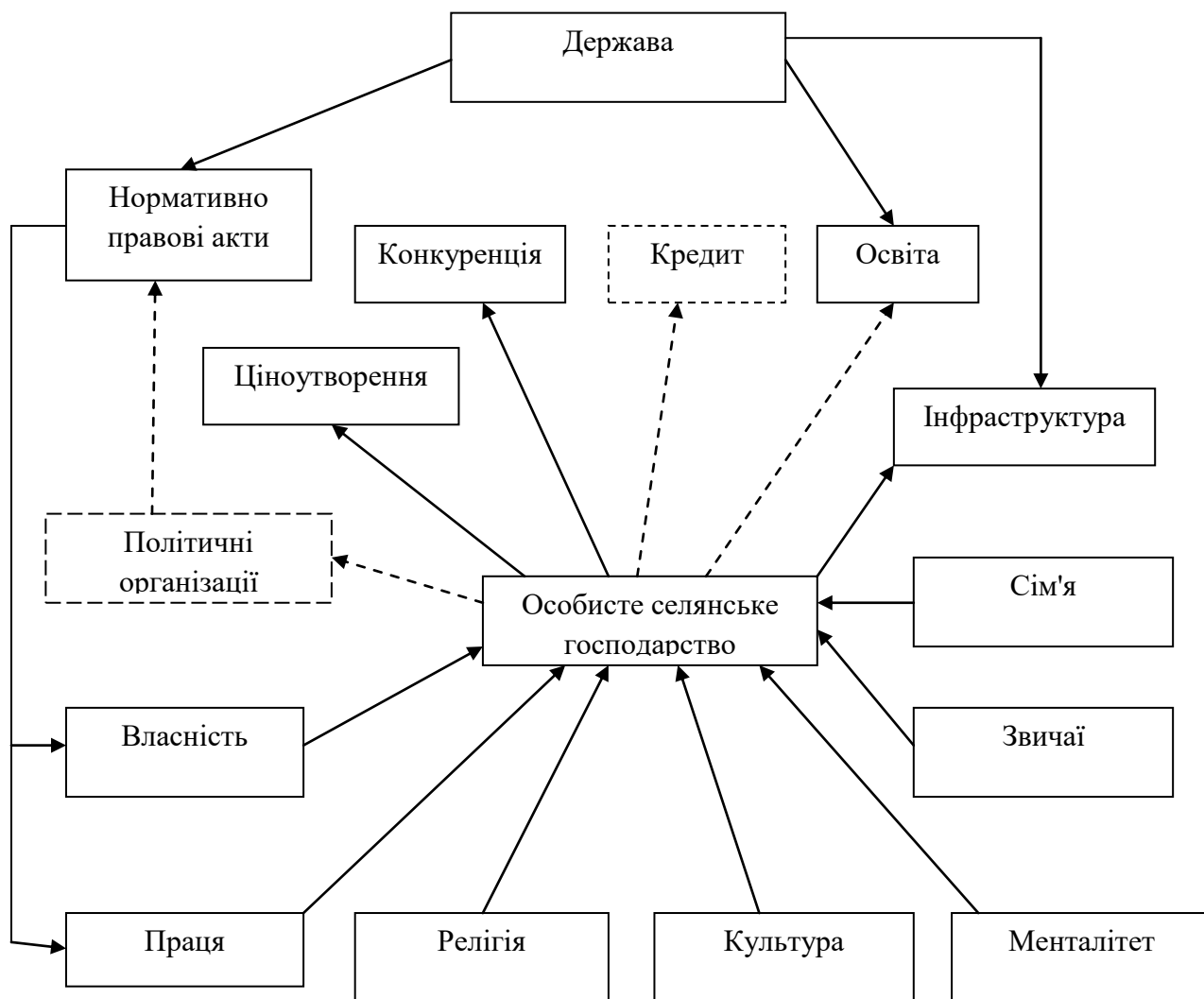

Рис. 5.2. Інституційне забезпечення розвитку особистих селянських господарств*

**Власні дослідження автора*

Переважає більшість селян не має практичних навичок у сфері створення виробничих і обслуговуючих кооперативів та налагодження їхнього подальшого функціонування. Певною мірою знижують негативні наслідки ситуації, що склалася, природна стійкість особистих селянських господарств, здатність до саморегуляції, а також позитивні риси малих форм господарювання (адаптивність до змін зовнішнього середовища, відсутність значних витрат на виробництво тощо), проте, надалі така ситуація не може продовжуватися. Подальший розвиток інституційного забезпечення

функціонування особистих селянських господарств можливий лише за умов конструктивної співпраці державних органів та вітчизняного селянства. Однак, в будь-якому випадку, роль держави як інституту є визначальною і такою, що формує загальні напрями і перспективи функціонування дрібнотоварного сектору аграрного виробництва.

Як бачимо, в результаті дії державних інститутів на момент реформування колгоспно-радгоспної системи остаточно сформувалася категорія сільськогосподарських виробників, для яких аграрне виробництво є важливим, хоча і не єдиним джерелом грошових надходжень. Для переважної більшості господарств даного типу метою є забезпечення прийняттого рівня добробуту родини; однією зі складових цього процесу є сільське господарство. Цей факт принципово відрізняє представників дрібнотоварного сектору аграрного виробництва від вітчизняних та зарубіжних фермерів, які функціонують виключно на товарних засадах.

Крім цього, значна кількість членів вітчизняних особистих селянських господарств розглядає свою активну економічну діяльність як вимушений засіб, реакцію на незадовільний стан соціально-економічної ситуації на селі. За даними Державної служби статистики України, середній вік голів особистих селянських господарств складає в різних регіонах від 55 до 60 років. Тобто це є особи пенсійного віку, що мають дещо іншу мотивацію до виробничої діяльності, ніж керівники класичної підприємницької структури.

У цьому зв'язку, на нашу думку, недоцільним є автоматичне перенесення закордонних моделей регулювання соціально-економічних процесів в аграрній сфері у вітчизняні умови. Слід усвідомлювати, що в будь-якому випадку дрібнотоварна складова особистих селянських господарств продовжуватиме функціонування в інтересах своїх членів. Необхідно також відзначити, що значна кількість міських жителів також бере участь у діяльності особистих селянських господарств. Форми участі є різними: спільна виробничо-господарська діяльність, заснована на родинних зв'язках, безпосереднє особисте господарювання в сільській місцевості, виробництво

сільськогосподарської продукції в рамках обслуговуючих кооперативів тощо.

На нашу думку, будь-яка спроба зашкодити розвитку дрібнотоварного аграрного виробництва матиме негативний вплив як на рівень забезпечення населення продовольством, так і характер соціально-економічного розвитку сільських територій. У той же час доцільним є використання окремих аспектів світової практики формування взаємовідносин держави із сільськогосподарськими виробниками в напрямку надання матеріально-технічної, інформаційної допомоги, створення системи кадрового забезпечення тощо.

Аналізуючи зарубіжний досвід державних програм щодо розвитку аграрного сектору, сільських територій або безпосередньо селянських господарств, слід відзначити не тільки багатовекторний характер, але й принципові відмінності у заходах, що обумовлені різницею загального стану економіки, рівня її розвитку на даний момент, а також характером взаємовідносин між державою та підприємницькою спільнотою.

Виходячи з особливостей державного регулювання економіки держави, можна виділити наступні групи країн:

- держави, що використовують власну модель господарського розвитку й економіка яких ефективно функціонує;

- держави, що використовують залучену модель, забезпечуючи при цьому ефективне функціонування економіки;

- держави, що використовують власну економічну модель, однак, не досить успішно, стан окремих галузей або в цілому національної економіки є незадовільним;

- держави, які неефективно використовують залучену економічну модель, наслідком чого є кризові явища;

- держави, які знаходяться у перехідній стадії (економічну модель не обрано або кризові явища в економіці набули катастрофічних масштабів).

У кожному з випадків державні установи мають розробляти комплекс заходів, які спрямовані на розвиток національної економіки та аграрного

сектора зокрема. Проте, кожен із них є наслідком процесів, що відбуваються в масштабах галузі, визначається станом її техніко-технологічного розвитку, рівнем кваліфікації робочої сили, а також обумовлений загальною специфікою економічної моделі держави.

Так метою діяльності Міністерства сільського господарства США є сприяння економічному розвитку сільських територій. Урядові програми підтримують розвиток усіх видів економічної діяльності, що здійснюються на сільських територіях: мисливсько-промислові господарства, організації природоохоронного та рекреаційного призначення, лісове господарство, рибальство тощо. Аграрний бізнес також має право брати участь у цих програмах, але тільки одна програма – програма підтримки сільгоспвиробництва з високою доданою вартістю – безпосередньо націлена на сільгоспвиробників.

Адміністрація США направляє значні кошти на наукові дослідження, консультаційну допомогу сільгоспвиробникам, освіту і підготовку кадрів, забезпечення якості та безпеки продовольства та інші заходи підтримки загальних послуг. У той же час значне місце в державних заходах підтримки аграрної сфери займають виплати по маркетинговим програмам, включаючи різні програми продовольчої допомоги населенню.

Як зазначає Т. М. Полушкіна, сучасні системи впливу держави на розвиток сільського господарства в розвинених країнах Заходу традиційно включають два основних компоненти: інституційний та інструментальний. «Перший знаходить своє відображення в діяльності органів, що займаються розробкою і проведенням заходів з регулювання виробництва та ринків. Другий являє собою постанови, регламенти і програми, на основі яких регулюючі органи реалізують на практиці основні положення аграрної політики за допомогою різних методів та інструментів».

Одним із напрямів підвищення конкурентоспроможності виробництва є створення кооперативних об'єднань. Зокрема, кооперативи відіграють важливу роль у сільському господарстві Іспанії, об'єднуючи дрібних і середніх

фермерів. У цілому на частку кооперативних організацій припадає 10% ВВП країни. Вони діють в основному в сільському господарстві, але також у фінансовій сфері, промисловості, будівництві житла, оптової та роздрібно торгівлі.

Співробітник розташованого у Валенсії Дослідницького інституту в галузі соціальної економіки та кооперації Ауреліо Галан зазначив, що «кооперація найбільшого поширення набула в сільському господарстві, об'єднуючи дрібних і середніх виробників». Мова йде в основному про «переробку продукції землеробства і тваринництва». Членство в кооперативах також дозволяє фермерам купувати техніку, добрива та хімікати, користуватися послугами агрономів і ветеринарів за пільговими цінами. Як вважає професор економіки Мадридського університету Вісенте Гутьєррес, «кооперативи є справжнім порятунком для дрібних і середніх сільгоспвиробників, дозволяючи здешевлювати переробку і уникати приватних посередників-перекупників, утримувати закупівельні ціни на належному рівні».

Як бачимо, проблема уникнення монопольного диктату посередників є інтернаціональною для дрібних сільгоспвиробників. Таким же універсальним виявляється і вирішення даної проблеми, а саме створення системи кооперативних організацій, які надають своїм членам відповідних послуг. Дуже цінним є практичний досвід країн, що приєдналися до ЄС та успішно розвивають аграрне виробництво. Одним із таких прикладів є державна політика польського уряду.

Для поліпшення професійного рівня осіб, зайнятих у сільському господарстві Польщі, передбачена державна підтримка навчальної діяльності як державних, так і приватних установ та організацій. Тематика навчання включає: вивчення мінімальних вимог щодо відповідальності особи до проведення сільськогосподарської діяльності, економіка і управління у сільськогосподарському виробництві, популяризація нових напрямів сільськогосподарської діяльності з метою пошуку одержання вищих доходів; організація належних умов утримання тварин та охорона навколишнього

природного середовища.

Таким чином, ми бачимо, що певні аспекти світового досвіду державної політики в сфері розвитку малого аграрного бізнесу (підвищення професійного рівня сільськогосподарських виробників, прискорення темпів кооперативного будівництва тощо) можуть бути застосовані як засоби забезпечення інноваційного розвитку особистих селянських господарств як складової аграрного сектору економіки України.

Досить важливим, на нашу думку, є вивчення проблем розвитку аграрного сектору, з якими стикаються країни пострадянського простору, де тривалий час існувала аналогічна вітчизняній колгоспно-радгоспна система сільськогосподарського виробництва з мінімальним впливом особистого сектору. За сучасних умов ці країни активно реформують сільське господарство, проте в кожній з них спостерігаються специфічні відмінності.

Г. К. Калієв, аналізуючи сучасний стан сільськогосподарського виробництва в республіці Казахстан, розглядає негативні наслідки розукрупнення господарств, вказуючи на необхідність рішучих заходів щодо відбудови аграрної галузі.

Він, зокрема, виділяє наступні особливості сучасного стану продовольчого ринку Казахстану:

- «недостатній обсяг пропозиції продовольчої продукції на ринку для споживання у свіжому виді та на переробку при достатньо високих показниках виробництва сільськогосподарської продукції на душу населення;
- зростання цін на продовольчі товари та збільшення імпорту промислової продукції;
- недостатній рівень конкурентоспроможності вітчизняних товарів;
- негативні тенденції розвитку платоспроможного попиту в країні».

Зазначені тенденції характерні для окремих сегментів продовольчого ринку України і викликані слабкими позиціями сільськогосподарських підприємств у низці галузей (садівництво, вирощування ягід тощо) і пануванням в них дрібнотоварних селянських господарств, які не здатні

повністю задовольнити продовольчі потреби населення відповідними видами сільськогосподарської продукції.

З метою вирішення зазначених проблем розвитку аграрного сектору Казахстану, пропонується реалізація наступних заходів:

- укрупнення розмірів дрібних селянських господарств за рахунок введення в обіг земель запасу та залежних земель;

- створення асоціацій селянських господарств з наступним перетворенням їх на кооператив;

- вилучення земель у землекористувачів (власників), які не використовують їх більше 2-х років, з наступним аукціонним продажем або передачею в оренду ефективним власникам;

- укрупнення селянських господарств за рахунок об'єднання із особистими підсобними господарствами громадян, які мають високу товарність і великий обсяг виробництва валової продукції;

- відновлення прав власників земельних часток в агрохолдингах та ТОВ з метою недопущення подальшого подрібнення середніх та великих землекористувачів.

Як бачимо, запропоновані заходи є досить жорсткими в плані зміни майнового режиму сільськогосподарських земель і носять переважно примусовий характер. На нашу думку, така практика щодо вітчизняних особистих селянських господарств не буде ефективною. Більше того, на нашу думку, доцільно забезпечувати приток населення з міста в село, стимулюючи при цьому інноваційний характер аграрного виробництва.

Окремо слід відзначити специфіку державної політики щодо розвитку селянських господарств, яка здійснюється в Республіці Білорусь, де урядові інститути відіграють визначальну роль у формуванні соціально-економічних відносин. Згідно з чинним законодавством, «особисте підсобне господарство громадян – це форма господарсько-трудової діяльності, яка заснована на використанні земельних ділянок, що знаходяться у приватній власності, у довічному спадковому володінні, а також такі, що передані в оренду для

ведення особистого підсобного господарства».

З метою розвитку та підтримки особистих селянських господарств, а також для сприяння зростання рівня зайнятості та добробуту населення, яке займається виробництвом сільськогосподарської продукції, білоруським урядом було затверджено «Програму розвитку особистих підсобних господарств громадян на 2011–2015рр», яка нині реалізується.

Проте, як зазначалося учасниками республіканського семінару «Удосконалення виробничого обслуговування особистих підсобних господарств та розвиток кооперації дрібних виробників», що проходив у Пінському краю в 2013 році, вона є морально застарілою. Зокрема, голова Пleshіцького сільського виконавчого комітету М. Боричевська, підкреслюючи надзвичайний ступінь уваги до розвитку селянських господарств з боку держави, вказує на зміну пріоритетів у життєдіяльності сільських жителів. Відбувається процес зміни генерацій, причому люди похилого віку вже не здатні до повноцінної виснажливої фізичної праці, а молодь у переважній більшості намагається знайти інший заробіток.

На думку начальника відділу фермерства та особистих підсобних господарств Мінсільхозпроду Білорусі О. Казаєвича, великі перспективи є у створенні та забезпеченні ефективного функціонування кооперативних об'єднань на базі селянських господарств. Проте, неузгодженості нормативно-правового характеру стають на перешкоді цього процесу.

Позитивний досвід розуміння важливості вирішення кадрового питання для стратегічного розвитку аграрного сектора демонструє влада Китаю, де нині триває розбудова національної економіки. Необхідною умовою успішного реформування аграрної галузі було стимулювання підприємницької активності широких селянських мас при збереженні з боку держави певних контролюючих функцій, які здатні запобігати негативним тенденціям, що виникають при перерозподілі майнових об'єктів.

Для вирішення поставленого завдання необхідно було забезпечити наступні умови: наявність гнучкої державної політики у сфері регулювання

аграрного бізнесу, що враховує інтереси всіх учасників господарських процесів на рівні конкретного регіону; створення механізму інтеграції суб'єктів аграрного підприємництва в бізнес-суспільства з метою сумісного вирішення соціально-економічних завдань; відповідність техніко-технологічного і інформаційного забезпечення галузі сучасним стандартам.

Як відзначає директор Інституту Східної Європи і Середньої Азії Чжоу Синьчен, реформа вивела аграрний сектор із застою, допомогла йому вступити на шлях спеціалізації і підвищення товарності. У селі з'явилися підприємства, створені за ініціативою селян, – волосно-селищні. Вони створили нові робочі місця, сприяючи тим самим вирішенню проблеми зайвої робочої сили в сільському господарстві, підвищенню життєвого рівня селян, модернізації сільського господарства, а також розвитку реформи в цілому.

На думку М. Равайона і Д. Валле, процентна частка бідного населення в Китаї у результаті реформ знизилася з більш, ніж 50% в 1981 році до приблизно 20 % у 1991 році та 5 відсотків у 2005 році. Результати проведеного дослідження підтвердили прагнення офіційних органів скоротити нерівність у цілому за рахунок зростання сукупного споживання.

Однією з особливостей реформування аграрної сфери в Китаї є ліквідація колгоспно-кооперативної системи, внаслідок чого земля розподілялася між окремими домогосподарствами в общині, які погодилися надавати певну квоту продукції урядові, але могли залишити собі решту продукції для споживання або продажу. Стимули, що надавалися цією системою, явно були сильніші і обсяг сільськогосподарського виробництва збільшився.

Як відзначає В. Мілосердов, у Китаї власність відокремлена від землекористування, продається право користування землею, тобто оренда. Платне землекористування на основі оренди забезпечує повну свободу і самостійність господарювання на землі. Оренда не руйнує глибинних основ економічного ладу, не змінює всього устрою сільського життя, а еволюційним шляхом забезпечує розвиток статусу господарюючого суб'єкта, формує самостійних господарів – партнерів у ринкових відносинах і створює

передумови економічної рівності всім товаровиробникам за умов багатокладності.

Досвід вітчизняних майнових трансформацій свідчить, що подібні перетворення активізують корупційні процеси в економіці, які виникають унаслідок невідповідності нормативно-правової бази, що діє, і економічних реалій, що склалися. Вітчизняна практика реформування майнових відносин в аграрній сфері є підтвердженням того, що переведення даного питання з господарської в політичну площину тільки посилює негативний ефект.

Як відзначає Д. Хаус, у процесі деколективізації дійсно почастишали прояви корупції і кримінального фаворитизму. Проте, в тих випадках, де державно-партійні структури і представники підприємницького співтовариства вдавалися до форми діалогу у пошуках вирішення соціально-економічних проблем, що виникали, спостерігався істотний прогрес.

З ухваленням закону про управління землею в Китаї проводиться велика робота щодо вдосконалення управління земельними ресурсами, захисту соціалістичної власності на землю, охороні й освоєнню ресурсів землі, раціональному її використанню. Місцеві земельні служби увійшли до складу селищних урядів, в обов'язки яких входить: видача актів, відведення земель орендарям, проведення досліджень, земельний облік.

Земля в селах і передмістях належить до колективної власності селян та використовується в господарських цілях сільськогосподарськими виробничими кооперативами або комітетами сільського населення і знаходиться під їх управлінням. Місцеві органи укладають з кожною селянською сім'єю підрядний контракт на 15-30 років на використання землі. У контракті передбачаються порядок оренди, плата за землю тощо. Кожна сім'я віддає частину свого доходу сільському комітету для створення фонду соціального розвитку, поліпшення умов мешкання в селі даної групи сімейних орендарів.

Аналізуючи ситуацію, що склалася, з позицій концепції постіндустріального інформаційного суспільства, ми можемо зробити висновок про формування серед сільгоспвиробників системи інститутів, наявність яких є

базовою складовою успішного функціонування підприємницького співтовариства в сучасних умовах. Проте, слід зазначити, що механізм формування інституційного забезпечення розвитку аграрної сфери не може бути скопійований за зразком інших держав. Запорукою успішної реалізації такого проекту є вивчення специфіки національного економічного простору, а також чинників, що його формують.

На думку Д. Хауса, відправною точкою побудови інституційного середовища для китайського села є оптимізація сільської інфраструктури, підвищення якості життя на селі, розширення спектру послуг, що надаються, в т.ч. інформаційного характеру. При цьому слід забезпечити надання селянам можливості участі і контролю в питаннях формування і здійснення регіональної державної політики.

Проте, впровадження подібної моделі господарювання припускає наявність відповідних фахівців, здатних не тільки здійснювати виробничу діяльність на принципах механізації і автоматизації, але й уміти самостійно створювати складні конструкції на основі міжгосподарських об'єднань. Вказані навички припускають наявність у сільгоспвиробників відповідної кваліфікації, яку можливо отримати тільки за допомогою держави.

Проблема професійної відповідності китайських аграріїв новим умовам є достатньо серйозною і вимагає глибокого вивчення. На думку Сююнь Гонг та Ке Шанг, які розглядали дане питання в гендерному аспекті, для чоловічої частини населення найбільш доцільною є професійна підготовка в технічному напрямку (електрик, зварювальник, слюсар), а для жіночої – в аграрному напрямку (агрохімія, дослідження сортів та порід тощо) . Вибір обумовлений як традиціями, що історично склалися, так і специфікою організації господарської діяльності в дрібнотоварному секторі.

Крім того, надання освітніх послуг у сільській місцевості перешкоджає відтоку молоді, яка може отримати професійні навички, не виїжджаючи до міста. Можливість швидкого застосування отриманих знань і вмінь не тільки якісно покращує рівень практичної підготовки фахівця, але й пред'являє вищі

вимоги до самого процесу навчання, відсіваючи зайве і залишаючи необхідне для ефективного ведення господарської діяльності. Крім вказаного, продовження освіти сільської молоді, організоване так само, довше зберігає цілісність сім'ї, підвищуючи стабільність і ефективність її життєдіяльності як елемента соціально-економічного розвитку сільських територій.

Зважаючи на той факт, що в ході реформування аграрного сектора в Китаї земля, як основний засіб виробництва, продовжує залишатися у розпорядженні общини, перерозподіляючись між її членами, можна зробити висновок, що поліпшення кадрового забезпечення зберігає село як соціально-адміністративну спільність. Таким чином, основою модернізації китайського аграрного сектора в сучасних умовах є збереження села як базової складової процесу формування інституційного середовища і оптимізації системи кадрового забезпечення.

Як бачимо, розвиток сільського господарства може стати основою відбудови регіонів, постраждалих внаслідок конфліктів. Запорукою успішної реалізації відповідних проектів є системний характер, тобто комплексне впровадження заходів в економіці, соціальній сфері з дотриманням чіткої системи контролю витрачених ресурсів. Підсумовуючи наведені приклади державного регулювання розвитку аграрного сектору, зокрема, селянських господарств, необхідно відзначити відсутність універсальних підходів до вирішення проблеми.

Якщо для держав із економікою, що розвивається стабільно, без кардинальних перетворень майнових відносин у сільському господарстві, актуальним є, перш за все, техніко-технологічне оновлення та оптимізація організаційної структури господарств, то в країнах пострадянського простору продовжується трансформація аграрної сфери і встановлення цивілізованих ринкових відносин для всіх суб'єктів багатукладної економіки. Однак, при цьому селянські господарства, як базова складова сільських територій, мають зберігатися і розвиватися за допомогою державних програм із максимально можливим залученням світових інформаційних та матеріально-фінансових ресурсів.

За сучасних умов забезпечення інноваційного розвитку дрібних господарств, стимулювання перетворення натуральних виробництв на товарні, має стати одним з основних напрямів державної політики в аграрній сфері. Історичний досвід доводить, що особисті селянські господарства здатні ефективно адаптуватися до умов агресивного конкурентного середовища, використовуючи сучасні технічні засоби, технологічні схеми тощо, не змінюючи при цьому базових принципів свого функціонування. Світова практика свідчить про необхідність диференційованого підходу до визначення характеру та напрямів функціонування особистих селянських господарств. Ступінь розвиненості економіки країни, соціально-економічна ситуація, культурний рівень населення, історичні особливості конкретного етапу розвитку держави – все це накладає свій відбиток на стан, в якому перебувають селянські господарства, та їхні перспективи. Проте, заходи державної політики в аграрному секторі мають враховувати той факт, що саме особисті селянські господарства є основою розбудови сільських територій.

Контрольні питання

1. Розкрийте інституційний характер функціонування селянських господарств.

2. У чому полягають принципові відмінності між функціонуванням селянського господарства та класичного суб'єкта аграрного підприємництва? Відповідь обґрунтуйте.

3. Сформулюйте основні проблеми забезпечення ефективного функціонування селянських господарств за сучасних умов та шляхи їхнього вирішення.

4. Наведіть приклади успішної практики закордонного досвіду стимулювання ефективного розвитку селянських господарств.

5. У чому полягають розбіжності у заходах державного стимулювання щодо функціонування селянських господарств у різних формах національних економічних систем.

Література до роздлу V

1. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьба реформ в России. М.: Политиздат, 1991. 286 с.
2. Домогосподарство. URL: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2010/gdn/sdh/dod_01.htm
3. Земельний кодекс України. Прийнятий Верховною Радою України 20 жовтня 2001 р. К.: Атіка, 2001. 96 с.
4. Кооперация по-испански: спасение средних и мелких производителей. URL: <http://prodmagazin.ru /2013/09/02/kooperatsiya-po-ispanski-spasenie-srednih-i-melkih-proizvoditeley/>.
5. Кропивко М. М. Класифікація господарств населення як форми малого сільськогосподарського підприємництва. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. № 2 (22), том 2. 342 с.
6. Ленин В. И. Развитие капитализма в России. М., 1971. Т.3. 822 с.
7. Макаренко Ю. П. Розвиток малих господарств в аграрній сфері економіки: дис.... доктора екон. наук: 08.00.04. Київ., 2013. 522 с.
8. Милосердов В. Аграрные реформы России и Китая: их различия. URL: <http://vladimir.miloserdov.name/articles/page-56.html>.
9. О личных подсобных хозяйствах граждан: Закон Республики Беларусь от 11.11.2002 р. № 149-III. URL: http://www.nb.by/publikacii-zhilishchnoe-zakonodatelstvo/*190/.
10. Овчинцева Л. Личные подсобные хазяйства. URL: http://www.raf.org.ru/magazine_old/sta12001_4.htm.
11. Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління. Одеса: Астропринт, 2006. 360 с.
12. Подолинський С. А. Вибрані твори. Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. К.: КНЕУ, 2000. 328 с.
13. Полушкина Т. М. Современная система государственного регулирования аграрной сферы экономики в развитых странах Запада. URL:

<http://sisupr.mrsu.ru/2008-1/pdf/27-polushkina.pdf>.

14. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003р. № 742-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=742-15>.

15. Равайон М., Вале Д. Земля и бедность в Восточной Азии времен реформ. *Финансы и развитие*. URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/rus/2008/09/pdf/ravallion.pdf>

16. Рульєв В. А. Аграрні реформи в Україні та їх наслідки. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2010. №2(10). 446 с.

17. Синьчэн Ч. Экономическая реформа в Китае: достижения и задачи. URL: http://vasilieva.narod.ru/3_2_97.htm

18. Садовенко А., Масловська Л., Серєда В., Тимочко Т. Сталий розвиток суспільства: навч. посібн. 2 вид. К.: 2011. 392 с.

19. Струмилин С. Г. Проблемы планирования в СССР. Ленинград.: Изд-во Академии наук СССР, 1932. 544 с.

20. Ткач І. В. Селянські домогосподарства, їх сутність та характеристика. *Фінанси, облік і аудит*. 2011. №18. С. 380-385.

21. Чайнов А. В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды [редкол.сер.: Л. И. Абалкин (пред.) и др.]. М. : Экономика, 1989. 492 с.

22. Чайнов А. В. Природа крестьянского хозяйства и земельный режим. Труды Всерос. съезда Лиги аграрных реформ. М., 1918. С. 4-5.

23. Челинцев А. Н. Русское сельское хозяйство перед революцией. М.: Изд-во СХ академии им. Тимирязева «Новый агроном», 1928. 239 с.

24. Челинцев А. Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. Харьков, 1919. 178 с.

25. Gong X., Shang K. Issues in the Training Service Market: Peasant Household Labor Supply in China. URL: <http://www.na-businesspress.com/ijcm/GongWeb.pdf>.

26. Hays J. Rural life in China. URL: <http://factsanddetails.com/china.php?itemid=152>

РОЗДІЛ VI

ІНСТИТУЦІЙНА ПРИРОДА ЛІТЕРАТУРНИХ ЖАНРІВ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Мета: вивчити особливості впливу жанрів сучасної літератури на формування системи соціально-економічних відносин. Розглянути інституційну сутність фантастичного та детективного напрямків.

План

- 6.1. Особливості становлення нових жанрів сучасної літератури.
- 6.2. Моделі соціально-економічних відносин індивіда та суспільства в детективних романах.
- 6.3. Проблеми соціально-економічного розвитку суспільства в творах жанру «фентезі».

6.1. Особливості становлення нових жанрів сучасної літератури

Процес формування постіндустріальної моделі в межах світового економічного простору та специфіка відповідних тенденцій на рівні національних економік, поряд із іншим, знайшли своє відображення у художній творчості. Більше того, на нашу думку, ці процеси обумовили виникнення та подальший активний розвиток популярних літературних жанрів, а саме детективу та фантастики.

Як зазначає Ю. Уварова, детективний жанр виник у квітні 1841 року, коли в Сполучених Штатах Америки в одному з журналів було надруковано новелу Е. По «Вбивство на вулиці Морґ». Унікальним у даному випадку є образ головного героя, який «ніде не служить, живе замкнено, багато читає та полюбляє подовгу розмірковувати».

Але саме ці глибокі наукові пізнання, використання мистецтва аналізу інформації дозволяють йому вирішувати складні заплутані загадки, від розв'язання яких залежить часом людське життя. Більше того, для головного героя практично не існує майнових або статусних забобонів та заборон. З

одного боку, детектив спокійно спілкується із представниками соціальних «низів», а з іншого, його послугами вимушені користуватися ті представники «вищої влади», які зацікавлені у встановленні істини.

Таким чином, перед читачами вперше моделюється ситуація, де людина може конвертувати свої професійні вміння та навички у соціальний статус та відповідні владні повноваження. Звичайно, і до цього часу мораль капіталістичного суспільства декларувала тісний взаємозв'язок між наполегливою працею, підприємницькою активністю та високими соціально-економічними здобутками. Однак, до цього часу незмінними атрибутами статусності та влади були участь в економічній діяльності, агресивній конкурентній боротьбі та наявність значних майнових статків. На відміну від цього, в детективному жанрі (особливо на початку) головний герой є здебільшого чистим інтелектуалом, повністю вільним у виборі клієнта, а головним знаряддям праці є розумові здібності та відповідні професійні навички.

Розвиток фантастичного жанру у світовій літературі відбувався постійно та безперервно з моменту виникнення мистецтва, оскільки створення та персоніфікація надприродних явищ були закладені в самій природі людської культури. Релігійні концепції та народні повір'я, національні та сімейні традиції, а також система поглядів самого митця – все це відповідним чином визначало як тематику, так і емоційне наповнення, а також кінцеву мету, головну ідею. Зокрема, мислителі Античності та Середньовіччя створювали свої фантастично-утопічні конструкції з тим, щоб ознайомити найбільш прогресивну частку людства із власним баченням оптимальної форми взаємовідносин людини, суспільства та держави. Тому ідеальна країна давньогрецького мислителя є альтернативною моделлю давньогрецького суспільства із кастами воїнів та філософів.

Фентезі, як різновид фантастичного жанру, виникло та оформилося майже на сто років пізніше, ніж детективний напрямок, але на сьогоднішній день активно розвивається, а кількість авторів (чого не можна сказати про якість),

постійно зростає. Не останнім чином, на нашу думку, на рівень популярності відповідних творів вплинуло неприйняття широкими масами населення в усьому світі тієї життєвої моделі, що пропонується їм з боку державних інститутів та контрольованих ними суспільних організацій. Попит на альтернативні світи є певною формою протесту, способом знайти свій шлях на «шафи Нарнії».

Незважаючи на принципові відмінності жанрів один від одного за принципами побудови сюжетних конструкцій, обидва є літературним відображенням відповідного етапу соціально-економічного розвитку людства. При цьому проблеми, що піднімаються, та характер їх висвітлення відбивають не тільки відповідну позицію автора, а й думку певного сегменту читацької аудиторії. Оскільки будь-який письменник є уособленням частки суспільної думки, то рівень популярності його творів демонструє ступінь поширеності сформульованих у творах ідей. Для детальнішого вивчення спільних рис детективного та фентезійного жанрів розглянемо основні спільні риси.

1. Альтернативне осмислення об'єктивної реальності.

Слід відзначити, що одним із напрямків детективного жанру, після того, як він пережив стадію «роман-загадка» стало відображення соціальних проблем як основи кримінальної ситуації та природи конкретного злочину. Зокрема, у творах, написаних у жанрі «поліцейського детективу», періодично виникає проблема суперечливого характеру діяльності працівників правоохоронних органів, неможливості адекватно виконувати свої функції без порушення (у той чи інший спосіб) посадових інструкцій і навіть норм законодавства.

Детектив фактично підкреслює неспроможність держави ефективно здійснювати функції захисту законних інтересів громадян. Більше того, в творах детективного жанру автори досить часто підіймають тему невідповідності норм діючого законодавства та принципів, за якими живе та розвивається дане суспільство. Ще однією цікавою властивістю для творів детективного жанру (особливо на початку) є наявність конкуренції у встановленні істини з представниками середнього класу із самих різних верств

населення. Практично всі головні герої романів А. Конан Дойла, А. Крісті або Г. Честертон не є діючими працівниками правоохоронних органів і виконують свої суспільно необхідні функції виключно за власним бажанням.

Фентезі взагалі передбачає створення альтернативних (як і інші фантастичні напрямки) світів. Водночас, на відміну від наукової фантастики, автори здебільшого абстрагуються від реалій сьогодення. Основними темами відповідних творів стає незмінність базових людських цінностей. У цьому аспекті слід відзначити активне використання в якості інформаційного підґрунтя відомих пам'яток культурної спадщини.

У даному випадку автори фактично протиставляють існуючий «брудний» світ, де нівелюються духовні цінності, та власноруч створену реальність, у якій Добро завжди перемагає Зло. Світ, який створюється письменниками, може виглядати «білим та пухнастим» або «жорстким та кривавим», однак, у будь-якому випадку факт знищення основного представника «темних сил» є обов'язковим елементом даних творів.

2. Специфіка головних героїв, сюжетних конструкцій.

Для детективного жанру характерним є відкриття Істини як кінцевий результат діяльності героїв, як кінцевий результат діяльності героїв, сенс їхнього літературного життя. При цьому слід відзначити, що фінал твору не завжди передбачає перемогу Добра над Злом. Характерною рисою детективів епохи 90-х років минулого століття, які друкувалися та екранізувалися на просторах колишнього СРСР, була демонстрація неспроможності служителів правосуддя боротися зі злочинністю. Але, незважаючи на песимістичний фінал, автор був зобов'язаний відкрити читачеві правду. Більше того, невід'ємною складовою детективного твору є демонстрація потужної розумової діяльності головного героя, його вміння ефективно обробляти інформаційний матеріал. При цьому автори-класики обов'язково демонстрували унікальність методу, його принципову відмінність від підходів, що практикували інші персонажі.

Так, зокрема, А. Конан Дойл першим поставив питання про наукову обґрунтованість процесу пошуку істини, ввівши до обігу дефініцію «метод

дедукції» стосовно кримінальної тематики. У романах А. Крісті непримітна бабуся місс Марпл розплутує карколомні кримінальні справи, використовуючи метод аналогії, екстраполюючи на обставини конкретного злочину події життя її рідного села Сент-Мері-Мід. Г. Честертон демонструє результати застосування психологічних методів духовного пізнання природи злочинця, якими користується католицький священник патер Браун. Але в будь-якому випадку кожен із наведених героїв досягає своєї мети, перш за все, за рахунок видатних розумових здібностей, розвинених тривалими тренуваннями.

Жанру фентезі, як різновиду фантастичного напрямку в літературі, також притаманна акцентуація на ролі інформаційних ресурсів у життєдіяльності людини, хоча і в дещо іншому аспекті. Враховуючи той факт, що підґрунтям більшості творів, особливо епічно-романтичного типу, є художні пам'ятки епохи Середньовіччя, автори досить часто вводять в якості головних діючих осіб надзвичайно могутніх чаклунів, що спроможні виконати заповітну мрію Архімеда, не користуючись точкою опори.

У творах низки відомих письменників містичні елементи переплітаються з науковою діяльністю, обґрунтовується необхідність дотримання принципів енергетичної рівноваги (сучасні концепції сталого розвитку). Р. Желязни в романі «Бог Світла» зображує бога смерті Яму не більше, не менше як геніального винахідника, витворами якого активно користуються надприродні істоти. У романі «Чорний баламут» Г. Л. Олді описують цілий науково-дослідний центр («Притулок віщих мудреців»), в якому під патронатом бога Вішну видатні мислителі та подвижники займаються розкриттям таємниць трансформації духовної енергії Всесвіту (сучасні дослідження в галузі інформаційного поля).

Як бачимо, в обох жанрах автори формують альтернативну реальність, яка тією або іншою мірою має співпадати із сучасністю. Але, якщо в детективних творах створюється модель злочину, на фоні якої читачу пропонується до уваги певна соціальна проблема, то письменники, що працюють у жанрі «фентезі» вимушені створювати інший світ, принципи якого корелюватимуться з нашим.

У будь-якому випадку вже автор формує світогляд читача, його спосіб мислення, моделює реакцію на певні життєві ситуації. Також слід відмітити, що базові ідейні вектори обох жанрів також співпадають: це здатність головних героїв, переважно за рахунок власних знань та вмінь «вибитися з низів», здобути значний соціальний статус та бути вільним і незалежним у виборі свого подальшого життя.

Зазначені жанри виникли, сформувалися та отримали активний розвиток разом із аналогічними процесами постіндустріальної інституціональної економіки, для якої, зокрема є характерним наступні елементи.

1. Формування моделі інформаційного суспільства, яке також визначають як «економіку знань». Інформація набула рис засобу виробництва, а вміння ефективно її використовувати визначає рівень конкурентоспроможності провідних галузевих напрямків найрозвиненіших країн світу. У цьому зв'язку слід зазначити, що автори детективних та «фентезійних» творів постійно педалюють тему знань (таємних знань, яких треба набувати сумлінною тяжкою працею) як чинника, що визначає можливість досягти своєї мети. Той факт, що в одному випадку це – вміння логічно мислити та розбиратися у мотивах злочину, а в іншому – здатність напружувати свої розумові та духовні сили для виклику потойбічної істоти чи природних катаклізмів, не змінює загальної сутності ідейного послання. А саме: людина, яка працює за допомогою своїх знань у сфері обробки інформації, здатна досягти високих статусних горизонтів.

2. Формування техноструктури як невід'ємного елемента постіндустріальної інформаційної економічної моделі. Даний елемент є об'єктивним наслідком попереднього, оскільки економіка, яка базується на використанні знань як основного фактора виробництва, суттєво відрізняється від економіки індустріальної, для якої характерним є домінування виробничого капіталу. У результаті процес виникнення специфічного прошарку управлінців, що внаслідок володіння відповідною інформацією здійснюють керівні функції на підприємствах, установах, організаціях, власниками яких вони не є, – тільки

справа часу. Саме до них, а не до формальних господарів звертаються бізнес-партнери та фіскальні служби, саме вони приймають рішення щодо обрання стратегії розвитку даної структури, надаючи власникам право лише ратифікувати вироблені рішення.

Дану тему активно підіймають та розвивають автори аналізованих жанрів. Якщо для детективу характерним сюжетним ходом є відмова державним правоохоронним органам у їхньому статусі монопольного носія істини, закону та справедливості (тобто фактично владних повноважень та функцій), то в творах жанру «фентезі» досить часто обігрується тема протистояння Короля (царя, імператора тощо) та Верховного Чаклуна (магістра, архімага тощо) за право реальної влади в державі. В обох літературних напрямках письменники роблять акценти на тому, що представники несвітської влади досягли таких високих статусних результатів саме за рахунок використання інформації як засобу виробництва.

3. Формування альтернативного оточення, яке суб'єкти постіндустріальної інституційної економіки створюють самостійно, здійснюючи з часом вплив на соціально-економічні реалії сьогодення. За сучасних умов роль соціальних інститутів у розвитку економічних відносин суттєво посилилася, домогосподарства вже перестали бути постачальниками ресурсів та споживачами товарів і послуг. У цьому аспекті слід зазначити, що відповідні ідеї (наявність альтернативного соціально-економічного середовища) активно розвиваються в творах детективного та фентезійного жанрів. «Детективи-консультанти» романів А. Конан Дойла, А. Крісті та інших класиків даного літературного напрямку мають власні джерела інформації, ефективніші, ніж офіційні, вони самі формують своє оточення, в якому їхнє слово ні в кого не викликає сумнівів. Могутні чародії фентезійних творів взагалі мешкають у високих баштах-замках (образ замкненості, недосяжності), в яких вони практично не підконтрольні світській владі.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що обрані нами для аналізу літературні жанри у своєму розвитку повністю відповідають ідеалам та

принципам функціонування постіндустріальної інституціональної економіки, в основі розвитку якої лежить ефективне застосування інформаційних ресурсів. У творах класиків детективу та «фентезі» активно розглядаються питання розвитку інституційного середовища, зокрема роль техноструктури у функціонуванні національної економіки.

6.2. Моделі соціально-економічних відносин індивіда та суспільства в детективних романах

Особливості економічних відносин у романах детективного жанру, на нашу думку, обумовлюються, перш за все, двома чинниками, які й визначають два основних різновиди даних творів: аналітичний та «крутий».

Першим чинником є формування ціни на товар (у даному випадку, це – інформаційна послуга). Відмінність процесу ціноутворення чітко прослідковується у відповідних жанрових різновидах. Так для аналітичного детективу характерним є класичний ринковий метод, тобто співвідношення попиту на товар та факту пропозиції послуги, що надається. Оскільки фактично детектив-аналітик (Ш. Холмс, Е. Пуаро, Н. Вульф тощо) є монополістом (він «єдиний у своєму роді», кращий з кращих), то важливим чинником у процесі визначення ціни (а не вартості) є рівень доходів замовника. Автор досить часто демонструє нам, що детектив-аналітик практично безкоштовно рятує представників малозабезпечених верств населення (А. Конан Дойл «Строката стрічка»), але може відмовитися від вигідного контракту, відчувши (підсвідомо) негативне відчуття до потенційного клієнта (А. Крісті «Східний експрес»).

У творах, написаних у жанрі «крутого» (поліцейського) детективу, мають місце дві методики: це або класична формула «витрати + прибуток» (якщо детектив є приватною особою), або хабар, чи попередній «телефонний дзвінок» як засіб стимулювання державного службовця. Останній аргумент використовується частіше, щоб продемонструвати звантаженисть «служителів Феміди», оскільки створювати уяву у пересічного читача про тотальну

корупцію серед правоохоронних органів вважається дурним тоном.

Другим чинником є статус детектива (головного героя) та його функціональна сутність. Детектив-аналітик здійснює пошук істини, правди, яку, окрім нього, ніхто знайти не може. Він інтегрований в систему владних інститутів у формі міжособистісних зв'язків, взаємодія з правоохоронними органами відбувається у формі «приятель-конкурент». Спостерігається підкреслена повага до детектива з боку всіх категорій замовника. Зі свого боку детектив-аналітик може ставитися до своїх клієнтів, згідно з власними уподобаннями.

Навіть у другій половині ХХ ст., коли детектив-аналітик почав поступатися спиритному приватному сищиківі, в романах Р. Стаута геніальний Ніро Вульф постійно конфліктує з представниками закону, відверто глузуючи з них. Досить показовим є роман «Дзвінок у двері», коли головний герой, намагаючись захистити свою клієнтку від тотального пресингу ФБР (головна спецслужба США), зіштовхує лобами представників американського КДБ та співробітників відділу вбивств, сам виходячи зі скрутного становища переможцем. Месіанською сутністю наповнює свого героя, зовні непримітного патера Брауна Г. Честертон. Але саме цей тихий товстуватий священик не тільки розплутує карколомні злочини в своїй провінції, а й приборкує злодіїв силою своєї віри у Бога в кожній людині.

Також невід'ємною складовою детектива-аналітика є наявність альтернативного світу, в якому він є центром сили. У кожному конкретному випадку даний світ може набувати самих різних форм: від класичних «колега-помічник-домогосподарка» (А. Конан Дойль та А. Крісті) до цілого штату прислуги, яка задовольняє примхи генія (Р. Стаут). Ще однією особливістю детектива-аналітика є наявність цілого переліку примх та дивацтв (гра на скрипці та кокаїн Шерлока Холмса або вирощування орхідей і гурманство Ніро Вульфа). Більше того, класичний детектив-аналітик живе за принципом «мій дім – моя фортеця», чим нагадує середньовічних чаклунів у їхніх «вежах зі слонової кістки», образ яких дуже часто використовують письменники у

фентезійних творах.

На відміну від попередніх героїв головні діючі особи «крутих детективів» практично завжди є залежними від навколишнього інституційного середовища. Це можуть бути талановиті, але все-таки державні служителі закону, які мають виконувати накази начальства, дотримуватися існуючих процедурних норм тощо. Також в якості головних героїв можуть виступати приватні особи (сищики, журналісти тощо), професійна діяльність яких тією або іншою мірою пов'язана з пошуком таємниць та їхнім розкриттям.

В останньому випадку досить часто має місце наявність тиску з боку правоохоронних органів, представників злочинного світу, корупційних кіл тощо. Проблема в тому, що сутність діяльності подібних осіб – надання інформаційної послуги, а клієнти їх сприймають як екзотичний різновид суміші рекламного агента та лікаря-стоматолога.

Дещо осторонь у цьому аспекті знаходяться детективні твори (літературні або телевізійні), в яких головним героєм є адвокат, а переважна більшість знакових подій відбувається в закладах судової системи. Класичним прикладом є цикл романів Е. Гарднера, де в якості центрального персонажа виступає відомий адвокат Перрі Мейсон, який, з одного боку, продовжує традиції детективів-аналітиків, а, з іншого, бере досить активну фізичну участь у рятуванні своїх клієнтів, не боячись потрапити під судові санкції.

Окремо слід виділити поліцейський (міліцейський) детектив як різновид «крутого». До його особливостей слід віднести наступні, а саме: обов'язкове відображення взаємозв'язку між фактом злочину та відповідними соціально-економічними протиріччями, наявність яких носить системний характер.

6.3. Проблеми соціально-економічного розвитку суспільства в творах жанру «фентезі»

Відповідне питання ми розглянемо на прикладі творчості видатного сучасного письменника Т. Пратчетта, який тривалий час працював у даному напрямку, здобувши не тільки популярність а суспільне визнання як літератор.

Як відомо, особливості авторського способу сприйняття та відображення дійсності формуються поступово в процесі становлення автора як митця та особистості. Творчий шлях Т. Пратчетта тісно пов'язаний з його біографією, а створений ним цикл романів та оповідань Всесвіту Плаского світу та його суспільна оцінка є закономірним результатом чіткого визначення письменником свого тематичного напрямку та пов'язаних з цим літературних прийомів.

Сер Теренс Девід Джон Пратчетт народився 28 квітня 1948 року. Початком його літературної кар'єри можна вважати 1961 рік, коли його перший твір «The Hades Business» було надруковано у шкільному журналі. У 1971 році виходить перша книга «The Carpet People», причому автор активно працює журналістом у місцевій газеті. У 1983 році виходить перший роман з циклу «Плаского світу» – «Колір чар», і створений радіосеріал приносить Т. Пратчетту величезний успіх.

Сам письменник розглядав появу даного циклу як реакцію на низькоякісне фентезі, яке в кінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. значною мірою домінувало у літературному просторі. Перші романи «Колір чар» та «Шалена зірка» є значною мірою пародією на існуючі сюжетні схематичні конструкції в жанрі фентезі, що набули статусу залізно-незмінних. Це зокрема стосується лінійно-квестової форми сюжету, коли група на чолі з головним героєм поступово рухається від однієї пригоди до іншої, отримуючи нові знання та вміння.

У цілому загальний тираж книг Т. Пратчетта склав понад 50 мільйонів – примірників. На даний момент за романами письменника, які присвячені темі Плаского світу, тільки в Англії було створено понад 14 п'єс, 3 повноцінні художні картини та 2 мультсеріали. У 1998 р. Т. Пратчетту присвоєно звання Кавалера Ордена Британської Імперії за внесок в літературу, а у 2009 р. його посвятили у лицарі-бакалаври.

Загальні характерні риси сатири в творчості Т. Пратчетта

Беручи до уваги специфіку письменницького шляху Т. Пратчетта, ми можемо виділити основні характерні риси його творчості.

По-перше, загальна тривалість періоду літературної творчості автора, а також кількість надрукованих оповідань та романів дають нам підставу говорити про нього як про надзвичайно продуктивного письменника. Відносно рівня художньої цінності творів майстра слід відзначити, що наявність високих державних нагород характеризує їх відповідним чином.

Окремо необхідно вказати на такий опосередкований індикатор популярності, як ступінь інтеграції автора до інших видів мистецтва, а також його відомість в системі соціальних груп. У цьому аспекті слід відзначити екранізацію творів автора як в анімаційній формі, так і у вигляді повнометражних художніх фільмів. Сам факт екранізації, звичайно, не може свідчити про високий ступінь популярності, проте тривалість періоду, протягом якого створювалися художні та анімаційні фільми, дає підстави стверджувати про статус Т. Пратчетта в художній літературі Британії, відсутність сезонності, стимульованої рекламою, що притаманне «разовим» авторам.

Розглядаючи увесь спектр літературного надбання письменника, слід зазначити, що переважна більшість творчої спадщини присвячена існуванню «Плаского світу», який Т. Пратчетт створив та заселив надзвичайно живими та яскравими персонажами. Домінування даної теми обумовило концентрацію нашої уваги саме на ній, як на об'єкті сатиричної творчості митця. Аналіз творів Т. Пратчетта, присвячених цьому напрямку, дозволило нам виокремити наступні особливості.

1. Автор не намагається експлуатувати якийсь тематичний напрям (цикл) до повної втрати читацького інтересу. У цьому легко переконатися, проаналізувавши хронологію сюжетних подій та хронологію створення романів, персонажі яких дуже часто фігурують у різних циклах. На нашу думку, сутність конкретного питання, над яким розмірковує автор, обумовлює його циклічну диференціацію та, відповідно, обрання головних героїв.

2. Чітко прописана індивідуальність персонажів (одяг, їжа, спосіб мислення, характерні особливості вимови тощо). Характерною рисою переважної більшості фентезійних романів є мінімальна увага авторів до

особистісних деталей героїв, оскільки основним завданням є забезпечення постійної уваги читачів до «закрученої» сюжетної лінії. Примат активної яскравої дії у творах даного типу обумовлює мінімальне відображення і, як наслідок, низьку якість інших складових художнього твору.

Для романів Т. Пратчетта ж притаманна значна увага до відображення деталей, що формують будь-яку особистість: вимова, манера одягатися, спосіб харчування тощо (одним із прикладів може служити форма подання реплік Смерті (чоловічої статі), які в романах завжди з великої літери). Більше того, у цей спосіб письменник короткими сатиричними штрихами демонструє читачам паразитизм аристократії, «правдивість» новиноутворювальної діяльності засобів масової інформації, штучність природи національних та расових конфліктів тощо.

3. Мінімальний рівень насильства та практична відсутність епічних сцен масової загибелі персонажів. Характерною рисою фентезійних романів є яскраве описування динамічних сцен двобоїв (за допомогою холодної зброї чи магії) або багатотисячних битв між черговими арміями Світла та Темряви. В останньому випадку це – кульмінаційні моменти твору і автор, не жаліючи «яскравих» епітетів, розповідає, в який спосіб здобув собі слави той чи інший позитивний (або негативний) герой (тобто, скільки ним було вбито та покалічено ворогів і в який спосіб). Якщо в «епічному» фентезі використовуються фрази «багатотисячне військо» та «гриміли труби і свистіли стріли» (Толкієн), то в «реалістичному» – «рубанув вбик, вище стегна, вивернувся напівобороту, розсік...» (А. Сапковський).

Романам Т. Пратчетта притаманна практична відсутність масових кривавих битв, і, хоча письменник зображує батальні сцени («Рокова музика», «Морт – учень Смерті»), вони носять епізодичний характер і автор не зосереджує на них увагу своїх читачів. Більше того, в романах «Патріот» та «Бац» він гостро критикує політиканів, що намагаються на крові міжетнічних та міжнаціональних конфліктів заробити собі капітал. У романі з характерною назвою «До зброї, до зброї» Т. Пратчетт зображує небезпечні наслідки появи у

світі нового знаряддя вбивства, яке намагається контролювати розум своїх власників, стимулюючи їх до відповідних методів коригування системи державної влади. Тема даного твору є надзвичайно актуальною, беручи до уваги епідемію озброєних маніяків, що має місце в розвинених країнах світу протягом останніх років.

4. Сатира та гумор Т. Пратчетта не носять того кон'юнктурного характеру, що притаманний більшості творів фентезійного жанру. Письменник не використовує відповідні репліки або описання вчинків героїв як конферансьє у цирку, розважаючи гостей між основними номерами (в даному випадку елементами сюжетного квесту). Гумористичні та, насамперед, сатиричні прийоми є гармонійними складовими загальної сюжетної картини, виконуючи функцію донесення до читача авторських поглядів на проблеми сучасного світу. Книги Т. Пратчетта – не тільки комерційний продукт, а й форма запрошення до взаємного спілкування.

Розглядаючи твори Т. Пратчетта, присвячені темі «Плаского світу», слід зазначити наявність трьох «генеральних ліній», у межах яких автор пропонує своїм читачам власне бачення світу, свій погляд на природу нагальних соціальних проблем сьогодення та шляхи їх вирішення:

– філософсько-космогонічне фентезі. У межах даної тематики автором розглядається комплекс питань, пов'язаних із сутністю Буття, безкінечним творчим хаосом Всесвіту, місцем людини у цій складній системі. Об'єктом сатири, на нашу думку, є догматизм у формуванні світогляду, агресія у створенні однобічних ідеологічних конструкцій, які не сприймають альтернативного способу мислення та існування;

– урбаністичне фентезі. Переважна більшість творів написана в жанрі політичного детективу та присвячена особливостям взаємовідносин владних інститутів та суспільства. Об'єктом сатири є нікчемний характер інтриг у владних кабінетах, небезпека фетишизації влади як «речі у собі», декларативність гасел, за допомогою яких політики намагаються залізти на верхівку піраміди;

– пасторальне фентезі. Основною темою є аналіз міжособистісних відносин, проблем, які виникають у процесі становлення індивіда як особистості та разом із цим члена суспільства. Об'єктом сатири здебільшого є риси людського характеру (зверхнє ставлення до інших, забобонність, небажання розуміти один одного тощо), які стають на заваді нормальному існуванню індивіду як складової соціуму.

Слід зазначити, що характерною рисою сатири Т. Пратчетта є її нерадикальний характер. Жорстка критика соціальних проблем та людських недоліків переплітається з розумінням того факту, що прогрес людства є результатом діяльності звичайних людей, кожен з яких являє собою діалектичну єдність позитивних рис та недоліків. Так «людина-закон», залізний командор Ваймс, який ненавидить титули, потайки лікується від алкоголізму і знаходить своє щастя, одружившись із однією з найбагатших та найтитулованих жінок міста Анк-Морпорк, що, в свою чергу, активно займається благодійністю та з презирством ставиться до світу титулованих снобів. «Ідеальний чоловік», «прекрасний як бог» капітан Моркоу постійно стикається з проблемами особистого життя, оскільки намагається адаптувати свій світогляд, втрачаючи поступово свої риси книжково-плакатного «дяді Стьопи». Нарешті лорд Вітінарі, особа із необмеженими правами, свідомо бере на себе зобов'язання забезпечувати розвиток свого міста, попри ненависть, заздрощі та інтриги тих людей і нелюдей, на благо яких він нарешті працює.

На нашу думку, подібну авторську концепцію можна ідентифікувати як «цинічний гуманізм», оскільки письменник фактично протиставляє її існуючій «ідеологічно вірній» системі критики соціальних і людських недоліків.

Як уже зазначалося, особливістю фентезійного жанру є активне використання популярних художніх образів, літературних конструкцій, гумористична трансформація відомих висловів тощо. Алюзії спостерігаються у будь-якому творі, незалежно від рівня майстерності автора. Застосування зазначених прийомів дозволяє читачу комфортніше поринати у художній світ, який створив конкретний автор і притаманне практично всім творам даного

літературного напрямку. Проте рівень майстерності письменника визначається метою, задля досягнення якої вони застосовуються. Ремісники від фентезі здебільшого лише прикрашають гумористичними репліками відверту бідність власних сюжетних схем квестового характеру.

У романі «Віщі сестрички» письменник використовує сюжет «Макбету» для чіткішого зображення психологічних портретів короля-вбивці та його несамовитої жінки. Однак, у даному випадку Т. Пратчетт перетворює драматизм переживань шекспірівських героїв на фарс, зображуючи їх як небезпечних маніяків. Слід при цьому зазначити, що король подається у вигляді безхребетного хробака, який постійно стогне під вантажем «корони Мономаха», тоді як його жінка являє собою класичний приклад садистичної особи, що не може отримати задоволення від життя інакше, ніж завдаючи шкоди навколишньому середовищу.

Останній аспект необхідно відзначити особливо, оскільки покарання на голови коронованих злочинців приходить не за підступне вбивство свого попередника. На думку відьми Вітровка, це є абсолютно природним явищем у королівському середовищі. Це вони винні перед своєю країною, оскільки ставляться до неї із ненавистю та презирством, розповсюджуючи агресивний хаос.

Окремо слід відзначити авторську інтерпретацію образу «маленької людини», причому «маленької», як в буквальному, так і в переносному сенсі. У романах Р. Толкієна «Володар кілець» та «Хобіт» сформульовано образ «маленького героя», який, перемагаючи себе, свої страхи, виконує власну надзвичайно важливу роль у боротьбі зі Злом. На відміну від даної концепції, у творах Т. Пратчетта «маленькі люди» не демонструють «тотального героїзму», але вміють боротися за життя. Так зокрема, для однієї з центральних постатей космогонічного циклу чарівника-невдахи Рінсвінда слово «бігти» перетворилося на *modus vivendi*. Але саме він, Рінсвінд, єдиний перемагає чудесника – наймогутнішого чарівника у світі, поціливши зі шкарпеткової праці уламком цегли тому по голові (алюзія Давид і Голіаф). В іншому випадку

наймані вбивці, що прийшли за тихим банківським клерком, зустрічаються з його другою половиною – видатним клоуном, який у смертельному двобої перемагає обох (алюзія доктор Джекіл та містер Хайд).

Проте, відступаючи від класично-фентезійного підходу в даному аспекті, письменник схиляється (особливо в урбаністичному циклі) до діккенсовського способу зображення, демонструючи «шляхетну бідність» мешканців Анк-Морпорку, непереборну життєздатність жителів сіл королівства Ланкр. Однак, у переважній більшості випадків автор із симпатією ставиться до «малих персонажів», підкреслюючи їхню силу, спроможність до самовиживання в межах різних соціальних груп. Вони, на відміну від героїв М. Гоголя або Ф. Достоєвського, викликають почуття не жалю, а поваги.

Розглядаючи особливості висвітлення економічних процесів на прикладі Всесвіту Плаского світу, слід відзначити наступні генеральні лінії:

– інформація як визначальний чинник економічного, соціального та політичного розвитку. Необхідно відзначити, що, поряд із класичними для фентезійного жанру персонажами, статус яких визначається обсягом засвоєних «таємних» знань (чаклуни та відьми), письменник вводить постаті людей науки, геніальних винахідників (Леонардо Щеботанський), які також активно сприяють зростанню національної економіки та політичній могутності держави. Більше того, найсильніша відьма в циклі пані Вітровоск у своїх епічних двобоях використовує не чари, а «головологію», тобто вміння читати людські думки, прогнозувати їхні вчинки;

– техноструктура як специфічна невід’ємна складова забезпечення розвитку суб’єктів великого та середнього бізнесу. Дана тема значною мірою розвивається автором у творах урбаністичного напрямку при висвітленні особливостей функціонування фінансово-промислових об’єднань, фірм, що здійснюють інноваційну діяльність тощо («Опоштаріння», «На всіх парах»). Письменник чітко вказує на той факт, що без надання представникам виробничого менеджменту управлінських функцій та повноважень неможливо здійснювати конкурентоспроможну економічну діяльність в умовах нового

часу, в якому Т. Пратчетт одночасно починає епоху парових двигунів та інформаційно-комунікаційних мереж;

– роль інституціонального середовища у забезпеченні ефективного функціонування держави в економічному, соціальному, політичному та культурному аспектах. Зазначена проблема розглядається автором практично в усіх тематичних напрямках, хоча і в дещо різних аспектах. Зокрема, в творах урбаністичного циклу письменник постійно аналізує протиріччя між старою («дворянською») елітою, елітою сучасності (голови міських гільдій) та елітою, що тільки починає свій процес становлення (фінансисти, підприємці, промисловці). Кожен із них є представником окремого прошарку населення, який, незалежно від статків, має певний вплив на загальний соціально-економічний розвиток міста. Останній аспект Т.Пратчетт демонструє, описуючи чергові інтриги представників того чи іншого інституту, спрямовані на узурпацію влади. Таким чином, можна констатувати, що науковим підґрунтям економічної складової творчості Т. Пратчетта, присвяченої Пласкому світу, є інституційний підхід, а в значній більшості своїх творів ним розглядається специфіка формування моделі постіндустріальної інформаційної економіки.

Соціально-економічні процеси в творах філософсько-космогонічного фентезі.

Особливістю філософсько-космогонічного напрямку, перш за все, є характер питань, над якими розмірковує автор, зокрема, проблема пізнання людиною всесвіту, специфіка функціонування системи «Людина-Віра-Релігія» тощо. Слід зазначити, що навіть такий складний тематичний пласт автор зміг розглянути, не втрачаючи притаманного йому почуття комізму, додаючи елементів сатири та гумору. Твори даного циклу доцільно, на нашу думку, розподілити на два тематичних напрямки:

– божественна комедія. Розглядаються проблеми релігійних відносин, а також взаємовідносини між суспільством, державою та особистістю;

– смерть як унікальний елемент буття. Розглядається специфіка процесу

пізнання сутності життя як процесу.

Зокрема, в романі «Дрібні боги» аналогу елліністичної цивілізації, яка функціонує, забезпечуючи гармонійний розвиток духовного та фізичного життя, протиставляється тоталітарна модель (аналог – Давній Єгипет), де домінування кліриків у суспільному житті доведено до жахливого абсолюту, який набуває врешті-решт форми абсурду. У даному випадку ми можемо одночасно спостерігати саркастичну градацію (виривання ересі з корінням, рукою тощо), а також гротескове поєднання ієрархів церкви та чемпіонату країни із санного спорту. Усе це відбувається на тлі алузій цивілізаційних моделей європейського середньовіччя, Давньої Греції та Давнього Єгипту.

У самому творі письменник майстерно змальовує гротескове протистояння догматичних прибічників теорії «круглої землі» та страждання їхніх опонентів, переконаних, що «Черепаша все ж-таки рухається» (алузія на боротьбу церковників середньовіччя з представниками науки). Особливого значення в даному аспекті набуває образ брата Брути – «божого обранця», який проходить тяжкий тривалий шлях від сліпого «солдата істинної церкви» до людини, що готова сплатити власним життям за власні ідеали, не нав'язуючи їх іншим. Саме він виявився єдиним віруючим (не за страх, а за сумління) в свого бога Ома, оскільки всієї віри обраного богом народу вистачило лише на перевтілення великого Ома у маленьку черепашку.

Хоча в подальших творах письменник торкається теми абсурдності природи релігійних конфліктів, саме в романі «Дрібні боги» він приділяє їй найбільшу увагу. Письменник переконливо доводить, що насильство, що чиниться «в ім'я Бога (або Великої Ідеї)» призводить кінець-кінцем до їхнього занепаду, оскільки замість світла привносить в людські душі лише жах. Це краще інших розуміють головнокомандуючі релігійних армій, і саме тому душа сенобіарха Ворбіса після зустрічі зі Смертю (чоловічої статі) не поспішає на суд. У цьому контексті набуває особливого значення дискусія пророка Брути та бога Ома, після повернення останньому сили віруючих.

Т. Пратчетт також алегорично зображує природу кризи відносин між

владою та народом. Якщо боги, що знаходяться у кабінетах, перестають вірити у силу людей за вікном, рано чи пізно настає момент, коли люди перестають вірити у необхідність наявності цих богів. Слід зазначити, що в подальших творах письменника тема релігійного догматизму розглядається автором у менш драматичній формі, зокрема, в циклі «Варта» з'являється Відвідаїневіруючого із роз'яснювальним буклетом – констебль, який постійно набридає усім (у тому числі своєму начальству) із брошурами, що видає організація «Караульна халупа». Гіперболістична анекдотичність цієї постаті підкреслюється автором коротким інформаційним повідомленням, що під час недільного релігійно-просвітницького обходу, який здійснює даний поліцейський, сусіди вимушені зачиняти двері та ховатися за меблями.

Розглядаючи саму божественну систему Плаского світу, необхідно відзначити, що письменник не створював якоїсь чіткої ієрархії, протягом усього циклу практично ніде не виникає історія створення землі, неба та зірок з частини тіла того чи іншого небожителя по аналогії з віруваннями круглої землі. Навіть виникнення людини відбувається якось само собою, без причетності «вищої сили». Процес виникнення самих богів письменник також не описує, його більше цікавить характер взаємовідносин між «тими, що нагорі» і «тими, хто на землі».

Слід зазначити, що боги Плаского світу тісно інтегровані в систему соціальних відносин та функціонують відповідно до законів Буття, тому далеко не всі персонажі ставляться до них із забобонним пієтетом. На думку однієї з героїнь пасторального циклу няні Ягг (Огг), вірувати у богів – те ж саме, що вірувати у листоношу. Вони десь існують, хтось комусь із них поклоняється особливо інтенсивно, вимагаючи натомість допомоги у житті.

Розглядаючи соціально-економічні аспекти філософсько-космогонічного циклу, необхідно зазначити, що у переважній більшості вони стосуються ролі суспільних інститутів у життєдіяльності держави. У даному зв'язку слід зазначити, що письменник демонструє це в декількох формах.

По-перше, це вплив релігійних установ на розвиток країни. Зокрема, в

романі «Дрібні боги» письменник протиставляє теократичну та світську моделі управління державою, вказуючи на небезпеку догматизму у визначені національних інтересів та векторів подальшого соціально-економічного розвитку. Альтернативний варіант пропонується в романі «Крадій часу», в якому ченці з храму Часу (алюзія Шаолінь) переважно займаються самовдосконаленням і втручаються у суспільне життя лише в тому випадку, коли державі (або людству в цілому) загрожує чергова глобальна небезпека.

По-друге, це взаємовідносини між владними інститутами. У романах, присвячених подіям на Пласкому світі, письменник зображує, на перший погляд, чітку ієрархію: верховні боги (центральна влада), людські державні керманічі (місцева влада) та народ. Насправді ця система не є статичною, зокрема герої з народу періодично намагаються змінити статус когось із божественних істот («Колір чар», «Останній герой» та ін.). Також заслуговує на увагу зображена автором система відносин у пекельній потойбічній реальності (роман «Ерік»), де взаємовідносини демонічних істот між собою більше нагадують дрібні інтриги великої установи.

У цілому, Т. Пратчетт демонструє читачам складний характер механізму формування та реалізації владних функцій і повноважень за сучасних умов, важливість врахування всіх зовнішніх і внутрішніх чинників при прийнятті управлінських рішень (положення «теорії стейкхолдерів»).

Соціально-економічні процеси в творах урбаністичного фентезі.

В основі зображення урбаністичного світу (події відбуваються переважно в м. Анк-Морпорк) лежить такий сатиричний прийом, як фантастика, оскільки автор, на основі європейського середньовічного міста створює дивовижну конструкцію, що являє собою запозичення різних фентезійних стилів, а елементи яких не завжди логічно співпадають один із одним. Так, зокрема, чародійна вежа Незримого університету розташована поряд зі складом ф'ючерсної свинини (якої ще нема і яка таємничим чином з'являється), а будівлі гільдій Блазнів та Найманих вбивць взагалі мають спільну стіну.

Твори урбаністичного фентезі, присвячених темі «Плаского світу», на

нашу думку, можна умовно розділити на два взаємопов'язані цикли: соціально-політичний та соціально-економічний. Розглянемо кожен з них у логічній послідовності.

Цикл «Варта». Об'єктом сатири є владні інтриги, нехтування будь-якими нормами моралі, маніпуляції суспільною свідомістю. Заслуговує на увагу власний погляд автора на природу міжнаціональних та міжетнічних конфліктів, найяскравіше відображений у романах «Патріот», «П'ятий елефант» та «Бац!».

Особливо гостро та жорстко автор демонструє само руйнівний характер боротьби за «гнилий трон» міста Анк-Морпорк (метафоричне зображення декоративності офіційної влади) у першій книзі циклу, гіперболізуючи процес створення «рятівника Вітчизни», що має подолати штучно створену загрозу у вигляді магічно викликаного дракона. Трагізм ситуації підкреслюється тим, що зло створене відмовляється підкорятися злу, що його створило, а починає діяти самостійно, у відповідності до класичних канонів.

У цьому аспекті слід зазначити, як Т. Пратчетт зображує сам процес підкорення населення міста новим людожерським законам. Зокрема, члени уряду, торговці, а також колишній «карний елемент», який нині здійснює покаражі та вбивства «в межах чинного законодавства» відповідно до статутів гільдій крадіїв та вбивць, практично не чинять ніякого опору, оскільки втратили почуття гуманізму у владних коридорах. Водночас звичайні люди намагаються інстинктивно протистояти «новому порядку» у самовбивчій спробі захистити себе та своїх близьких. Але ідеологія загального егоїзму, притаманна суспільству, що базується на максимізації власної матеріальної вигоди, зводить усі спроби нанівець.

При цьому єдиною силою, що здатна боротися та подолати зло, є Закон та його слуги. Слід підкреслити, що в урбаністичному циклі Т. Пратчетта тема Закону як метафоричного засобу забезпечення миру та злагоди в суспільстві є однією з базових. Водночас сам автор постійно вказує на той факт, що «люди Закону», насамперед, люди – зі своїми вадами та проблемами. Необхідно відзначити, що на відміну від космогонічного напрямку, в урбаністичному, а

також пасторальному циклах письменник активно використовує такий прийом як антитеза, чітко змальовуючи сторони протистояння.

Коли читач у перший раз знайомиться з представниками боротьби зі злочинністю, вони являють собою комічно-сатиричне тріо: товстий та лінивий дрібний хабарник Колонн, злодійкуватий Шноббс, якого постійно плутають із мавпою та їхній начальник Семуель Ваймс, що практично не розлучається з пляшкою Але саме ці кумедні персонажі, об'єднані почуттям товариства, долаючи власні страхи, стають на захист рідного міста та перемагають. Надзвичайно гармонійно автор вводить четверту постать до цього колоритного тріо. Капрал, у подальшому капітан Моркоу є сатирично-алегоричним відображенням образу так званого «ідеального копа»: два метри заввишки, неймовірної сили та віри в закон, як в Бога, спадкоємець колишніх королів Анк-Морпорка з мечем останнього короля. Не випадково, що він єдиний у місті, хто знає усі прийняті закони та постанови напам'ять. Але при цьому цей «абсолютно позитивний» герой є абсолютно непристосованим до реального людського життя, що, в свою чергу, змушує його постійно працювати над собою, перетворюватися з «постаментної» на живу істоту.

Демонструючи роль Закону як засобу стабільності, Т. Пратчетт піддає жорсткій критиці практику штучного створення та стимулювання міжнаціональних та міжетнічних конфліктів. Особи, що займаються цим, на думку автора, є або психічно хворими, або їх лякає перспектива втрати владного статусу, як наслідок неспроможності відповідати новим реаліями відкритого світу. Взагалі тема взаємовідносин владних інституцій та суспільства, необхідність забезпечення соціального діалогу посідає значне місце в романах, присвячених Пласкому світу. «Цинічний гуманіст» Пратчетт розглядає різні аспекти цих процесів, надаючи можливість читачу погодитися або заперечити його точку зору. Велику увагу в своєму урбаністичному циклі автор приділяє висвітленню антисуспільному характеру владних інтриг, коли представники владних інститутів, намагаючись відкусити додатковий шматок привілейного пирога, руйнують соціальний спокій. З їдким сарказмом

письменник характеризує потенційну небезпеку відповідних дій.

Разом із цим Т. Пратчетт не заперечує можливості об'єктивного характеру соціальних протестів населення проти діяльності влади (не випадково ціла низка колишніх патриціїв Анк-Морпорку носила прізвиська Психопатичний, Маніакальний та Ненормальний (сарказм, алегорія)), що відображено в романі «Нічна варта». Але, змальовуючи процес народного повстання, письменник іронічно висловлюється на адресу молодиків, що бажають самоствердитися, називаючи себе «революціонерами» та «борцями за свободу».

У творах Т. Пратчетта, присвячених Пласкому світу, особливо урбаністичного напрямку, дуже часто підіймається тема цінності чужого життя, необхідності забезпечення нормального гармонійного існування для усіх розумних істот. Письменник іронічно зазначає, що у переважній більшості випадків розмови про «понаїхавших» гномів, тролів та інших «гастарбайтерів» Анк-Морпорку ведуться особами, які або взагалі не розуміють, про що вони кажуть («Ноги з цегли»), або є способом виправдати власну неспроможність отримати нормальний зарібок («Незримі академіки»). Також, на думку автора, ксенофобські настрої не можуть сформуватися в суспільстві без підтримки представників влади (центральної або місцевої), які намагаються в такий спосіб досягати власних політичних або економічних вигід.

Ця тема в алегоричній формі розглядається в романі «Понюшка», коли цілий народ гоблінів в межах окремої місцевості об'являється «зłodіями від природи», і їм одночасно не дозволяється займатися ніяким легальним бізнесом. За умов тотальної суспільної ізоляції місцеві лендлорди розпочинають справжнє полювання на представників «неповноцінної раси», захоплюють їх та вивозять на роботи з виробництва наркотиків. Т. Пратчетт особливо наголошує на схвальній позиції місцевого магістрату та представників сільської аристократії, окремі постаті якої він вимальовує швидкими сатиричними штрихами. Це сер Гравід Ржав, який і організовує наркотичний бізнес, активно користуючись послугами найманих вбивць для захисту своєї «підприємницької діяльності», а також вельмишановний Емброз,

який «займається якимось постачанням», вимушений переховуватися у сільській місцевості внаслідок «неприємностей із неповнолітньою» (евфемізм). І тільки поява персоніфікованого Закону в образі командора Ваймса дозволяє розірвати це порочне коло.

Окремим напрямком урбаністичного фентезі є соціально-економічний, до якого слід віднести трилогію «Опоштаріння», «Роби гроші», «На всіх парах» та роман «Правда». Головним героєм є Мокріст фон Гудвіг, крадій, якого доля в образі лорда Вітінарі змусила працювати на благо міста. Як гасло для даного циклу можна використати репліку О. Бендера з роману «Золоте теля»: «...графа Монте-Крісто з мене не вийшло, доведеться перекваліфікувати на кербуда». Автор піддає жорсткій критиці «нову аристократію», яка виникла на награваних пращурами грошах та ототожнює «багатство» та «шляхетність», намагаючись сформулювати власну мораль та суспільство.

Художня цінність трилогії, на нашу думку, полягає, разом із іншим, у тому, що письменник, не відмовляючись від економічної тематики як інформаційного базису, розширює спектр питань, над якими пропонує подумати читачеві. Так на початку (роман «Опоштаріння») акцент робиться на проблемах розвитку конкурентного середовища в умовах монопольного диктату, відповідних негативних соціальних наслідках. Тематика твору «Роби гроші» включає в себе як висвітлення сутності фінансово-кредитного механізму, гумористичного відображення моделювання фінансової діяльності в країні, так і аналіз проблем життя офісних менеджерів. У романі «На всіх парах», який є останнім, автор пропонує своє бачення сутності науково-технічного прогресу як форми вирішення міжетнічних, міжрелігійних та міждержавних проблем.

Так, зокрема, автор у притаманній йому іронічній манері чітко описує процес рейдерського захоплення компанії шляхом фінансових махінацій, причому слід зазначити практичну апатію членів суспільства споживання, в межах якого відбуваються описувані дії. «Це мене не стосується» – так думає кожен і вважає, що лише представники влади можуть змінити ситуацію на

краще, трансформувавши правила економічної гри. У цьому аспекті автор нагадує читачам, що будь-яка підприємницька діяльність несе в собі елементи омани, а зображуючи «доброго» та «поганого» шахраїв, він закликає не забувати що все ж таки вони обидва є шахраями.

Із гіперболічним сарказмом виписані автором взаємовідносини між членами «вищого світу» в сцені сімейної наради в романі «Роби гроші», коли «рідні люди» зібралися для захисту головної їхньої цінності – банку. Т. Пратчетт з презирством зображує це замкнене кастове суспільство, члени якого поступово вироджуються та вимушені шукати «свіжу кров», щоб «уникнути ситуації з трьома великими пальцями» (езопова мова).

Починаючи з цього роману, ми бачимо як письменник поступово вимальовує персонажів «нового часу», тих людей (або представників інших рас), хто створює майбутнє. Одним із найкolorитніших є Гарі Король, в образі якого алегорично втілено промисловця «з низів», що сформував свій базовий капітал, в буквальному сенсі, з людських нечистот, але він, «Король Золотої ріки», надалі активно бере участь у соціально-економічному житті Анк-Морпорку, отримуючи «за заслуги перед Вітчизною» дворянське звання та високий соціальний статус.

Роман «На всіх парах» об'єднує в собі проблеми, які піднімалися письменником у циклі «Варта» та романах «Опоштарння» і «Роби гроші», коли за допомогою трансформацій економічної системи шляхом розумного масового запровадження науково-технічних досягнень починають вирішуватися віковічні міжрасові та міжетнічні конфлікти. Проте невід'ємною складовою реалізації даних заходів є реальна, а не удавана відкритість та взаємна повага. Так командор Ваймс однаково «ненавидить» усіх своїх нових підлеглих, однак його стажерів – «семмі» з великим бажанням беруть на роботу в інших країнах, а самого сера Семюела, нащадка ката останнього короля Анк-Морпорку, з повагою приймають у королівських домах людей, гномів та тролів. Патрицій Вітінарі, допомагаючи іншим правителям у вирішенні їхніх політичних конфліктів та виторговуючи своїй країні економічні (тільки економічні)

преференції, розуміє необхідність забезпечення стабільного розвитку всіх навколишніх держав.

У романі Т. Пратчетт протиставляє цей соціально-економічний інтернаціонал моделі ізоляційного суспільства, підкріпленого ідеологією принципового неприйняття інших культурних цінностей. Ця тема вже піднімалася письменником у романах «П'ятий елефант» та «Бац!», однак, у даному випадку мова йде не про чергові придворні інтриги і коливання політичного курсу. Автор розглядає небезпечну природу військового громадянського конфлікту в державі гномів на базі релігійно-конфесіонального протистояння.

Не випадково в романі ідеологи агресивно-консервативного крила настільки «заглибились» під землю, що намагаються уникати сонячного світла, відкидаючи саму можливість нормального співіснування з представниками інших рас. Намагаючись «уберегти» свій народ від економічних, культурних та інших новацій, вони організують знищення телеграфних стовпів, вбивства «відступників», здійснюють заколот. Але, навіть захопивши на короткий час владу, сектанти-ізоляціоністи не спроможні її утримати, оскільки більшість гномів вже живе за законами нового часу, не бажаючи сидіти під землею, страхатися від вибухів у шахті і (навіть) визначається із статевою приналежністю.

В останньому випадку письменник гротесково зазначає одну з проблем консервативних суспільств, пов'язану з табу на відкритий прояв будь-якої форми статевої відносин. У романі всі гноми носять бороди, кольчуги та шоломи і для них є великою проблемою визначитися із своєю другою половиною. Тільки потрапивши під «згубний вплив» міста Анк-Морпорк, гноми жіночої статі починають розуміти всю неадекватність існуючого стану речей і поступово «обрастають» жіночими атрибутами.

У романі «Правда» письменник розглядає проблеми діяльності сучасної журналістики, які випливають із необхідності продаватися, задовольняючи потреби населення, а разом із тим збереження функції «четвертої влади», однієї

з базових складових сучасного суспільства. Зображуючи персонажів роману, Т. Пратчетт не відступає від своєї концепції, причому в сатиричній формі подаються не тільки негативні, а й позитивні герої, причому навіть головні.

Так Вільям де Слов, являючи собою алегоричний образ класичного «мажора», бере на себе функцію організації газети, що має надавати тільки перевірену інформацію, та активно виборює право на правду. Протягом всього твору він є практично ідеальним, «полум'яним журналістом», чесним, хоча і починаючим керівником своєї маленької редакційної команди, що сміливо вступає у небезпечну боротьбу за істину. Подруга сера Вільяма, міс Сахаріса Кріпслок, являє собою певною мірою персоніфікацію міщанських смаків та забобонів. Але саме вона, справжня дочка напівзаможного Анк-Морпорку, примушує свого титулованого шефа врешті-решт поважати пересічних мешканців міста та їхні уподобання.

У романі письменник використовує дуже влучну метафору: «вартові брехні», за допомогою яких представники владних кіл «захищають» істину від звичайних людей. Причому в якості цих «вартових» виступають як місцеві аристократи, юристи, так і наймані вбивці. В останньому випадку слід зазначити, що Т. Пратчетт не відмовляється від гіперболічно-гротескового способу зображення персонажів. Замість напівромантичних «кілерів» – героїв сучасних книг та фільмів, перед читачами постають суб'єкти із напівзвіриною природою. Зображуючи «Нову контору»: гориллоподібного Кнопа (нюхає все: від прального порошку до муки) та садистичного Тюльпана, який більш схожий на щура, письменник демонструє нам своє ставлення до подібного бізнесу. Не випадково у фіналі роману, намагаючись врятувати себе та свою «контору», людина-щур Тюльпан вбиває людину-горилу Кнопа.

Окремо слід вказати на відображення автором розуміння ролі масового друкованого слова, його впливу на людську свідомість та небезпеки фабрикації інформаційного продукту. З одного боку, під часу розмов за столом обивателі Анк-Морпроку демонструють святу віру в те, що «газета брехати не може», а також, те, що статті створюються великим штатом суперпрофесійних фахівців.

Разом із цим, виготовленням «фейкових» новин про жінку, що родила змію, та викраденнями прибульцями людей займається бізнесмен, який відомий усьому місту своїми неїстівними сосисками та постійно «прогоряє» у чергових підприємницьких авантюрах. Письменник таким чином ототожнює «неїстівні новини» та неїстівну їжу.

У творах урбаністичного фентезі Т. Пратчетт досить часто звертається до проблеми державного регулювання соціально-економічних відносин, заочно полемізуючи із прибічниками постулати «невидимої руки» ринку, яка досить часто хапає за горло споживача або дрібного підприємця. Письменник досить часто звертає увагу читача на необхідність участі державних інститутів у забезпеченні розвитку конкурентного середовища, належного інвестиційного клімату та ін.

Дані питання особливо яскраво висвітлюються автором у циклі романів, головним героєм яких є Мокріст фон Гудвіг, видатний шахрай, що з часом стає активним членом громадянського суспільства. У творах даного циклу («Опоштаріння», «Роби гроші» та «На всіх парах») письменник поступово розвиває тему форм впливу держави на інституційне середовище, їхньої різноманітності, широти спектру та обов'язкового обґрунтування конкретного заходу, що має перед собою досягнення певної мети.

Зокрема, в романі «Опоштаріння» сюжет будується навколо проблеми монополізації ринку комунікацій у місті Анк-Морпорк, де сили економічного зла, користуючись занепадом державного поштамту, в рейдерський спосіб захопили аналог телеграфу та диктують монопольні ціни. Тиран, прагнучи забезпечити нормальний розвиток міста, також включається в ГРУ.

Розглянемо сили економічного зла і спосіб їх діяльності. Головний лиходій з оперетковим ім'ям Взяткер Позолот (тим самим автор підкреслює неначе б то жартівливий характер оповіді), його фінансовий радник, що веде «чорну бухгалтерію», служба безпеки, а також «кілер», якого наймають для разових операцій. Усе як годиться великій успішній бізнес – структурі. Перед нами досить відома схема підпорядкування собі фінансовим капіталом виробників, у

результаті якої всі ризики лягають на виробників, а прибуток йде банківським структурам. Таким чином, автор говорить про декларативність і теоретичний характер ідей «вільного ринку» без державного втручання. У даному випадку в якості боротьби з монополіями пропонується створення здорової альтернативи – державного підприємства.

Необхідно відзначити, що досягнення цієї благої мети здійснюється при мінімальному використанні адміністративного ресурсу. Відповідно до законів жанру, представниками позитивної сторони є:

- головний герой, засуджений до смертної кари за економічні злочини, що отримав пропозицію, від якої не можна відмовитися;
- предмет кохання головного героя (спадкоємиця захопленої компанії);
- трудові народні маси, в інтересах яких здійснюється проект.

Досить показово, що в останньому випадку автор вводить големів, штучно створених істот, яким тільки нещодавно (відповідно до хронології циклу це роман «Ноги з цегли») було надано статус незалежної особистості та майже повноправного члена суспільства. У даному випадку письменник проводить чітку аналогію між організаційними відносинами героїв роману та структурою сучасної компанії (рядові виконавці, менеджмент, дирекція), в якій звичайні працівники для керівництва є лише засобом для досягнення стратегічних або тактичних економічних цілей.

Заслуговує на окрему увагу роль менеджменту, а саме тієї його частини, яка здійснює управління виробничим процесом. Його уособлює персонаж з промовистим прізвиськом Поні (тобто маленький сумлінний робочий кінь). У даній ситуації автор вже переходить від суто виробничо-господарської (специфіка виникнення та формування прошарку виробничого менеджменту) до соціальної площини, зображуючи внутрішні душевні проблеми представника техноструктури, позбавленого реальної можливості розвивати своє підприємство, вимушеного бути звичайним виконавцем наказів звичайного (хоча і досить талановитого) злочинця.

Письменник демонструє цинічно-споживацьку природу поведінки осіб, що

практикують рейдерський спосіб ведення господарської діяльності. Вони абсолютно байдужі до результатів свого існування на базі захопленої фірми, оскільки не планують її розвивати, здійснювати інвестиції, розширювати асортимент, освоювати нові ринки. Рейдери просто паразитують на тілі підприємницької структури, висмоктуючи з неї усі соки до тих пір, поки остаточно її не знищать. Саме тому державні інститути повинні обов'язково втручатися у ситуацію, що склалася.

Досить показово, що автор в якості заходу поліпшення ринковою кон'юнктури демонструє не силовий тиск на монополіста, а державну політику збільшення кількості підприємницьких структур, створення (точніше відновлення) комунального підприємства з надання комунікаційних послуг (поштамт). При цьому до читачів у доступній формі доводиться значення терміна «суспільні товари» (безпека, освіта, здоров'я тощо), виробництво яких держава повинна брати на себе, фінансувати (тією або іншою мірою) з бюджету, оскільки їхня якість обумовлює рівень розвитку країни як соціально-економічного утворення. За умов моделі постіндустріальної економіки ми з повним правом можемо додати до переліку суспільних товарів і комунікативні (інформаційні) послуги.

Відповідно до Законів жанру, в результаті хитромудрої комбінації, що здійснив головний герой, добро, як і належить, торжествує (фірма повертається до старих власників), а зло покаране (прибічники головного злодія заарештовані, а сам він перестає існувати). Які меседжі хоче донести автор своїй аудиторії? Декілька версій:

1. Діяльність рейдерів завжди призводить до смерті компанії шляхом її розкладання. Як зазначає письменник, дані особи взагалі не цікавляться, чим займається фірма, її проблемами та перспективами. Метою рейдерського захоплення є намагання якнайшвидше «викачати» всі гроші, компенсувавши витрати, пов'язані зі своєю процедурою «бойових дій», а згодом ліквідувати компанію, або довівши її до банкрутства, або продавши третім особам за безцінь.

2. Ринкова економіка передбачає невід'ємну участь держави як арбітра, а також сили, здатної формувати конкурентне середовище як основу даної системи. Для забезпечення нормального функціонування економіки держави може і повинна використовувати найрізноманітніші способи та заходи (в межах розумного, але переможців не судять, а мета виправдовує засоби).

3. Автор нагадує нам, що перші теоретики підприємницької діяльності відносили до підприємців також шахраїв, діяльність яких була пов'язаною з ризиком і здійснювалася в умовах невизначеності. У своїх творах, зображуючи суб'єктів великого, середнього та малого бізнесу, Т. Пратчетт завжди вказує на той факт, що вони не можуть вести господарську діяльність, керуючись загальноприйнятими нормами моралі. Бізнес може не бути чесним у загальноприйнятому розумінні цього слова, але він повинен бути соціально відповідальним, активно інтегруючись в систему соціально-економічних відносин регіону, в якому функціонує. Тільки за таких умов, на думку письменника, держава має дозволяти підприємцям вести господарську діяльність.

Одним із важливих чинників, який, на думку Т. Пратчетта, визначає стан та перспективи соціально-економічного розвитку країни, є науково-технічний прогрес та вплив його результатів на ситуацію в соціумі, принципи будови національної економіки. Особливо чітко ці взаємозв'язки прослідковуються в останньому романі циклу, головним героєм якого є соціально відповідальний шахрай Мокрист фон Гудвіг, «На всіх парах», а також у романі «Понюшка», написаному в жанрі політичного детективу.

Письменник яскраво описує процеси трансформації суспільної свідомості, надання расам та соціальним групам статусу повноцінного члена суспільств як наслідку їхньої успішної інтеграції до нових економічних умов. Так, зокрема, раса гоблінів, що спочатку сприймається населенням як дрібні шкідники (навіть не на рівні гуманоїдних істот), отримує можливість спокійно існувати, продемонструвавши свої мистецькі здібності (гра на арфі, художнє виготовлення горщиків), а також виконуючи важливі професійні функції в

нових галузях, що є локомотивами національної економіки (сфера комунікацій, паровозобудування тощо). Разом із цим, в результаті створення системи залізних шляхів сполучення стимулюються процеси інтеграції регіональних та національних економік у єдиний простір, усуваються адміністративні бар'єри, зростає етнічна, релігійна та культурна толерантність.

У даному аспекті ми спостерігаємо демонстрацію елементів наукової концепції «способу виробництва», природи еволюційно-революційного розвитку та його діалектичної природи як наслідку внутрішнього протиріччя між рівнем продуктивних сил та виробничих відносин. Заслугою автора, на нашу думку, є те, що він відображає саме еволюційний спосіб, демонструючи роль державних інститутів, які уособлюють лорд Вітінарі та (в подальшому) командор Ваймс при нівелюванні соціальних конфліктів як причини подальшого революційного вибуху.

Ще одним аспектом соціально-економічних відносин, що розглядаються автором у межах урбаністичного циклу, є роль інституційного середовища в забезпечення ефективного функціонування національної економіки. Письменник акцентує увагу читачів на тій ролі, яку відіграють у соціально-економічному житті держави суспільні організації (роман «Незримі академіки»), як офіційні, так і неформальні. Зокрема, вказується на потенційну небезпеку угруповань фанатів, ватажками яких досить часто стають відверті злочинці-соціопати. Разом із цим автор зазначає, що дані спільноти є певною мірою породженням людської субкультури, однією з форм інтеграції населення серед ворожого світу «кам'яних джунглів».

Соціально-економічні процеси в творах пасторального фентезі.

Розглядаючи стилістичні прийоми, які застосовував письменник у творах пасторального циклу, слід зазначити, що кожен із романів є алюзією на загальновідомі художні твори (а іноді одразу на декілька). Зокрема, в романі «Відьми за кордоном» використовуються сюжетні конструкції казок Ш. Перо («Попелюшка», «Червона шапочка», «Спляча красуня» та ін.). Роман «Дами та панове» базується на сюжетній конструкції п'єси «Сон у літню ніч»

В. Шекспіра, а в романі «Хапай за горло» простежуються мотиви «Дракули» Б. Стокера. Також необхідно відзначити, що для кожного з творів характерним є протиставлення відьом, що очолюють позитивну сторону та відповідних представників сил зла (вампири, чаклуни, королі-узурпатори, маніяк-вбивця тощо) (антитеза).

Центральними персонажами пасторального циклу є відьми, що абсолютно логічно, оскільки саме вони виконували велику кількість соціальних функцій у пересічному селі фентезійного світу. Разом із цим необхідно відзначити, що твори даної тематики можна умовно розподілити на дві групи:

– відьомський тріумвірат. Розглядаються проблеми державної політики, специфіка регіональних соціально-економічних відносин, особливості формування особистості;

– юна відьма. Генеральною темою є процес становлення індивіда як члена суспільства та особливості відповідних взаємовідносин.

Із головною героїнею відьомського тріумвірату – пані Вітровоск ми знайомимося в романі «Творці заклинань», коли вона вимушена взяти участь у вихованні дівчинки-чаклунки – явища до цих пір небувалою на диску Плаского світу. Слід зазначити (і це видно із самого початку), що автор у даному циклі пародіює твори, які відносяться до, так званого, жіночого фентезі (прикладом є тетралогія «Земногор'є» У. Ле Гуїн). Характерною рисою останнього напрямку є домінування осіб жіночої статі в якості центральних сюжетних персонажів та «розвінчування» визначальної чоловічої ролі у суспільному житті.

Письменник використовує цей підхід, зображуючи чарівників-чоловіків, які сибаритствують у Незримому університеті (де викладання та наукова діяльність нібито ведеться) і відьом-жінок, що постійно опікуються мешканцями сіл, надаючи їм лікарську, психологічну та інші види допомоги. Але, на нашу думку, це є алегоричним способом сатиричної демонстрації науки «статусної», де обвішані регаліями вчені мужі проводять часи на бенкетних симпозіумах, та науки практичної, яка має служити реальним потребам реальних людей.

Остаточню відьомський тріумвірат сформовано в романі «Віщі сестрички», коли три відьми зупиняють божевільне королівське подружжя, яке, узурпувавши владу, починає знищувати власну державу (разом із населенням), шаленіючи від власної безкарності (антитеза). Саме тріо являє собою алегоричну форму діалектичної єдності сили персоніфікованого знання й готовності його носіїв до постійного самовдосконалення та служіння суспільству. Письменник досить яскраво зображує членів тріумвірату, використовуючи метафори, повтори та іронію.

Матушка Вітровоск. *«Вона не була висока на зріст, але вона трималася як би з висока, що легко могло обдурити, якщо не звертати на це пильну увагу. Як і інша відьма, вона була в поношеній чорній сукні. У неї було старе худе обличчя з непроникним виразом».*

Няня Ягг (Огг) *«Це була низенька повна леді з обличчям, зморшкуватим, як печене яблуко. Усі зморшки змінювали місця, коли вона посміхалася».* Ця героїня являє собою алегоричне уособлення звичайного сільського життя, допомагаючи селянкам при пологах та з великою цікавістю споглядаючи навкруги. Оскільки її життєвим кредо є «усе природне не є потворним», то письменник досить часто використовує евфемізми, передаючи думки та висловлювання відьми щодо сфери інтимних стосунків.

Маграт Чесногк. *«Невтомна творительниця добрих справ. Неспокійна душа. З тих людей, що рятують впалих із гнізда пташенят, а потім, коли ті гинуть, плачуть гіркими сльозами, абсолютно забуваючи, що саме таку долю найдобріша Мати-Природа готує всім крихітним, що випали з гнізда пташеням. Розум Маграт завжди був відкритий, і Маграт вельми пишалася цим. Він був відкритий, як поле, відкритий, як небо. Ніякий розум не може бути більш відкритим, якщо тільки не застосувати спеціальні хірургічні інструменти».*

Останній персонаж, точніше її становлення як особистості, розглядається письменником впродовж наступних трьох романів: «Відьми за кордоном», «Дами та панове» і «Хапай за горло», поступово змінюючи акценти. Так на

початку першого з творів перед нами молода жінка, яка надто відкрито декларує своє небажання бути «сексуальним об'єктом» (іронія), потай шукає внутрішньої гармонії та вважає, що «ніндзя» – симпатичне ім'я для дівчини (сарказм). Лише вступивши у двобій із підступною феєю-хресною, що намагається видати свого принца-жабу за бідну дівчинку, яка працює служницею у своїх сестер (див. «Попелюшка»), відьма Маграт починає розуміти різницю між формою та змістом.

Розглядаючи сюжет роману «Відьми за кордоном», слід окремо відзначити сатиричний погляд автора на концепцію «форма понад усе», яка є характерною для тоталітарних систем і вимагає від людей сліпого слідування зовнішнім критеріям у своєму суспільному житті. Письменник демонструє нам гротескную модель «міста-держави тотальної радості», де люди цілий день посміхаються (тому що хочуть прожити ще один день) (сарказм), а для всіх працюючих примусово вводяться додаткові вимоги (кухарки – обов'язково товсті, майстри іграшок – неодмінно співають та розповідають казки тощо). На порушників цих «казкових нормативів» очікує «народна варта» та тюрма. Автор метафорично демонструє методику особи, яка створила цю жахливу казку: *«Ліліт підносила дзеркало до Життя і обрубувати всі її шматочки, що не вміщалися в дзеркалі»*.

Роман «Дами та панове» певною мірою пародіює шекспірівський «Сон у літню ніч», проте в межах пародії на комедію письменник у сатиричній манері розглядає комплекс досить важливих питань. По-перше, він продовжує тему формування особистості, яку піднято раніше. На цей раз молода (вже колишня) відьма Маграт (нині майже королівна) вступає у смертельний двобій із царицею ельфів за свій майбутній шлюб, за свою землю і за свій світ (езопова мова). Автор особливо наголошує на тому, що дух слабовольної пані Чесногк укріплювали шолом та кольчуга цариці Іней, якої, як виявляється, ніколи не існувало, а її героїчні обладунки викували *«з бляшаної ванни і пари каструль»*. Тобто, будь-яка історія будь-якої країни (або родини) налічує багато містифікацій, але вони необхідні, оскільки певною мірою формують

національну ідентичність.

Письменник алегорично вказує на об'єктивний характер формування суспільної пам'яті та способу її збереження, незважаючи на вплив зовнішніх факторів. *«Але суспільства пам'ятають все – і рої пам'ятають, кодують інформацію, щоб її пропустили цензори розуму, щоб вона передавалася від бабусі до онука у вигляді якоїсь нісенітниці, яку ніхто і не намагається забути. Іноді істина зберігає собі життя самим хитромудрим чином, незважаючи на всі зусилля офіційних зберігачів інформації»*. Т. Пратчетт наголошує на небезпеці ігнорування соціально-культурних принципів функціонування нації, оскільки це може призвести країну та її народ до пагубних наслідків.

Описуючи систему функціонування владних інститутів на рівні регіону, письменник іронічно зображує намагання малих керівників втручатися у господарське життя, причому обов'язково зберігаючи формальні атрибути центральної (королівської) влади. Зокрема, Шон Ягг, який виконує основні урядові функції (листоноша, охорона кріпосних стін, зведення «бюджету з бюджетом», допомога садівнику) ще й заміняє дворецького, а також лакея, періодично міняючи посадову форму одягу та парики. Саму існуючу систему відносин між владою та населенням письменник характеризує коротко та із їдким сарказмом *«навіщо-зе-потрібен-король-але-якщо-він-десь-помилиться-так-ми-його-поправимо»*.

Роман «Маскарад» займає проміжну хронологічну позицію між романами «Дами та панове» і «Хапай за горло» та присвячений долі селянської дівчини, що захотіла шукати собі щастя у столиці на оперній сцені. Зображуючи світ шоу-бізнесу, письменник алегорично демонструє своїм читачам неправдивість даної системи, оскільки для більшості її учасників наявність «другого обличчя» – це норма, необхідність, обов'язкова вимога професійного життя.

Саме тому талановитий місцевий хлопець вимушений стати «Енріко Базілікою», закордонним маестро (сучасного «піпл» не сприймає) і страждати, споживаючи омарів та смажені спагеті (на думку місцевих кухарів, – улюблена страва іноземних Енріків) (іронія). Геніальна молода співачка переховується в

задніх рядах сцени, працюючи «голосом» для дівчини з протекцією та більш вигідним екстер'єром. Таємнича демонічно-романтична примара опери виявляється недоумкуватим прибиральником з роздвоєною свідомістю, а милий веселий бухгалтер – вбивцею-маніяком, що вирішив обікрати та розорити заклад, який він в душі ненавидить. Невипадково, що головна героїня кінець-кінцем переглядає свою життєву позицію та вирішує повернутися в село, бути сільською відьмою і самій ставити п'єсу власного життя.

Цикл «Маленька відьма» присвячений життю Тіфані Боліт, сільської дівчини, яка працює у батьків на фермі, доглядає за вівцями та добре виготовляє сир. Випадок зводить її із Нак Мак Фіглами – «вольними мальцями», маленькими чоловічками, що досить просто визначають своє життєве кредо:

«У нас є традиції. Ми злодії знатні. Так адже, хлопці? Чим ми славні?»

– Крадінням! – закричали сині чоловічки.

– І чим ще, хлопці?

– биттям!

– І ще що?

Це змусило їх трохи задуматися, але всі зробили один і той же висновок:

– крадінням і биттям!».

Разом із цією веселою, хоча із не зовсім законослухняною компанією, Тіфані врятовує свого брата від Королеви Фей та захищає свій край, приймаючи на себе статус та обов'язки місцевої відьми. У подальшому розуміння важливості сутності цих обов'язків спочатку маленькою, а потім юною дівчиною і стає генеральною лінією творів даного циклу. Письменник досить швидко розставляє «крапки над і», характеризуючи позицію місцевої влади.

Виявляється, що барон, власник над місцевими пагорбами, здатен захистити своїх фермерів лише від інших баронів (сарказм) (хоча цього поки ніхто не бачив), а свої власні проблеми селяни мають вирішувати здебільшого самі. У тому випадку, коли обставини примушують «господаря над землею»

приймати якесь важливе рішення, за ним необхідно приглядати. І цю функцію, «говорити за тих, хто не здатен сказати сам» (метафора), приймає на себе юна Тіфані. Вона готова «говорити» за свої пагорби, захищаючи їх від потойбічних істот, вона «говорить» за сільську жінку, захищаючи її від побиття вічно п'яного чоловіка, вона «говорить» за дорослих і малих, оскільки це – її край.

У даному циклі письменник знову повертається до проблеми стереотипного мислення, яке нав'язується суспільством кожній людині, і до негативних наслідків існування даної системи. Зокрема, одним із мотивів, який спонукав маленьку Тіфані стати відьмою, була історія місіс Йорш, напівбожевільної літньої жінки, що жила на відлюдді в хатині зі своїм котом. Виховане на шаблонах дитячих казок місцеве селянство одразу приліпило нещасній статус «підступна стара відьма», а в критичній ситуації її взимку викинули з будинку, і жінка незабаром померла.

Також об'єктом сатири Т. Пратчета є намагання вирішувати проблему нестачі змісту перебільшеною наявністю зовнішньої форми. У романі «Капелюх, повний неба», ми знайомимося з Аннаграммою (сарказм) Ястребц, юною відьмою, яка хоче за рахунок амбіційної поведінки, заснованої на презирливому відношенні до подруг, підняти собі статус у відьомському середовищі. Анекдотично виглядають її постійні манірні спроби (з найкращих міркувань) вказувати на чужі помилки (явні та штучні), принизливі репліки тощо.

Письменник протиставляє (антитеза) агресивному невігластву та амбіційному авторитету відкриті дружні стосунки, сумлінну працю та доступні знання. Не випадково в романі «Я одягну чорне» Тіфані планує відкрити в своєму краї школу. *«Я хочу заснувати справжню школу, сір, вчити читання і граматики. Але що найголовніше, сір, хочу навчити людей тому, до чого у них є талант. Тому що люди, які займаються саме тим, що їм до душі – справжнє багатство будь-якої держави, але часто вони не можуть визначити цю справу, поки не стає занадто пізно. .. Навчання – це пошук відповіді на питання «Хто ти є? Що ти є? Де ти знаходишся? Чого ти вартий? У чому*

ти майстер? Що там за горизонтом?» І взагалі на все. Навчання – це спосіб знайти своє місце в житті. Я знайшла своє місце, і хочу, щоб кожен міг це зробити».

Пасторальне фентезі, відповідно до існуючих канонів, не передбачає масштабних подій із залученням технічних засобів, що, в свою чергу, є припустимим для урбаністичного напрямку. Саме тому письменник в останньому випадку вводить у сюжет паровоз, аналог телеграфу, комп'ютера та інші чародійно-технічні засоби (фантазія). Зображуючи події в творах пасторального фентезі, автор намагається максимально достовірно описувати звичайне життя селян, а тому гіперболізація тих чи інших подій буде виглядати недоречною. Разом із цим поєднання правди сільського життя та вимог до художнього твору вимагає від автора застосовувати евфемізми, описуючи, зокрема, роздуми та оповіді няні Ягг на тему статевих відносин. Майстерне використання широкого спектра стилістичних засобів дозволило письменнику досягти відповідних художніх вершин, що, в свою чергу, відповідним чином оцінили як читачі, так і представники державних інституцій.

Слід зазначити, що, зображуючи соціально-економічні процеси в творах пасторального циклу, письменник акцентує увагу на проблемах ефективного управління розвитком регіону, забезпечення соціальної злагоди, протидії виникненню конфліктних ситуацій між людьми. Створюючи економічну модель сільських територій Плоского світу, письменник ввів до неї наступні базові елементи: феодал-землевласник, фермер, який є основною аграрної економіки, ремісники, а також представники сфери послуг (торгівля, охорона здоров'я). Це класична система соціально-економічних і управлінських відносин феодального суспільства, яка, до слова сказати, прийнята на озброєння в усіх творах фентезійного жанру. Є представник влади – землевласник, фермер, який виробляє сільгосппродукцію, а також ремісник, який постачає на ринок продукцію переробки. Окремо стоїть оптово-роздрібна торгівля, представники якої дуже часто не мали прив'язки до конкретного села.

Якщо ми трохи доопрацюємо, так би мовити, оптимізуємо цю схему, то

отримаємо одну з перших економічних моделей, а саме таблицю Кене. Вона описує процес перерозподілу доходів у замкненій системі взаємодії землевласника, аграрія і ремісника. Але проблема в тому, що ця модель статична, вона не відображає бази для свого розвитку. Виходячи з цієї схеми, аграрій повинен буде вчитися тільки на своєму власному досвіді, як вести сільське господарство, представник влади святим духом здогадуватися, як налагоджувати відносини з бізнесом і населенням тощо.

Т. Пратчетт вирішує цю проблему, трансформуючи цю систему, ввівши новий елемент, завданням якого є збереження системи соціально-економічних відносин у регіоні на основі їх постійного розвитку. Даний елемент, або, якщо завгодно, інститут, забезпечує те, що сьогодні називають соціальним партнерством, тобто, взаємне дотримання зобов'язань бізнесом, владою і населенням. Далі ми розглянемо детальніше, яким способом це відбувається, але зараз хотілося б акцентувати увагу аудиторії на запропонованому автором способі розв'язання проблеми забезпечення сталого розвитку сільських територій.

Оскільки ми маємо справу з художніми творами, а не з науковими працями, то цілком природно, що автор представляє широке коло персонажів з особистісними особливостями. Однак, для аналізу сутності даного інституту, його функцій, доцільно розглянути базовий відьомський тріумвірат.

Говорячи словами автора: три відьми: Діва, Мати і ще одна (Стара карга). Кожна з них уособлює ті чи інші базові функції свого інституту, які ми зараз і розглянемо.

Матушка Вітровоск. В образі наймогутнішої з відьом Плаского світу Т. Пратчетт демонструє нам наступні функції даного інституту:

– забезпечення ефективної взаємодії органів державної влади і селянських общин. Пані Вітровоск запросто заходить до місцевих королів («Віщі сестрички», «Дами та панове», «Хапай за горло»), якщо виникає потреба вказати черговому монарху на його чергові помилки;

– участь у розробці та реалізації державних соціально-економічних

програм. Слід зазначити, що «рекомендації» мовчазної літньої бабусі у чорному капелюсі стосуються тих аспектів монаршої діяльності, які можуть негативно позначитися на життєдіяльності сільської громади;

- накопичення, обробка та обмін інформацією як засобом виробничо-господарської діяльності. Основа відьомської діяльності – допомога місцевим жителям у вирішенні конкретних проблем суто практичної природи, передусім, лікування хвороб людей та худоби. Ефективне виконання своїх професійних функцій практично неможлива без постійного обміну досвідом.

Няня Ягг (Огг). Ця низенька весела бабуся є абсолютною іміджевою протилежністю містріс Вітровоск, оскільки:

- має дуже велику родину, виконуючи функції матріарха та тирана для своїх невісток;

- постійно та активно бере участь у різного роду селищних святах, де періодично зловживає алкогольними напоями;

- уособлює в собі життєвий принцип «що природно, то не є повторним», активно розвиває тему інтимних стосунків, а непристойна «пісня про їжачка», яку фанати письменника склали самостійно, Т. Пратчетт вкладає саме в її уста.

Таким чином, в особі даної представниці відьомського тріумвірату ми можемо побачити наступні функції цього інституту:

- інтеграція в систему соціально-економічних відносин на селі. Основою ефективного функціонування є право повноправної участі в прийнятті управлінських рішень у соціально-економічній сфері, а також уміння акумулювати і раціонально використовувати інформаційні ресурси;

- постійний моніторинг процесів розвитку сільських територій. Запорукою ефективного функціонування соціально-економічних систем в умовах постіндустріальної інформаційної моделі господарювання є обов'язковий характер збору та обробки інформації про діяльність відповідного об'єкту;

- домінуючий характер участі у вирішенні соціально-економічних проблем селянських общин. Для того, щоб цей елемент (тобто, відьми) успішно справлялися зі своїми завданнями, необхідно не тільки знати, що відбувається

«в низах», а й вміти цими низами ефективно управляти, знижувати ймовірність виникнення соціальних конфліктів.

Маграт Чесногк. З трьох представниць відьомського тріумвірату цей персонаж є найбільш суперечливим. Молода відьма постійно шукає своє місце в житті, декларуючи необхідність служіння суспільству та болісно реагуючи на їдкі зауваження з боку містрісс Вітровоск. Однак, покинувши відьомство і ставши королевою (роман «Дами та панове»), молода жінка не перестає боронити свій шлюб, свою дитину, свій край. В її особі автор виділяє наступні риси відьомського інституту:

- відкритість. Представниці даного інституту мають викликати повагу, проте, разом із цим вони мають бути постійно готовими до співпраці із населенням. Специфіка сільського життя, відповідно до принципів якого адаптують свою діяльність відьми, передбачає широке коло контактів, вміння знаходити спільну мову із будь-яким клієнтом;

- здатність до постійного оновлення. Невід'ємною умовою будь-якого чинного процесу або організації є постійна оновлюваність, готовність змінюватися. Ще однією обов'язковою рисою даного інституту повинна бути людяність при здійсненні своїх функцій;

- гуманізм і соціальна відповідальність як базова складова діяльності.

Підсумовуючи інформацію щодо кожної представниці, можна виокремити такі основні характеристики даного інституту:

- інституційний статус носія інформаційного капіталу, право участі у виробленні та реалізації державних програм на центральному та регіональному рівнях;

- інтеграція в систему місцевих соціально-економічних процесів на основі постійного моніторингу;

- гуманізм, соціальна відповідальність і здатність до самовдосконалення як основа успішного функціонування.

Як бачимо, Т. Пратчеттом запропонована модель організації соціально-економічних процесів у системі сільських територій, невід'ємною частиною

якої є особливий інститут, що виконує координаційні функції, а також забезпечує ефективну взаємодію державної влади та регіонального підприємництва.

Контрольні питання

1. Сформулюйте спільні риси відображення соціально-економічних відносин у сучасних літературних жанрах.

2. Які форми соціально-економічних відносин моделюються в творах детективного жанру?

3. Які форми соціально-економічних відносин моделюються в творах жанру «фентезі»?

4. Чим обумовлюється важливість аналізу тематичних напрямків даних літературних напрямків? Відповідь обґрунтуйте.

Література до розділу VI

1. Баранцова І. О., Кальченко С. В., Попова Т. В. Плаский світ Террі Пратчетта: економіка та сатира: монографія. 2019. Мелітополь. 115 с.

2. Мастера детектива. Вып.1: Пер. с англ. и фр. М.: Правда. 1989. 640 с.

3. Олди Г. Л. Одиссей, сын Лаэрта. Книга 1. Человек Номоса. М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. 416 с. («Нить перемен»).

4. Олди Г. Л. Песни Петера Сьядека. М.: Эксмо. 2004. 544 с. (Триумвират).

5. Олди Г. Л. Фанты для фэна. М.: Эксмо. 2008. 384 с. (Стрела Времени).

6. Олди Г. Л., Валентинов А., Дяченко М., Дяченко С. Петабль. М.: Эксмо, 2005. 640 с.

7. Пратчетт Т. Опочтарение. М.: ЭКСМО. 2016. 480 с.

8. Пратчетт Т. Посох и шляпа. М.: ЭКСМО. 2017. 384 с.

9. Пратчетт Т. Шляпа, полная небес. М.: ЭКСМО. 2017. 400 с.

10. Пратчетт Т. Безумная звезда. М.: ЭКСМО. 2016. 320 с.

11. Пратчетт Т. Ведьмы за границей. М.: ЭКСМО. 2016. 416 с.

12. Пратчетт Т. Вещие сестрички. М.: ЭКСМО. 2016. 416 с.

13. Пратчетт Т. Вольный народец. М.: ЭКСМО. 2016. 352 с.

14. Пратчетт Т. Вор времени. М.: ЭКСМО. 2016. 480 с.
15. Пратчетт Т. Дамы и господа. М.: ЭКСМО. 2006. 448 с.
16. Пратчетт Т. Делай деньги. М.: ЭКСМО. 2016. 480 с.
17. Пратчетт Т. Дело абак. М.: ЭКСМО. 2016. 480 с.
18. Пратчетт Т. К оружию! К оружию! М.: ЭКСМО. 2017. 480 с.
19. Пратчетт Т. Маскарад. М.: ЭКСМО. 2015. 416 с.
20. Пратчетт Т. Мелкие боги. М.: ЭКСМО. 2016. 416 с.
21. Пратчетт Т. Мор – ученик смерти. М.: ЭКСМО. 2016. 384 с.
22. Пратчетт Т. Море и рыбки. М.: ЭКСМО. 1998. 217 с.
23. Пратчетт Т. Мрачный жнец. М.: ЭКСМО. 2016. 416 с.
24. Пратчетт Т. Незримые академики. М.: ЭКСМО. 2016. 544 с.
25. Пратчетт Т. Ноги из глины. М.: ЭКСМО. 2016. 480 с.
26. Пратчетт Т. Ночная стража. М.: ЭКСМО. 2018. 528 с.
27. Пратчетт Т. Пастушья корона. М.: ЭКСМО. 2016. 400 с.
28. Пратчетт Т. Патриот. М.: ЭКСМО. 2016. 544 с.
29. Пратчетт Т. Платье цвета полуночи. М.: ЭКСМО. 2017. 480 с.
30. Пратчетт Т. Поддай пару. М.: ЭКСМО. 2016. 480 с.
31. Пратчетт Т. Правда. М.: ЭКСМО. 2016. 512 с.
32. Пратчетт Т. Пятый элевант. М.: ЭКСМО. 2016. 576 с.
33. Пратчетт Т. Санта-Хрякус. М.: ЭКСМО. 2017. 480 с.
34. Пратчетт Т. Стража! Стража! М.: ЭКСМО. 2016. 480 с.
35. Пратчетт Т. Творцы заклинаний. М.: ЭКСМО. 2017. 320 с.
36. Пратчетт Т. Хватай за горло. М.: ЭКСМО. 2014. 512 с.
37. Пратчетт Т. Шмяк. М.: ЭКСМО. 2014. 480 с.
38. Шидфар Р. Бесконечная история. Очерк развития зарубежной фэнтэзи. *Книжное дело*. 1997. № 1. С. 86–90.

РОЗДІЛ VII

ІНСТИТУЦІЙНА ПРИРОДА ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Мета: вивчити причини виникнення та розвитку практики запровадження насильницьких дій стосовно особистості в майновому, фізичному та психологічному аспектах. Розглянути інституційну природу форм організованої злочинності як складової сучасних соціально-економічних відносин.

План

- 7.1. Особисте та економічне насильство як елемент культурної спадщини.
- 7.2. Мафія як соціально-економічний інститут.
- 7.3. Корупція як економічне явище.

Розглядаючи феномен сучасної організованої злочинності, причини успішного та тривалого існування тих чи інших незаконних спільнот, доцільним є, на нашу думку, досліджувати першоджерела даного питання. Зокрема, має сенс вивчити культурні підвалини цивілізаційної системи, в яких закладалися базові принципи поведінки людини в соціумі.

7.1 Особисте та економічне насильство як елемент культурної спадщини

Насильницькі дії в сфері соціально-економічних відносин є невід'ємною складовою життєдіяльності будь-якої особистості. Неможливо отримувати певні блага для себе, не позбавивши аналогічних прав іншої людини. Проте далеко не всякі вчинки визнаються протизаконними.

Згідно з текстом Кримінального кодексу України, злочином визнається суспільне небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, його політичну та економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а так само інше, передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, яке посягає

на правопорядок. Ознаками злочину є суспільна небезпека, кримінальна протиправність, винність і караність діяння. Як бачимо, в тексті нормативного документа чітко вказується на відносний характер вчинку (він має посягати на суспільний лад), обов'язкова небезпечність для соціуму (в даному випадку сукупність громадян конкретної держави).

Слід зазначити, що питання умов набуття майнових прав стосовно того чи іншого об'єкта, (нерухомість, раб, елементи живої природи тощо) є однією з базових складових економічної системи в конкретний період часу. Надзвичайно важливим на ранніх стадіях становлення цивілізацій було визначити та обґрунтувати принципи здійснення соціальних та господарських відносин, враховуючи специфіку функціонування родоплеменних спільнот.

Для періоду формування перших державних утворень були характерні такі особливості становлення соціально-економічних і адміністративних структур:

- з'єднання адміністративно-управлінських і біологічних законів (успадкування влади, передача повноважень сильнішого індивіду тощо);
- особливий статус носія влади, в подальшому сакральність владних інститутів;
- потенційна готовність будь-якого члена громадських утворень (плем'я, рід, держава) до силового відстоювання власних прав на особисте майно, членів сім'ї тощо.

Дана ситуація є аналогічною поведінці вихованців дитячих садів або молодших школярів, які не мають власної системи цінностей і моральних орієнтирів. У зв'язку з цим вони намагаються зміцнити свій статус (особистісний або майновий), спираючись на силові і психологічні способи впливу. У сучасному суспільстві роль модератора виконує вихователь (класний керівник), проте в період становлення цивілізацій функції «вихователя дорослих» також повинні були здійснюватися, оскільки це гарантувало б соціальну і економічну стабільність. Важливу роль в легітимації та фіксуванні даного механізму відносин відігравала культурно-міфологічна система того періоду, яка фактично виправдовувала насильство, яке виробляється носіями

влади в рамках держави, роду, племені шляхом подання аналогічних прикладів у текстах численних епосів, міфів, переказів, легенд.

Аналізуючи міфи і епоси відомих світових цивілізацій, ми можемо спостерігати численні факти насильницьких дій стосовно особистості або її майна. Так, зокрема, давньогрецькі міфи переповнені прикладами присвоєння (в процесі здійснення подвигів) тих чи інших знакових майнових об'єктів. Відповідні ситуації спостерігаються нами в міфах про подвиги Геракла, Тезея, подорожах аргонавтів тощо. При цьому слід зазначити обов'язковість дотримання принципу «статусності» вчинків. Герої несуть покарання від «вищих сил» в разі зазіхань на «божественне майно» або божественну першість в чому-небудь (міф про Мінотавра, Критського бика Геракла, міф про Арахну тощо.). Надалі ця концепція трансформувалася в феодальному суспільстві в ідею недоторканності майна, що належить центральній владі. Не випадково, що видатні персонажі середньовічного народного фольклору (Робін Гуд, Ходжа Насреддін, Пекале, Алдар-Косе тощо) переважно займалися перерозподілом залишків коштів місцевих феодалів (в т.ч. церкви), фактично виконуючи фіскальні функції.

Слід зазначити, що досить поширеним було привнесення елементів насильницького впливу в обрядову практику. Так, зокрема, у відомому давньоіндійському епосі «Махабхарата» описується проведення обряду ашвамедхі, пов'язаного з процедурою посвяти на царство. У ході нього жертвовного коня відпускали пастися на рік в супроводі озброєного загону царя, і правителі тих земель, за якими він йшов, повинні були визнавати свою покірність його господареві, або наводилися до покірності силою. У результаті цар, який міг собі це дозволити, отримував звання сарвабхаума - «владика всіх земель».

У цілому, аналізуючи взаємодію між державними та релігійно-культурними інститутами, доцільно розрізнити три основних періоди.

1. Виникнення перших державних утворень та їхнє функціонування у відповідності до традицій, звичаїв, обрядів. Характерним є корегування

адміністративно-політичного устрою, у відповідності до базових культурно-ціннісних орієнтирів, які, в свою чергу, визначалися об'єктивними чинниками (природно-кліматичні умови, базові галузеві напрямки економічної діяльності тощо). Виходячи з логіки послідовності ланцюга, «соціально-економічні умови» – «культурно-релігійний базис» – «адміністративно-політичний устрій», ми констатуємо вторинність державних інститутів стосовно інститутів культурно-релігійних. Саме тому, наприклад, обряд муміфікації померлих не міг виникнути серед народів, що практикували кочовий спосіб життя або постійно проживали на території, що знаходилися в природно-кліматичних зонах Степу, Лісостепу тощо.

У подальшому ми можемо спостерігати збереження елементів особистого чи економічного насильства в обрядовій практиці. Вони символізують готовність індивідуума здійснити вчинок, який вказуватиме на його силу, мужність, розум, тобто якості, що є обов'язковими умовами успішного виживання в соціумі.

Історично даний період ми не можемо встановити універсально, оскільки процес державотворення для різних європейських (азіатських, американських, африканських) цивілізацій відбувався з різною швидкістю. Більше того, в ході його відбувалися надзвичайні події, що стримували темпи цивілізаційного розвитку (епідемії, нашествия кочових племен тощо). Проте характерними рисами завершення можна вважати кінцеве формування владно-адміністративних та релігійних інституційних систем у межах конкретної країни.

2. Паралельний розвиток державних та культурних (перш за все, релігійних) інститутів. Виникнення економічних та політичних конфліктів. Слід відзначити, що в європейській історії середньовіччя спостерігалися приклади успішної співпраці світських та духовних керівників.

Найбільш відомим та масштабним проектом, на нашу думку, є проведення низки хрестових походів, у процесі здійснення яких вирішувалися не тільки суто макроекономічні та політичні питання (доступ до торговельних шляхів, контроль над новими землями і, відповідно, збільшення феодалських доходів,

посилення значущості європейських держав тощо). Також під час військових дій відбувався процес скорочення кількості потенційно соціально небезпечного прошарку європейського населення, що відповідним чином вплинуло на рівень злочинності в державах.

Слід відзначити, що керівники католицької церкви на той момент виступали в ролі чинника формування позитивного іміджу для учасників проекту у відповідності до існуючої системи релігійних відносин, стандартів та правил. Так зокрема, було обіцяно повне прощення гріхів усім учасникам походу. Слід відзначити, що в даному випадку ми можемо спостерігати явне протиріччя між базовими традиціями осілих цивілізацій (негативна оцінка військових дій стосовно нейтральних племен та народів) і нормами інститутів, які є похідними від існуючих традицій та звичаїв. У подальшому готовність кліриків до форматування суспільної свідомості буде часто використана світською владою, однак на той момент інтереси церкви та держави збігалися.

У подальшому в процесі централізації державної влади ми спостерігаємо загострення конфліктів між цими двома соціальними інститутами у боротьбі за матеріальні блага та важелі впливу на суспільну свідомість. При цьому слід зазначити, що монархи обирали різні засоби для забезпечення собі перемоги в той чи інший період.

Показовим у даному випадку є процес над орденом тамплієрів, ініційований та проведений королем Франції Філіпом IV у 1307-1314рр. Треба зазначити, що він проходив поетапно і являв собою унікальний в своєму роді факт використання вищих ієрархів церкви для вирішення проблеми бюджетного дефіциту країни. На першій стадії за результатами виборів кардиналів, що отримала назву «авіньйонське пленіння», головою католицької церкви став Климент V, який потім проводив папську політику в інтересах французької корони. Друга стадія знаменувала собою безпосередньо одночасні масові арешти всіх керівників ордену тамплієрів за обвинуваченням у злочинах проти церкви і моралі (тобто базового і похідного інститутів). На третій стадії, після ліквідації ордену та його керівників, відбувся процес перерозподілу

майна. Показовим є той факт, що спочатку власність тамплієрів була передана іншому церковному ордену (госпітальєрів), а потім король Франції відчужив у них значну суму коштів як судову компенсацію.

У результаті такого збагачення окремих складових церкви як суспільної організації відбулося значне статусне зниження соціального рейтингу релігійних інститутів. По-перше, участь у самому факті відвертого політичного фарсу довела неприпустиму «матеріальну зацікавленість» вищих кліриків і їхню готовність відверто поступатися навіть корпоративними принципами. По-друге, офіційна доведеність системної участі одного з головних храмових орденів у злочинах «проти церкви та моралі» кидала тінь на сам церковний інститут. Дані обставини підготували сприятливе підґрунтя для подальших дій світської влади в напрямку контролю над владою духовною. Видатне місце в цьому списку займає процес Реформації, в ході якої, разом із соціальними потрясіннями, відбувався процес перерозподілу церковного майна на користь корони, тобто центральної державної влади.

Завершення другого етапу, на нашу думку, характеризується остаточною втратою церкви своїх позицій в політичній сфері, неспроможністю масово системно контролювати нормативно-правові та адміністративні процеси в державі. Населення починає сприймати релігійні догмати не як обов'язкові правила поведінки, невід'ємну складову способу життя, а як традиції, звичаї, що не повинні неодмінно виконуватися. В інституційній структурі з'являється місце для економічної складової, для об'єднань, членство в яких не обмежується громадянством, віком, статтю, національністю тощо.

3. Представники державних інститутів намагаються створити власні традиції, культуру і аналог релігії, підміняючи ними наявну культурну спадщину.

Початок ХХ ст. в країнах європейської цивілізації ознаменувався не тільки військовими конфліктами та радикальними соціально-політичними і економічними трансформаціями. На обох берегах Атлантичного океану держава починає активно формувати власну культурно-ціннісну систему,

намагаючись створити новий тип людини. І хоча найбільш відомими спробами в даному напрямку є формування типу «радянської людини» або «істинного американця», в цілому можна констатувати, що для переважної більшості розвинених європейських країн (Велика Британія, Франція, Німеччина) це також було характерним.

На нашу думку, можна виділити наступні риси даного процесу:

- діалектичне поєднання космополітизму (інтернаціоналізму) та базової культурно-цивілізаційної моделі з її мовою, історією, традиціями;
- акцентування унікальності власного напрямку соціально-економічного історичного розвитку, обов'язковість наявності місіонерської складової.
- наявність специфічної ідеологічної системи, яка передбачає врахування новітніх досягнень техніки, технології та включає в себе потужне художньо-культурне забезпечення.

Слід відзначити, що незважаючи на жорстке ідеологічне протистояння радянської та американської соціально-економічних державних конструкцій, для них обох були характерні наведені вище риси. Дана спорідненість певною мірою обґрунтовує популярність поглядів ідеологів інституціоналізму щодо доцільності майбутнього об'єднання полярних систем («теорія конвергенції»).

Щодо характеру самих інституційних трансформацій необхідно зазначити, що в обох випадках можна спостерігати намагання штучно створити нову систему релігійного, культурно-історичного забезпечення життя суспільства. Спроби даного підходу вже мали місце за часів французької революції (перейменування місяців року, намагання створити новий божественний пантеон тощо), проте вони не були підкріплені успіхами в соціально-економічній та політичній сферах.

Для радянського історичного періоду також було характерним створення специфічної культурно-ціннісної моделі суспільного устрою. Заслуговує на увагу той факт, що остаточно сформована в кінці 30-х років ідеологічна система (при декларованому державному атеїзмі) мала усі риси класичної релігії, а саме: поклоніння нетлінним мощам, аксіоматичність базових

ідеологічних текстів, членство в державній релігії як умова кар'єрного розвитку. Як відомо, свого часу були намагання замінити обряд хрестин на «октябрини», однак ця ідея не пройшла перевірку часом.

У свою чергу протестантська релігійна модель, що передбачає ототожнення загальної успішності та «праведності», є однією з базових складових американської концепції світового порядку, в основі якої - енергійний індивідуалізм. Зокрема, елементи ідеї «великої американської мрії» (якої можна досягти лише в США) можна знайти в будь-якому популярному художньому творі, книзі, кінофільмі тощо.

До переліку особливостей сучасного етапу взаємодії елементів інституційного середовища слід віднести зростання впливу інститутів, що виникли в результаті економічного розвитку (техноструктура, профспілки, корпорації тощо), а також здатність сучасної людини забезпечувати прийнятний рівень життя, знаходячись у штучному життєвому просторі (багатоповерхові будинки, Інтернет-середовище тощо). Це, в свою чергу, остаточно позбавляє індивідуума «прив'язування» до унікальних традиційних, культурних, обрядових моделей поведінки. За даних умов відбувається процес формування нової морально-ціннісної системи здійснюється в напрямку створення ліберальної толерантної культури.

Основними принципами ліберальної моделі є наступні:

- принцип особистої свободи;
- принцип індивідуалізму та захисту індивідуальних прав;
- принцип захисту вільного ринку та приватної власності;
- принцип ліберального демократизму.

Аналізуючи дані принципи, слід відмітити наявність конфліктних ситуацій між насильством, санкціонованим суспільно-культурними нормами, та насильством, яке санкціонує держава. Одним із прикладів даної практики є конфлікти в сфері сімейного життя (активізація ювенальної юстиції), проблеми, пов'язані зі зміною норм та стандартів інтимного життя тощо.

Інституційна природа конфлікту полягає у протиріччі між базовими

нормами та традиціями, пов'язаними з необхідністю виживання та збереження життєздатного потомства в умовах агресивного навколишнього середовища та стандартами епохи «високого рівня споживання», яка передбачає розглядати в якості критерію статусності або успішності сукупність потреб, що задовольняє певний індивід.

Таким чином, ми бачимо, що складові культурно-релігійної системи в період формування світових цивілізацій виконали функції сприяння створення та подальшого розвитку адміністративно-територіальних інститутів. Важливість їх вкладу була обумовлена високим рівнем хаотичності на стадії цивілізаційного становлення. Ототожнюючи свою поведінкову модель з розробленою системою божественного устрою Всесвіту в цілому і життя на землі, зокрема, нації сформували прийнятну для їхнього способу життя форму соціально-економічних відносин. В її основі спочатку було закладено право на насильницькі дії в сфері майнових і особистих відносин і необхідність силової протидії від зазіхань сторонніх осіб.

У подальшому мала місце ротація соціально-економічних та культурно-політичних інститутів щодо ступеня впливу на суспільну свідомість, а також адміністративно-господарське життя держави. Для сучасного етапу цивілізаційного розвитку характерним є формування системи культурних орієнтирів та моральних цінностей, яка фактично не прив'язана до базових принципів виживання людини як біологічної істоти. Значною мірою це обумовлено роллю бізнесових інституцій в суспільному житті та їхньою мотивацією щодо спонукання індивідуума до постійного і безперервного задоволення благ.

7.2. Мафія як соціально-економічний інститут

Сам феномен організованої злочинності не є новим в історії людства або унікальним надбанням європейської цивілізації. З виникненням стабільно функціонуючих масових форм поселень, життєдіяльність яких регламентувалася певними нормами, створилися передумови для переходу

незаконних форм збагачення на системні засади. Більше того масштаби відповідної діяльності обумовлювалися, в першу чергу, рівнем господарської активності в регіоні та механізмом перерозподілу доходів між учасниками соціально-економічних відносин. Саме тому організована злочинність як явище спостерігалася в містах, сільській місцевості, на суші та на морі.

Більше того, сам факт злочину за сучасних умов розглядається саме з точки зору економіки. Так, зокрема, Г.Беккер зазначав, що напрацювання оптимальної політики боротьби з протиправною поведінкою є частиною більш загального завдання щодо оптимізації алокації ресурсів. У цьому аспекті економічний підхід дозволяє розширити спектр аналітичного інструментарію дослідження, визначивши зокрема ступінь соціально-економічної виправданості для тих чи інших видів покарань

Специфіка функціонування етнічних організованих групувань (мафія, якудза, тріади тощо) в сучасному глобальному світі обумовлена їхньою обов'язковою участю у соціально-економічному житті суспільства, необхідністю легалізації надходжень злочинного бізнесу. Окремо слід відзначити важливість налагодження контактів із представниками владних інститутів. Якщо на початку ХХ ст. механізми базувалися на використанні банальних корупційних схем, то в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли зросла значущість соціальних інститутів (особливо неформального типу), представники організованої етнічної злочинності почали активніше шукати форми співпраці із суспільством на регіональному рівні. Таким чином, можна констатувати, що дослідження інституціональної природи етнічних злочинних спільнот, зокрема мафії, є актуальним та відповідає сучасним соціально-економічним трендам.

На даний момент не існує єдиного підходу до трактування дефініції «мафія». Італійське коріння ідентифікують «мафіозо» як хвалька, людину зухвалу і зарозумілу, що належить до покидьків суспільства, яка спирається на грубе насильство. Арабські коріння наділяють слово «мафія» такими трактуваннями як захист, притулок і схованку. У цілому існує безліч точок

зору, звідки походить це слово і що воно означає. За однією з них, «мафія» є абрєвіатурою гасла «Смерть Франції, зітхни, Італія», який використовували у 13-му столітті проти панування Франції. Розглядаючи процес становлення американської мафії, слід зазначити, що, хоча вона і має італійське коріння, все ж має специфічні особливості становлення (табл.7.1).

Таблиця 7.1

Етапи становлення американської мафії *

Етап	Загальна характеристика	Соціально-економічна ситуація	Позиція держави	Особливості економічної діяльності
Кінець 19 століття - 30-ті роки 20 століття	Становлення мафії в США	Високий рівень безробіття, низький рівень доходів основної частини населення	Протидія в сфері особливо тяжких злочинів проти особистості	Рекет, грабіж, азартні ігри, лихварство
30-е - 40-е роки 20 століття	Епоха «сухого закону»			Незаконний продаж алкогольних напоїв
40-60-і роки 20 століття	Диверсифікація капіталу	Відновлення економіки, зростання доходів	Періоди протидії, ігнорування, співпраці	Будівництво, управління відходами, вантажоперевезення, швейна промисловість
60-і роки 20 століття - наші дні	Остаточна інституціоналізація та інтеграція в соціально-культурну систему	Зростання доходів населення, підвищення соціальних стандартів	Активне протистояння	Профспілкова діяльність, шоу-бізнес

* Власні узагальнення автора

Початок інтеграції даної структури в систему соціально-економічних США відбувався в період, для якого характерними були високий рівень безробіття та відповідно низький рівень доходів міського населення. При цьому слід зазначити, що держава не брала на себе ніяких соціальних зобов'язань, а лише активно просувала бренд «великої американської мрії», «райського життя за океаном». Більше того, на той момент існувала чітка статусно-національна ієрархія «білого» населення, в якій на вищому шаблі знаходилися емігранти з

Великої Британії. За цих умов вихідці з інших країн Старої Європи (тим більше Азії) мали створювати власні механізми самозахисту своїх прав (особистих і майнових).

Слід відзначити, що мафіозні структури вже у своєму базовому варіанті позиціонували себе як форму захисту певних верств населення від державного насильства, альтернативного способу відстоювання власних майнових та особистісних прав. Саме тому в напівізольованих етнічних суспільствах подібні злочинні структури змогли отримати прихильників з боку соціально незахищених осіб.

Важливим також є аналіз еволюції економічної діяльності мафіозних групувань. Якщо на початку свого існування основним джерелом грошових надходжень був рекет представників різних форм дрібного підприємництва, то, починаючи з 30-х років, італо-американські злочинні спільноти починають займатися інвестиціями в незаконну (бутлегерство), але виробничу діяльність. У подальшому ми можемо побачити, що напрям на легалізацію отриманого капіталу лише посилювався, мафія активно входить в різні галузі національної економіки (шоу-бізнес, вантажні перевезення, готельно-ресторанна справа тощо).

Аналіз інформації, наведеної в табл. 7.1, дає підстави зробити наступні висновки: процес розвитку мафіозних структур триває, і цей вид злочинного співтовариства не знищений, незважаючи на періодичні затримання його лідерів; держава далеко не завжди активно боролася з мафією як зі злочинним явищем, а часом йшла на контакт; економічна самореалізація представників мафіозної спільноти пройшла тривалий еволюційний шлях від рекету до профспілкової діяльності і шоу-бізнесу. Показовим у даному випадку є порівняльний аналіз життєвого шляху відомих персонажів італійсько-американської злочинної спільноти.

В якості першої персони, на нашу думку, доцільно розглянути біографію Чарльза Лучано, він же Сальваторе Луканія, який народився 24 листопада 1897 р. на Сицилії, а помер – 26 грудня 1962 р. в Неаполі. Чарльз народився в

багатодітній родині, був третьою дитиною та другим сином у сім'ї, тобто формально не мав спадкових прав на сімейний бізнес.

Пройшовши кримінальний шлях від підліткових банд до участі у гангстерських війнах, Ч. Лучано з часом починає контролювати значну частину злочинного світу Нью-Йорка. Слід відзначити, що в своєму реформуванні системи мафіозних відносин, він орієнтується на принципи функціонування крупного бізнесу (кооперація, концентрація ресурсів, створення спеціалізованих структур тощо).

Так, зокрема, саме Ч. Лучано створив мафіозний трест з підпільного продажу алкогольних напоїв. Окрім злочинних групувань Нью-Йорка, в нього входили також аналогічні структури з Бостона, Атлантик-Сіті та Род-Айленда. Також Ч. Лучано активно включає до числа повноцінних членів своєї «родини» не італійців (зокрема, євреїв), що на той час було неприпустимим. Однак, інтереси бізнесу керівник корпорації поставив вище, ніж мафіозні традиції.

Аналізуючи напрями «підприємницької активності», які можна було би назвати притаманними саме для даної персони, треба відзначити два видатних його проекти, які знаходилися в різних площинах незаконної діяльності. По-перше, це особлива структура в середині самої «Коза ностри», яка приймала замовлення на вбивства (її так і називали «Корпорація вбивств»). Для «співробітників корпорації» була характерна відповідна спеціалізація та системний підхід при організації «надання послуг». Другим, менш унікальним, але не менш масштабним проектом був повний контроль над індустрією розпусти в Нью-Йорку. За підрахунками, у 1935 році загальний дохід відповідних закладів у місті становив близько 20 млн. дол., з яких 200 тис. дол. надходили особисто Ч. Лучано. Як бачимо, масштабність та системний підхід були характерними рисами цього «злочинного топ-менеджера».

Не менш показовим у даному випадку є особливості взаємодії Ч. Лучано із офіційними владними інститутами. Після того, як у 1936 році йому було висунуто обвинувачення в організації проституції, суд виніс вирок у формі позбавлення волі від 30 до 50 років. Однак, вже через 6 років мафіозі

звільняють з під варти, а після Другої світової війни у 1946 році депортують в Італію. Причиною такого дивного поведження американської Феміди була активна участь Ч. Лучано в сприянні висадці американських військ на узбережжі Сицилії. У подальшому до кінця свого життя (1962 рік) він не зазнавав серйозного тиску з боку органів правопорядку.

Другою відомою постаттю, біографію якої доцільно розглянути в даному аспекті, є Альфонсо Габріель «Великий Аль» Капоне. Він народився 17 січня 1899р. в Брукліні і помер 25 грудня 1947року. Майбутній мафіозі народився у багатодітній емігрантській родині (9 дітей), був четвертою дитиною в сім'ї та з дитинства подавав ознаки явного збудженого психопата.

Саме з його ім'ям пов'язують розвиток у Чикаго рекету та злочинний фінансовий контроль над індустрією розпусти в місті. Слід зазначити, що для прикриття діяльності Капоне на утриманні знаходилася не лише місцева поліція, але й політичні діячі. Причиною занепаду його імперії була кримінальна війна в Чикаго у другій половині 30-х рр. Тоді протягом 1924-1929 рр. в різний спосіб було ліквідовано понад 500 гангстерів, причому застосовувалася не лише автоматична зброя, але й гранати, вибухові пристрої тощо.

Незважаючи на відсутність прямих доказів причетності Капоне, місцева громадськість була шокована рівнем публічного насильства, після чого розслідуванням діяльністю мафіозі зайнялися федеральні органи правопорядку. У липні 1931 року А. Капоне постав перед Федеральним судом і був засуджений до одинадцяти років тюремного ув'язнення у виправному закладі Атланти за несплату податків у розмірі 388 тисяч доларів. У 1934 р. був переведений до в'язниці на острові Алькатрас, звідки вийшов через сім років смертельно хворим на сифіліс. Капоне втратив кримінальний вплив.

Як бачимо, обидві персони мають спільні риси та певні відмінності в своїй біографії, характері здійснення злочинних дій та, відповідно, ступеня готовності держави з ними миритися. І Ч. Лучано, і А. Капоне народилися в бідних багатодітних сім'ях, тобто вони мали самі обирати свій життєвий шлях,

тому що існуючі умови не давали їм можливість отримати прийнятний рівень добробуту. Обидва були членами вуличних підліткових банд, звикли до насильства та порушення закону як засобу досягнення мети. Також ці мафіозі бали значні організаційно-лідерські здібності, оскільки змогли не тільки сформувати біля себе певну спільноту, а й створювали фінансове підґрунтя для забезпечення функціонування власної структури.

Разом із цим треба відзначити, що вектор, обраний Ч. Лучано на легалізацію та корпоратизацію злочинного групування виявився стратегічно правильнішим, оскільки забезпечив його потенційними позиціями для контактів із центральною владою. У свою чергу, акцентуація лише на співпраці з регіональними владними інститутами дає лише тактичні переваги. Також треба зазначити, що проблема соціального ефекту рано чи пізно постає перед будь-якою бізнес-структурою (в т.ч. і злочинною) і рівень соціальної відповідальності залежатиме від ступеня завданої соціуму шкоди.

Слід зазначити, що процес трансформації американської мафії та набуття нею рис бізнесової структури яскраво відображає історичні особливості становлення міста Лас-Вегас, яке нині вважається ігорною столицею США. Після того як у 1931 році в штаті Невада (де знаходиться місто) було дозволено здійснювати азартні ігри, організована злочинність починає активно інвестувати власні кошти в даний бізнес, здійснюючи при цьому контроль за рівнем ефективності інвестиційних витрат.

Так, зокрема, одним із найвідоміших ігорних закладів, які відкривалися одразу після Другої світової війни, було казино «Фламінго». Початкові фінансові витрати, які здійснювалися мафіозними структурами, склали близько півтора мільйонів доларів, однак, потім ця сума збільшилася до шести мільйонів. Проте, на думку аналітиків, зростання витрат обумовлювалося фінансовими махінаціями виконавців, у т.ч. з боку злочинного топ-менеджменту.

Як наслідок, після проведення відповідної фінансової перевірки, а також після того, як перша спроба відкриття казино виявилася невдалою, керівники

мафіозних груп прийняли відповідні організаційні рішення. У 1947 році, через рік після початку успішного функціонування закладу, Б. Сігел, що здійснював інвестиційно-фінансове забезпечення від злочинних груп, був застрелений у власному будинку. Слід відзначити, що дана особа займала значні позиції в мафіозній ієрархії та користувалася авторитетом серед свого кола.

Таким чином, ми бачимо, що сучасна мафіозна структура має усі складові не тільки таємної незаконної організації (якою вона була ще у XVII-XVIII ст.), але й характерні риси крупної бізнес-структури (фінансова звітність та відповідальність, наявність диверсифікованої системи економічної діяльності, спеціалізація підрозділів тощо). Аналізуючи дане утворення згідно з наявністю характерних інституційних ознак, слід зазначити, що мафія має всі риси будь-якого суспільного інституту, а саме: має культурні символи, норми поведінки, ідеологію (табл. 7.2).

Більш того, в системі сучасної інституційної економіки, коли державні інститути не здатні в повному обсязі задовольняти потреби в суспільних благах (у першу чергу, потребу в безпеці), виникають об'єктивні передумови для розвитку альтернативних (у т.ч. і незаконних) форм надання подібних послуг.

Підсумовуючи наведені результати, можна зробити наступні висновки:

– американська мафія як одна з форм організованої злочинності має низку специфічних характерних рис, обумовлених як своєю споконвічною природою, так і процесом становлення і розвитку;

– характер відносин між державними інститутами і мафіозними кланами багато в чому визначався політичною ситуацією і ступенем адекватності злочинних лідерів;

– американська мафія має всі характеристики, які притаманні соціальному інституту, а сучасні соціально-економічні тренди в європейському суспільстві дають можливість для її успішного функціонування.

Аналіз американської мафії по інституціональними ознаками *

Найменування показника	Приклади для інших інститутів	Мафія
Установки і зразки поведінки	для інституту сім'ї – прив'язаність, повага, довіра; для інституту освіти – прагнення до знання	Повага до глави клану «дону», чітке виконання наказів, можливість ігнорування норм і правил, сформульованих державою
Культурні символи	для сім'ї – обручки, шлюбний ритуал; для держави – гімн, герб, прапор; для бізнесу – фірмова марка, патентний знак, для релігії – ікони, хрести, Коран	Ритуал посвяти, форма і манера взаємин між рівними і нерівними за статусом членами злочинного співтовариства
Утилітарні культурні риси	для сім'ї – будинок, квартира, меблі; для освіти – класи, бібліотека; для бізнесу – магазин, фабрика, обладнання	Об'єкти контролю: законний і незаконний бізнес, персоніфіковані політичні та культурні контакти
Усні та письмові кодекси поведінки	для держави – конституція, закони; для бізнесу – контракти, ліцензії	Кодекс мафії, «Омерта» (кодекс мовчання)
Ідеологія	для сім'ї – романтичне кохання, сумісність; для бізнесу – свобода торгівлі, розширення справи; для релігії – православ'я, католицизм, іслам, буддизм	Захист інтересів «сім'ї», її членів, які дотримуються кодексів поведінки

* Джерело: дослідження автора

За цих умов, на нашу думку, розробка шляхів боротьби з інституціоналізованими організованими злочинними групуваннями має включати в себе не тільки суто правовий, а й економічний аспект дослідження аналітичного матеріалу. В останньому випадку доцільним є, по-перше, вивчення як економічної природи самого злочину і адекватності відповідності покарання за його здійснення. По-друге, слід враховувати соціальну значущість тієї чи іншої злочинної структури в межах даного суспільного осередку, наявність додаткових функцій, що виконуються її представниками та засоби впливу на дану систему відносин з боку офіційної законної влади (як на загальнодержавному, так і на муніципальному рівні).

7.3. Корупція як економічне явище

Проблема корупції є однією з найважливіших для сучасного державного механізму, оскільки дотепер вона залишається не тільки універсальним (не залежить від політичного устрою, культури, релігії тощо), але й непереборним явищем, прояви якого правоохоронна система відповідної країни лише намагається мінімізувати. Сама сутність корупційних відносин полягає в тому, що вони тісно пов'язані із самим фактом існування держави як системи перерозподілу благ та постійно еволюціонують разом із трансформаціями державних інститутів.

Згідно з чинним законодавством, корупція – використання особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей.

Слід відзначити, що сама ідея торгівлі державними привілеями не є новою і тривалий час вважалася цілком нормальною. Для періоду феодалізму було характерним роздавати державні землі з місцевими мешканцями у формі дарунку або «на годування» як форма вияву задоволення або засіб стимулювання стосовно певної особи. Також в європейських країнах XVI–XVIII ст. була розповсюджена практика торгівлі посадами, військовими званнями і відповідними привілеями.

Більше того, у XVIII столітті на острові Ява (на той час – колонія Голландії), було введено так званий податок на хабарі. За призначення на будь-яку посаду людина повинна була заплатити відповідну суму. Наприклад, молодший торговець віддавав 3500 гульденів за пост з окладом 40 гульденів на місяць: у результаті його річний дохід за рахунок різних махінацій досягав 40 тис. гульденів.

Таким чином, ми бачимо, що виникнення та розвиток корупції має в собі об'єктивну природу та пов'язане із самим функціонуванням державної адміністративної машини. Слід відзначити, що в дослідженні причин, особливостей та умов функціонування даного явища вітчизняні та закордонні науковці застосовують різні наукові підходи до його класифікації.

Так О. О. Акімов виділяє наступні причини та умови розвитку корупції:

– *політичні* (замкнутість системи управління, її повільний розвиток, відсутність системи виховання патріотичних почуттів, моральних якостей, поверховість при проведенні антикорупційної політики, відсутність державної ініціативи щодо створення громадських формувань, незалежних недержавних структур для зростання активності населення у боротьбі з корупцією);

– *економічні* (несприятливий режим діяльності підприємств; відсутність прозорості багатьох економічних процесів; на тлі багатих державні службовці не мають навіть помірному достатку);

– *правові* (відсутність цілісної системи антикорупційних засобів, невизначеність відповідальності за корупційні діяння, формальний характер чинної системи декларування доходів, неповне визначення суб'єктів, нецілеспрямованість правоохоронних органів щодо виконання правових вимог при виявленні корупційних діянь, викритті винних у їх учиненні);

– *організаційно-управлінські* (відсутність чіткої регламентації діяльності посадових осіб, поширеність у кадровій політиці випадків заміщення посад через знайомство, відсутність механізмів унеможливлення прийняття на службу лідерів і членів злочинних угруповань та здійснення ними кар'єри, відсутність окремих працівників, які контролювали б цю сферу);

– *соціально-психологічні* (нерозвиненість громадянської свідомості, корислива спрямованість державних службовців, професійна та моральна деформація частини керівників, що виявляється у поблажливому ставленні до корупції) тощо.

Значною мірою різність наукових поглядів щодо сутнісного характеру корупційних явищ обумовлюються принциповими відмінностями прихильників

відповідних наукових шкіл у їхньому баченні економічної системи в цілому, чинників, які визначають її розвиток та важелів впливу на дані процеси. Навіть у межах антимарксистського табору існує широкий спектр думок щодо впливу держави на життєдіяльність господарського механізму, доцільність та масштаб здійснення стимулювання попиту і пропозиції тощо.

На думку С. В. П'ясецької-Устич, існують принципові розбіжності щодо трактування сутності корупційного явища, а отже і принципів боротьби з ним з боку представників різних наукових шкіл. Представники неокласичного напрямку як основні шляхи зменшення корупції пропонують використовувати різноманітні санкції (штрафи, конфіскацію власності), які можуть розглядатися як реальні втрати від корупційних дій. Неокласичні моделі не враховують «включеність» індивіда в соціальне оточення і не звертають увагу на такі чинники, які впливають на потенційних учасників корупційних угод, як мораль і суспільне засудження злочинної поведінки.

На відміну від неокласики в межах інституціонального підходу корупція досліджується як взаємодія людей у соціальному середовищі, у зв'язку з чим основними чинниками, що стримують корупцію, називають ідеологію; професійну етику; корпоративну культуру; сімейні традиції; релігію; соціальні норми. При цьому найбільше значення надається соціальним нормам, відповідно до яких корупційна поведінка може бути виправдана або відхилена. Водночас соціальні норми надзвичайно інертні, їх зміна є довготривалим процесом.

Разом із цим слід зазначити, що інертність норм, на нашу думку, обумовлює збереження стабільності соціального клімату, уникнення вибухів невдоволення, які є наслідками, зокрема, ідеологічних протиріч між представниками різних вікових, ціннісних груп у результаті тих чи інших політичних подій. За сучасних умов саме узгодженість позицій соціальних інститутів, уніфікованість їхнього бачення сутності тієї чи іншої проблеми (в даному випадку корупції) та шляхів її вирішення є основою забезпечення успішного протистояння проявам цього явища.

М. М. Кінаш виділяє наступні форми прояву корупційних дій:

– двостороння операція, при якій особа, що знаходиться на державній або іншій службі, нелегально «продає» свої службові повноваження або послуги, засновані на авторитеті посади і пов'язаних з нею можливостях, фізичним і юридичним особам, групам (у тому числі організованим злочинним формуванням), а «покупець» дістає можливість використовувати державну або іншу структуру в своїх цілях: для збагачення, законодавчого оформлення привілеїв, відходу від передбаченої законом відповідальності, соціального контролю і т. п.;

– вимагання службовцем винагороди;

– активний підкуп службовців, часто з одночасним сильним психічним впливом на них.

Перелік державних посад, обіймання яких містить у собі небезпеку участі в корупційних відносинах, є досить великим і обумовлюється рівнем інтеграції держави в систему соціально-економічних відносин. Разом із цим слід відзначити, що наявність потенційної можливості незаконного використання своїх повноважень для особистого збагачення не робить чиновника автоматичним та беззаперечним хабарником. Значною мірою дане явище є результатом наявності невирішених протиріч у межах самої системи державного управління економікою. За даними досліджень міжнародних аналітичних центрів, до найпоширеніших проявів корупційних дій в Україні відносять наступні:

– корупція в навчальних закладах (викладачі продовжують вимагати хабарі у студентів, у садках і школах – побори на ремонт та інші «необхідні заходи»);

– корупція під час оформлення документів на землю при приватизації та виділенні земельних ділянок;

– благодійні внески в лікарнях, стягування плати за безкоштовні послуги;

– корупція при призові у військкоматах (відсутність єдиного електронного реєстру призовників дозволяє продавати «справи»);

– зайві платежі при оформленні закордонних паспортів;

- корупція в житлово-комунальній сфері (зокрема, при підключенні автономного опалення);
- корупція в судах та правоохоронних органах (зокрема, нарікання на непрозорість переатестації правоохоронців і прокурорів);
- корупція при перетині кордону в зоні АТО (хабарі за вантажі та позачерговий проїзд);
- корупція в податковій, на митниці.

Як бачимо, значна кількість корупційних відносин спостерігається в сфері надання суспільних послуг (освіта, лікування, комунальне господарство), а також у правоохоронній сфері. Слід зазначити, що факт наявності корупційної складової в системі правопорядку не може, на нашу думку, вважатися чимось надзвичайним, хоча з цим явищем потрібно постійно боротися. Проблема корупції в сфері освіти, ЖКГ та інших суспільних послуг багато в чому обумовлена незавершеністю реформування даної сфери. Заявлена державою політика комерціалізації зазначених напрямків суспільної діяльності, по великому рахунку, була результатом відсутності грошових коштів на утримання закладів медицини, освіти та науки. Відсутність системного стратегічного підходу з боку урядових державних інститутів значною мірою породжує недовіру серед інших складових національного інституційного середовища.

Значущість та системний характер впливу корупційних дій на соціально-економічні відносини в державі та на глобальному рівні обумовлюють необхідність розробки системи відповідних урядових заходів. Так, зокрема, С. В. П'ясецька-Устич виділяє наступні складові алгоритму протидії з боку держави і суспільства корупційним відносинам:

- легітимна еліта суспільства і держави;
- ідеали і моральні установки, адекватні стану суспільства і його прогресивному розвитку, повинні насаджуватися у суспільну свідомість;
- оздоровлення прозорих відносин суспільства, в тому числі у сфері економіки, надання їм потужного імпульсу стійкого прогресивного розвитку;

- реформування нормативно-правової бази держави під кутом зору приведення її у відповідність з ідеалами та моральними установками, з одного боку, і реальними життєвими, в тому числі економічними, з іншого;
- ослаблення тіньової сфери суспільства, тіньової сфери економіки;
- ослаблення тіньових еліт і тіньових центрів влади;
- ліквідація коренів тіньових і кримінальних сфер життєдіяльності суспільства, в тому числі і економічної.

Для дослідження економічної сутності корупційної схеми, на нашу думку, доцільним є використання наукових досліджень Г. С. Беккера, який вивчав соціально-економічні складові неекономічних процесів. Аналізуючи відповідним чином сучасні особливості злочинної діяльності, він, зокрема, зазначав, що фірми, які беруть участь у змові, обирають такі ймовірності знаходження порушень, ціни та обсягів виробництва, які мінімізують втрати від порушень, при цьому максимізуючи вигаш від зговору. Наголошується при цьому, що ступінь відхилення від оптимальної алокації ресурсів вимірюється не тільки відхиленням фактичних обсягів випуску від тих, що могли бути за умов конкуренції, а й вартістю контролю за дотриманням умов угоди.

У нашому випадку «вартість контролю» – це сума хабара або грошовий еквівалент іншої форми забезпечення гарантії активної участі державного службовця у створенні відповідних пільг конкретній бізнесовій структурі. Важливу роль у вивченні сутності та специфіки корупційних трендів відіграють міжнародні неурядові установи, які здійснюють відповідний моніторинг. За результатами досліджень світових аналітичних організацій зазначаються наступні особливості функціонування корупції як специфічної складової соціально-економічних відносин:

- транснаціональність, наявність негативних економічних наслідків, що обумовлює затребуваність системних мір протидії;
- нерівномірність впливу на загальний процес економічного розвитку. Корупція може стримувати економічне зростання, або не впливати на нього, або ж навіть злегка стимулювати;

– істотна відмінність у показниках впливу корупції на економічне зростання між країнами, обумовлена регіональною відмінністю країн та їхньою неоднорідністю за рівнем людського розвитку;

– наявність потужного державного контролю за соціально-економічними процесами як дієвий засіб протидії корупції. На етапі трансформації економічної системи корупція стає однією з головних проблем забезпечення ефективного функціонування національного господарського механізму;

– найтісніший зв'язок між корупцією та економічним зростанням спостерігається у країнах із нижчим середнім рівнем доходу на душу населення, менш тісний – у країнах із вищим середнім рівнем доходу, та дуже легкий зв'язок між корупцією і економічним зростанням спостерігається у країнах з низьким рівнем доходу, що обумовлюється як регіональними, так і соціально-економічними та політичними чинниками.

Слід відзначити, що важливим аспектом успішної реалізації заходів, спрямованих боротьбу із корупцією, є дослідження успішних прикладів мінімізації її впливу на соціально-економічне життя країни. У цьому випадку доцільним є вивчення прикладів відповідних урядових заходів провідних держав світу.

Аналізуючи американський досвід антикорупційних дій, Ф. Фукуяма вказує на наступні складові даного процесу:

– наявність узгодженої інтегрованої коаліційної взаємодії соціальних груп, спрямованої проти системи корумпованих політиків. Низова активність на користь реформ може виникнути спонтанно, але без доброго лідерства та організації такі настрої не спричинять змін;

– наявність соціально-економічної бази антикорупційних реформ: можливість отримання бонусів для певних соціальних класів та груп за результатами успішної реалізації відповідних урядових заходів;

– взаємопов'язаність контролю за корупцією та зусиль, спрямованих на зростання конкурентоспроможності національної економіки. Період появи індустріальної економіки характеризується також величезним підвищенням

рівня освіти, особливо вищої, яка продукувала новий клас фахівців, що працювали у приватному бізнесі та уряді;

– інвестиції в людський капітал, підвищення рівня освіти осіб, зайнятих у виробничому секторі національної економіки як важлива складова реалізації антикорупційних заходів. Реформувати бюрократію на основі патронажу було б неможливо без доступу до людського капіталу, репрезентованого поколінням освічених чиновників;

– універсальний характер взаємозв'язку між підвищення рівня освіти населення та оптимізацією системи функціонування урядових інститутів. Кожне важливе реформаторське зусилля, спрямоване на створення сучасних державних бюрократій у Німеччині, Великобританії, Франції, Японії, супроводжувалося паралельними зусиллями з модернізації системи вищої освіти в такий спосіб, що це приносило користь державному управлінню;

– об'єктивність еволюційного характеру державної антикорупційної діяльності. На ранніх стадіях економічного зростання жодна з сьогоднішніх багатих країн не мала ідеально чесного уряду – ні Британія і США в ХІХ ст., ні Китай сьогодні. Корупція і слабе державне управління – перешкода для економічного зростання, але економічне зростання може відбутися і в суспільствах з поганим управлінням.

Контрольні питання

1. Яким чином відбувався процес формування практики насильницьких дій стосовно особистості в майновому та психофізичному аспектах?

2. Наведіть приклади позитивної оцінки кримінальної поведінки людей у народній творчості, художніх творах.

3. Чим обумовлений активний розвиток італо-американських злочинних угруповань впродовж ХХст.? Відповідь обґрунтуйте.

4. Сформулюйте економічні підстави виникнення корупційних дій.

5. Чим обумовлена успішність антикорупційних заходів у США? Відповідь обґрунтуйте.

Література до розділу VII

1. Акімов О. О. Психологічні аспекти проявів корупції в державному управлінні. *Державне управління: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 181–188.
2. Барсукова С., Леденева А. От глобальной коррупционной парадигмы к изучению неформальных практик: различие в подходах аудсайдеров и инсайдеров. *Вопросы экономики*. 2014. №2. С.118–132.
3. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический поход. М.: ГУ ВШЭ, 2003. 672 с.
4. Вплив корупції на економічне зростання. К. 2016. 24 с.
5. Длугопольський О. В. Сучасні погляди на корупцію та мінімізацію її негативного впливу на економіку України. *Економіка України*. 2012. №9. С.13–24.
6. Капоне А. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Аль_Капоне
7. Кінаш М. М. Корупція як соціальне негативне явище. *Форум права*. 2012. № 4. С. 458–463.
8. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
9. Лас-Вегас. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Лас-Вегас>
10. Левин М., Сатаров Г. Коррупция в России: классификация и динамика. *Вопросы экономики*. 2012. №10. С.4–29
11. Лучано Ч. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Лаки_Лучано
12. Про запобігання корупції. Закон України 1700-VII від 14.10.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
13. П'ясецька-Устич С. В. Корупція як системне явище в економіці України. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 6. С. 5–10
14. Самые необычные налоги. URL: <https://i-fakt.ru/samyj-neobychnye-nalogi/>
15. Сигел Б. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Багси_Сигел.
16. Сифакис К. Энциклопедия мафии. Екатеринбург.: Ультра. Культура. 2005. 616 с.

17. Трансперенсі Інтернешнл Україна. Офіційний сайт. URL: <http://ti-ukraine.org/news/oficial/5652.htm>

18. Шангіна Л. Про землю, або нотатки на полях інтерв'ю президента. *Дзеркало тижня*. 2012. 2 березня. №8.

19. Чакравартин. URL: https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/ШАКРАВARTIN.html

20. The Global Competitiveness Report 2011–2012, 2013–2014: Full Data Edition is published by the World Economic Forum within the framework of The Global Benchmarking Network / Klaus Schwab, Xavier Sala-i-Martin etc. Geneva, 2014. 354 P.

21. Francis Fukuyama, What is Corruption? URL: http://www.ridge.uy/wp-content/uploads/2016/05/Fukuyama_Francis.pdf.

РОЗДІЛ VIII

НЕПРИБУТКОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Мета: обґрунтувати економічний аспект концепції громадянського суспільства; розглянути понятійний апарат неприбуткової діяльності, що застосовується в Україні та інших країнах світу; охарактеризувати особливості основних теорій неприбуткових організацій у площині взаємовідносин «держава-неприбуткові організації» та етичні аспекти функціонування НПО в умовах трансформації соціально-економічних відносин.

План

8.1. Економічні аспекти громадянського суспільства: вітчизняні та зарубіжні підходи.

8.2. Категоріальний апарат неприбуткової діяльності як інструмент пізнання соціально-економічних процесів і явищ.

8.3. Теоретичні аспекти функціонування некомерційних організацій в сільському господарстві: досвід зарубіжних країн та українські реалії.

8.4. Моделі взаємовідносин держави та неприбуткових організацій.

8.5. Етичні аспекти розвитку неприбуткових організацій.

Розглядаючи неприбуткові організації як інститут громадянського суспільства, доцільним, на нашу думку, є здійснення теоретичного аналізу проблемного поля категорій громадянського суспільства та неприбуткової діяльності, а також дослідження особливостей функціонування сукупності інститутів, які його представляють.

8.1. Економічні аспекти громадянського суспільства: вітчизняні та зарубіжні підходи

В умовах інтеграційних процесів України, зокрема, підготовки до входження у світові та регіональні економічні структури, значно зростає роль

громадянського суспільства як об'єднань індивідів, діяльність яких націлена на виконання суспільних справ та створення сприятливого середовища для всіх членів суспільства. У розвинутих країнах саме громадські організації забезпечують слушні умови для розвитку підприємництва та захищають інтереси суб'єктів ринку. Україна не є у цьому винятком. Тож питання осмислення економічних аспектів концепції громадянського суспільства в умовах змін у соціально-економічній системі є одним з актуальних завдань економічної науки у сучасний період часу.

Теоретичний аналіз проблемного поля категорії громадянського суспільства здійснено в роботах Якименко Ю., Зайчук О., Колодій А., Дашо Т., Саламона Л., Анхайера К., Геллнера Е. та інших вітчизняних і зарубіжних авторів. Акцент зроблено передусім на авторському баченні змісту окреслених термінів у політичних, соціальних, філософських аспектах, на їх законодавчому закріпленні. Незважаючи на численні дослідження теоретичних аспектів формування та розвитку громадянського суспільства, недостатньо уваги приділяється виявленню економічних особливостей категорії громадянського суспільства. На нашу думку, дослідження у даному напрямку необхідно здійснювати через проведення огляду теоретичних підходів до визначення громадянського суспільства; виявлення спільних та відмінних рис у трактуваннях категорії вітчизняними та зарубіжними вченими; розгляд сутності концепції громадянського суспільства в економічному аспекті.

Головна функція економіки полягає у тому, щоб постійно створювати такі блага та надавати такі послуги, які необхідні для життєдіяльності людини і без яких суспільство не зможе розвиватися. Економіка допомагає задовольнити потреби людини у світі обмежених ресурсів. Для того, щоб дізнатися, в чому полягає економічний аспект громадянського суспільства, необхідно виявити його змістовну характеристику, цілі та принципи функціонування.

Термін «громадянське суспільство» входить до інструментарію різних наук про суспільство (історії, політології, соціальної філософії, соціології), що відбивається на наявності різних поглядів щодо його трактування, особливо з

урахуванням наявності в цих науках різних традицій та шкіл. У сучасних суспільних науках існують різні визначення громадянського суспільства в широкому сенсі, як певного типу суспільної організації. Наприклад, громадянське суспільство визначається як сукупність неполітичних відносин (економічних, національних, духовно-моральних, релігійних тощо), галузь спонтанного самовиявлення інтересів і волі вільних індивідів та їх асоціацій.

Існують й інші визначення громадянського суспільства, зокрема, як:

- система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, приватних інтересів і потреб;

- своєрідний соціальний простір, в якому люди взаємодіють як автономні індивіди, а, взаємодіючи, утворюють складну, багаторівневу мережу громадянських зв'язків і взаємозалежностей;

- сферу самовиявлення і реалізації потреб та інтересів вільних індивідів;

- сферу добровільних організацій та неформальних зв'язків, в які вступають індивіди і групи у публічній діяльності.

Досить часто як синонім поняття «третій сектор» використовують поняття «громадянське суспільство». «Третім сектором» суспільства прийнято називати всю сукупність недержавних неприбуткових організацій.

У нашій країні даний феномен у широкому аспекті може бути охарактеризований принаймні з трьох точок зору – взаємовідносин із державою, захисту та реалізації індивідуальних інтересів, структури суспільної системи. За кордоном концепція громадянського суспільства також привертає значну увагу науковців. Так, Х. Анхайер та його колеги запропонували абстрактне тлумачення для полегшення міжнаціональних порівнянь, у відповідності до якого громадянське суспільство – це сфера ідей, цінностей, установ, організацій, мереж і приватних осіб, які розташовані між сім'єю, державою і ринком.

Е. Геллнер громадянське суспільство розглядає як силу, що врівноважує дії ринку та держави, як набір неурядових установ, що є досить міцним, щоб

збалансувати політику держави, з одного боку, не перешкоджаючи виконанню нею ролі у забезпеченні миру і арбітра між основними інтересами нації, а з іншого боку, запобігаючи надмірному домінуванню держави і розпорощуванню суспільства. Аналогічно Дж. Кін визначає громадянське суспільство як складну і динамічну сукупність захищених законом неурядових установ, які є добровільними, характеризуються самоорганізацією, саморефлексією, а також напруженими відносинами з державними установами, що обмежують їхню діяльність.

Для Дж. Хабермаса громадянське суспільство складається з більш-менш спонтанно створених об'єднань, організацій і рухів, які знаходять, посилюють резонанс соціальних проблем у приватному житті і передають його у політичну або публічну сферу.

Р. Дарендорф розглядає громадянське суспільство в рамках класичної ліберальної традиції як сукупність автономних організацій, які не є ані державними, ані будь-яким іншим чином керовані центральною політичною владою. У двадцятому столітті громадянське суспільство стали асоціювати з поняттями ввічливості, громадської участі та мислення громадян, публічної сфери, культури.

Таким чином, різні концепції і підходи зарубіжних вчених є більш деталізованими та підкреслюють певні аспекти або елементи громадянського суспільства: цінності та норми, такі як терпимість, ввічливість, цивілізованість; інтелектуальний рівень громадян; зв'язки між людьми і довіру, яку вони мають один до одного; моральні аспекти громади і в якій мірі люди створюють загальний суспільний простір через участь громадян та громадські зобов'язання.

Проте, існують також і спільні ознаки у трактуванні концепції громадянського суспільства як зарубіжними, так і вітчизняними аналітиками. Серед них доцільно виділити:

– використання абстрактно-системного уявлення і розгляд громадянського суспільства як макро-соціологічного атрибута суспільства, особливо в аспекті

взаємозв'язку держави і суспільства;

– застосування інституційного підходу до вивчення громадянського суспільства залежно від розміру і структури організацій та об'єднань, а також функцій, які вони виконують;

– звернення уваги на більш індивідуалістичну орієнтацію і підкреслення поняття громадянства, цінностей і індивідуальної участі громадян у вирішенні проблем, що є ознакою використання економічного підходу до аналізу громадянського суспільства.

Аналіз теоретичних підходів до розгляду концепції громадянського суспільства дозволяє виділити характеристики, які засвідчують його економічний аспект, такі як самоуправління та самоорганізація, демократизація процесу прийняття рішень, чітке усвідомлення потреб, забезпечення суспільства необхідними благами. У сучасних науках не існує єдиного визначення громадянського суспільства. Водночас, узагальнюючи різні трактування, а також виявлені економічні особливості громадянського суспільства його можна розглядати як сукупність різноманітних за своїм спрямуванням добровільних організацій, об'єднань громадян, які є автономними у своїх діях, незалежними від держави, здібними до самоорганізації й самоуправління та здатними реалізовувати потреби своїх членів або певної спільноти.

Виявлені економічні особливості громадянського суспільства сприятимуть покращенню розуміння економічних явищ і процесів та формулюванню категоріального апарату економічної політики у відповідності до змін у соціально-економічній системі суспільства. Проте, віддаючи належне напрацюванням вітчизняних та зарубіжних учених з проблеми трактування громадянського суспільства, слід відзначити і той факт, що існує потреба у подальшому дослідженні цього питання. Це зумовлено наявністю дискусійних положень, що пов'язані з побудовою логіко-структурної схеми сутнісного змісту концепції громадянського суспільства.

8.2. Категоріальний апарат неприбуткової діяльності як інструмент пізнання соціально-економічних процесів і явищ

Велика різноманітність організаційних форм і видів діяльності в некомерційному секторі в Україні або інших країнах світу спричиняє наявність великої кількості термінів, таких як «неприбутковий сектор», «благодійний сектор», «третій сектор», «незалежний сектор», «добровільний сектор», «неурядові організації», «філантропія» та, в європейському контексті, «соціальна економіка» і «соціальне підприємство» тощо. Наявність різноманітної термінології є свідченням спроби з боку суспільства зрозуміти особливості діяльності набору інститутів, що посідають проміжну позицію між державою та ринком, та визначити їх вплив на економічні та соціальні процеси в країні.

В умовах розбудови громадянського суспільства в Україні, посилення його впливу на стабілізацію національної економіки особливої уваги потребує питання аналізу категоріального апарату неприбуткової діяльності в країні та, зокрема, з урахуванням зарубіжного досвіду. В останні часи виникає зацікавленість у визначеннях, які полегшують спілкування, генерують ідеї і призводять до кращого розуміння процесів і явищ. Тому визначення змістовного навантаження існуючого категоріального апарату в даному проблемному полі сприятиме полегшенню прийняття рішень у соціально-економічній сфері. На нашу думку, реалізація даного завдання є можливим через огляд термінології неприбуткової діяльності та її законодавчого закріплення; виявлення спільних ознак у трактуваннях організацій, що займають проміжну позицію між економічним та державним сектором; визначення взаємозв'язку між концепціями «громадянське суспільство» та «третій сектор».

Слід акцентувати увагу на те, що діяльність громадських (недержавних) організацій регламентується певною нормативно-правовою базою, яка включає:

- Конституцію України; Цивільний кодекс України;
- Закон України «Про об'єднання громадян»;

- Закон України «Про органи самоорганізації населення»;
- Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»;
- Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»;
- Закон України «Про благодійництво та благодійні організації»;
- Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки»;
- Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації»;
- Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб підприємців»;
- Закон України «Про звернення громадян» та інші.

Також слід відзначити окремі міжнародні акти, які у встановленому порядку ратифіковані Україною:

- Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права (Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 року N 214-VIII);
- Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Оргуська конвенція), яку було ратифіковано Законом від 6 липня 1999 року № 832-XIV;
- Європейська хартія місцевого самоврядування, яку Верховна Рада України ратифікувала 15 липня 1997 року.

Згідно зі статтею 36 Конституції України об'єднання громадян – це загальний термін, який застосовується до громадських організацій, політичних партій та професійних спілок.

Громадські організації – об'єднання громадян, створені для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів (стаття 3 Закону «Про об'єднання громадян»).

Благодійні організації – недержавні організації, що здійснюють благодійну діяльність відповідно до Закону «Про благодійництво та благодійні організації» (стаття 1).

Неприбуткові організації опосередковано визначаються в Законі «Про

оподаткування прибутку підприємств» (стаття 7.11).

Непідприємницькі товариства — товариства, що не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками (стаття 85 Цивільного кодексу України).

Слід зазначити, що у зарубіжних країнах використовується ширша термінологія. В англійській практиці – «благодійна організація» («charity organization»), при чому цей термін охоплює весь спектр суспільно-корисних неурядових організацій; у Франції – «економічні колективи» («societes»), проте, у цій країні також застосовується термін «асоціація» («associations»).

У США існує велике розмаїття організаційних форм і видів діяльності в некомерційному секторі, що накладає свій відбиток на використання певної термінології в кожному конкретному випадку, що не виключає протиріч у трактуваннях.

Так, термін «благодійний сектор» характеризує той аспект, що підтримку організації, які входять до його складу, отримують за рахунок приватних благодійних пожертвувань і спостерігається певна мотивація від імені обох - донора та реципієнта. Проте, приватні благодійні внески не є єдиним або навіть більшим джерелом їхнього доходу і багато некомерційних організацій не є «благодійними», оскільки сприяють реалізації інтересів своїх членів шляхом лобіювання.

Термін «незалежний сектор» або «третій сектор» підкреслює роль даних організацій як «третьої сили», що розташовані за межами уряду (тобто політичної влади) і приватного бізнесу (тобто поза впливом мотиву прибутку). Проте, такі інституції аж ніяк не незалежні, політично чи фінансово. З політичної точки зору багато організацій займається пропагандою і, як правило, отримує членські внески від місцевих, регіональних та національних еліт. Отже, у фінансовому плані такі установи знаходяться у значній залежності як від уряду, так і приватного бізнесу.

Термін «добровільний сектор» підкреслює як значний внесок волонтерів в управління ним та функціонування цього сектора, так і необов'язковий

характер участі в плані членства. Але чимало функцій громадських організацій виконується оплачуваними співробітниками, а не добровольцями, і багато некомерційних організацій не мають членської бази взагалі.

Термін «неурядова організація» використовується для опису даних інституцій в країнах, що розвиваються, і у сфері міжнародних відносин, але це, як правило, стосується тільки окремих організацій, що є частиною цього сектора, а саме – установ, які займаються економічним і соціальним розвитком, як правило, на місцевому рівні.

Термін «філантропія» означає використання особистого багатства і навичок на благо конкретних суспільних цілей і, як правило, застосовується до благодійних фондів та аналогічних установ. Проте, даному сектору притаманна поведінка заради досягнення власних інтересів, грошових чи інших, а також лобювання інтересів своїх членів більше, ніж суспільних.

Навіть термін «некомерційна організація (сектор)», що застосовується у Системі національних рахунків ООН, має протиріччя. Він підкреслює той факт, що такі організації не існують, в першу чергу, задля отримання прибутку для своїх власників. Але ці установи іноді заробляють прибуток, тобто вони генерують більше доходів, ніж витрачають у поточному році.

Термін «*économie socialeis* (соціальна економіка)» використовується для опису широкого кола неурядових організацій у Франції та Бельгії, і все частіше, в Європейському співтоваристві. Дана категорія охоплює широкий спектр бізнес-організацій, таких як товариства взаємного страхування, ощадні банки, кооперативи та сільськогосподарські маркетингові організації, які розглядаються як складові бізнес-сектору в більшості країн світу.

Спільним для категоріального апарату неприбуткової діяльності як нашої країни, так і закордону, є наявність таких основних компонентів:

- обслуговування потреб членів об'єднань або визначеної спільноти;
- самоуправління;
- демократичний процес прийняття рішень;
- неприбутковість;

– пріоритет соціальних аспектів у процесі розподілу доходу.

Визначальними їх рисами є те, що деякі тлумачення зосереджені на почуттях людяності, рівнях функціонування, місцезнаходженні, інші – переважно на джерелах доходів та мотивах діяльності. Зміна у визначеннях відбувається залежно від того, яка мета ставиться перед суб'єктами, що створюють громадські об'єднання.

З метою акцентування уваги на особливій ролі громадських об'єднань у політичній, соціальній та економічній діяльності демократичного суспільства більш прийнятно, на думку автора, використовувати термін «третій сектор». Досить часто як синонім поняття «третій сектор» використовують поняття «громадянське суспільство». Проте, аналіз теоретичних підходів до розгляду концепції громадянського суспільства показав, що його зазвичай розглядають у якості макро-соціологічного атрибута суспільства, особливо в аспекті взаємозв'язку держави і суспільства. Що стосується «третього сектору», то він представляє собою організаційну концепцією, що належить до мезорівня. Тим не менш, дані категорії взаємопов'язані у певному аспекті: «третій сектор», з його численними групами, асоціаціями та організаціями, можна розглядати як інфраструктуру громадянського суспільства.

Розмаїття категоріального апарату неприбуткової діяльності обумовлюється різноманітністю цілей, яким слідує у своїй діяльності засновники організацій. У зарубіжних країнах він є ширшим, ніж в Україні, оскільки акцентує увагу на окремих аспектах політичної, соціальної або економічної дійсності, нівелюючи або підкреслюючи інші особливості. Термінологія, яка використовується в нашій країні, не відображає всієї повноти сучасних реалій та інтересів. Поняття «третій сектор» та «громадянське суспільство» вказують на абсолютно різні аспекти: громадянське суспільство є концепцією макрорівня, в той час як некомерційний сектор є організаційною, притаманною мезорівню концепцією. У той же час, організації та установи, що формують «третій сектор», можна розглядати як інфраструктуру громадянського суспільства. Оскільки діючий уряд і функціонуюча економіка

потребують міцного громадянського суспільства, подальшого дослідження потребує питання взаємозв'язку концепцій громадянського суспільства, «третього сектору» із концепцією соціального капіталу, яка описує індивідуальні дії та характеристики громадян.

8.3. Теоретичні аспекти функціонування некомерційних організацій у сільському господарстві: досвід зарубіжних країн та українські реалії

У багатьох країнах світу розвиток сільських територій забезпечується «некомерційними організаціями». Їх називають «неурядові організації», «громадянське суспільство», «третьій сектор», «добровільні організації», «сектор соціальної економіки», «неприбуткові організації», «благодійний сектор». Зазначені інституції відіграють суттєву роль у вирішенні проблеми пошуку засобів існування на селі, координують сільськогосподарське виробництво у середині розгалуженої системи агробізнесу, сприяють здійсненню демократичної сільськогосподарської політики. Завдяки унікальному сполученню приватної структури і суспільного призначення, зазвичай невеликим розмірам, зв'язку із громадськістю, гнучкості і спроможності використовувати приватну ініціативу у досягненні суспільних цілей, некомерційні організації створюють передумови розвитку сільських територій та економічного зростання в цілому всієї країни.

Не дивлячись на тенденції збільшення кількості некомерційних організацій та підвищення значущості у світовому масштабі, їх розглядають як давно вже втрачений континент на тлі соціального ландшафту країн. Тільки нещодавно третьому сектору почали приділяти належну увагу у політичних колах, пресі, а також науковому світі. Аспекти функціонування неприбуткових організацій досліджуються професійними економістами М. Єгерсом, Л. Саламоном. Україна намагається наслідувати світові тенденції. Так, розвиток громадянського суспільства у сільськогосподарському секторі України та вивчення досвіду країн Європейського Союзу були предметом наукових дискусій на міжнародній конференції під егідою КМУ. Певні кроки у

дослідженні правових проблем визначення поняття «неприбуткова установа та організація» зроблені Л. М. Чуприною, особливості формування третього сектора як специфічного суспільного інституту соціального відтворення розглянуті Н. Л. Кусик. Спостерігається усталена традиція дослідження неприбуткового характеру кооперативів такими вченими минулого та сучасності як М. Туган-Барановський, О. Чаянов, М. Й. Малік, В. Ф. Зіновчук, В. Л. Валентинов, А. О. Пантелеймоненко, М. М. Білий. Проте, на даний момент часу все ж таки не вистачає відомостей щодо неприбуткових організацій – їх сутності, структури, ролі у розвитку сільських територій та вирішенні комплексу інших соціально-економічних завдань.

Дослідження теоретичних аспектів функціонування некомерційних організацій зарубіжних країн та виявлення можливостей адаптації напрацювань учених у сфері сільського господарства в умовах України є вкрай актуальним і має здійснюватися, на нашу думку, через вирішення наступних завдань: вивчення зарубіжного досвіду у розвитку сутності поняття «неприбуткова організація», обґрунтування доцільності застосування структурно-оперативного підходу щодо трактування даної категорії, визначення місця обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів у міжнародній класифікації неприбуткових організацій через призму надання їм статусу неприбутковості.

Враховуючи багатоманітність назв некомерційних організацій та початкові етапи їх створення у нашій країні завдання дослідження розвитку сутності даної категорії набуває особливої актуальності. На даний момент часу виділяють три підходи до визначення поняття. Перший з них – економічний, згідно з яким некомерційні організації – це інституції, які отримують основну частину своїх доходів від приватних пожертвувань, а не від ринкових угод або державної підтримки. Такі терміни як «добровільні організації» або «благодійний сектор» іноді використовуються для того, щоб передати цей зміст. Другий підхід фокусується на правовому статусі установ. Відповідно до нього сектор громадянського суспільства представлений організаціями, які набувають належної правової форми (наприклад, «асоціація», «фонд») та

звільняються від часткової або повної сплати податків. Нарешті, третій підхід до трактування некомерційних організацій фокусується на цілях, яким вони слідують. Згідно з даним підходом некомерційна організація – це інституція, яка сприяє розповсюдженню громадських благ, розширенню прав, можливостей та участі у прийнятті рішень або як організація, яка своєю діяльністю намагається усунути передумови виникнення бідності. Такі терміни як «добровільний сектор», «неприбуткові організації», «громадянське суспільство» часто використовуються у даному аспекті.

З певних причин надані визначення потребують певних уточнень. Так, тлумачення згідно з економічним підходом акцентують увагу тільки на джерелах доходу даних інституцій, зменшуючи значення інших характеристик, які їм притаманні, – використання волонтерської праці, соціальна місія та неприбутковий характер. Юридичні визначення, навпаки, важко застосовувати при порівнянні, тому що кожна країна має свою власну правову структуру, що викликає труднощі у пошуку зіставних класів організацій у правових рамках різних країн. І цільові визначення, не дивлячись на їх привабливість, є суб'єктивними для використання у крос-аналізі, особливо при врахуванні різних країн та груп у її межах, які мають відмінні уявлення стосовно того, що представляють собою «суспільні цілі».

Використовуючи індуктивний підхід до визначення некомерційних організацій ми прийшли до висновку, що сутність категорії «сектор громадянського суспільства» або «некомерційні організації» слід розкривати, користуючись структурно-оперативним підходом, згідно з яким такі інституції:

– мають певну структуру і закономірності діяльності незалежно від того, чи є вони формально існуючими, чи юридично зареєстрованими, що виражається у регулярних зустрічах, членстві, певній структурі, процедурі для прийняття рішень; є приватними, тобто знаходяться поза межами інституціональної структури влади, навіть якщо отримують підтримку з урядових джерел; дана особливість відрізняє цей підхід від економічного, відповідно до якого, організації виключаються з даного сектора, якщо вони

одержують значну суму державної допомоги;

- їх діяльність носить неприбутковий характер, тобто не відбувається розподілення прибутку з акціонерами, директорами, менеджерами;

- засновані на принципі самоуправління, тобто мають свої власні механізми управління та можуть припинити діяльність за власним розсудом;

- є добровільними, тобто членство та участь у діяльності таких організацій не вимагається законом або іншими зобов'язаннями.

Некомерційні організації надають послуги різного характеру. Так, міжнародна класифікація даних інституцій визначає дванадцять різних напрямків некомерційної діяльності (табл. 8.1).

В основу даної класифікації покладена міжнародна стандартна галузева класифікація, яка використовується у міжнародній економічній статистиці. Враховуючи ключову позицію некомерційних організацій у розвитку сільських територій доцільно акцентувати увагу на місці обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів у наведеній класифікації через обґрунтування їх неприбуткового характеру.

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» сільськогосподарський обслуговуючий кооператив – це «кооператив, створений для надання послуг переважно членам кооперативу та іншим особам з метою провадження їх сільськогосподарської діяльності». Окрім того, у статті 2 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» міститься таке положення – «Обслуговуючий кооператив, здійснюючи обслуговування членів кооперативу, не ставить за мету отримання прибутку».

На користь визнання неприбуткового характеру обслуговуючих кооперативів свідчать і принципи кооперативної діяльності, закріплені в статті 3 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», які корелюють із ознаками некомерційних організацій, виділеними у відповідності із структурно-оперативним підходом до визначення їх сутності. Серед них такі, як: добровільність членства фізичних і юридичних осіб у кооперативі і безперешкодний вихід з нього; обов'язкова участь членів у господарській

діяльності обслуговуючого кооперативу; відкритість і доступність членів для тих, хто визнає статут кооперативу, бажає користуватися послугами цього кооперативу та в разі потреби погоджується брати участь у фінансуванні його на умовах, встановлених статутом кооперативу; демократичний характер управління, рівні права у прийнятті рішень за правилом «один член кооперативу - один голос»; розподіл доходу між членами кооперативу відповідно до їх участі в діяльності кооперативу.

Таблиця 8.1

Міжнародна класифікація неприбуткових організацій*

Група 1: Культура і відпочинок – культура і мистецтво – спорт – інші заклади відпочинку	Група 7: Політика та правовий захист – організації з захисту прав споживачів – політичні організації – організації з надання консультативних послуг, пов'язаних з правовим забезпеченням
Група 2: Освіта та наука – початкова і середня освіта – вища освіта – інша освіта	Група 8: Благодійні і добровільні організації
Група 3: Охорона здоров'я – лікарні і реабілітаційні центри – приватні лікарні з догляду за інвалідами та престарілими – заклади психологічної допомоги – інші служби	Група 9: Міжнародні організації
Група 4: Соціальні служби – соціальні послуги – агенції з надання допомоги тим, які постраждали внаслідок стихійних лих та інших непередбачених обставин – консультативні комітети з технічного обслуговування та інші обслуговуючі агенції	Група 10: Релігійні організації
Група 5: Екологія – охорона навколишнього середовища – захист тварин – інше	Група 11: Підприємницькі та професійні асоціації, спілки
Група 6: Інфраструктура – житлове забезпечення – забезпечення зайнятості – інше	Група 12: Інші, не зазначені раніше

* Власні узагальнення автора

Отже, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, як і некомерційні організації, об'єднують дві основні протилежні мотивації – по-перше, прагнення до свободи та власної ініціативи, тобто їх члени діють від власного імені для покращення якості власного життя та підвищення добробуту людей, які входять до даних колективних утворень, і по-друге, солідарність у тому, що учасники даної організації відповідальні не тільки за себе, але й за інших представників даного колективного утворення. З урахуванням вищевказаних аргументів на користь неприбуткового характеру сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, у тому числі класичних принципів кооперації, у розглянутій міжнародній класифікації некомерційних організацій дані колективні утворення можуть посідати належне місце як підкатегорія групи «Бізнес та професійні асоціації, спілки». В Україні неприбутковий статус мали лише кредитні спілки. Сільськогосподарські кооперативи були визначені як неприбуткові організації 22 червня 2012 р. у відповідності до Закону «Про громадські об'єднання».

Отже, при розкритті сутності поняття «некомерційні організації» слід керуватися структурно-оперативним підходом, оскільки він базується на врахуванні фактичних характеристик даних інституцій у широкому колі зарубіжних країн. Правильне розуміння неприбуткової природи некомерційних організацій забезпечить формування відповідного ставлення до них з боку суспільства як до унікальних організацій самодопомоги й самоврядування, а з боку уряду, як до стратегічного сектору української економіки. Визнання неприбуткового статусу сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів державою сприятиме поживавленню кооперативного руху і інтеграції у сільському господарстві та розвитку сільських територій.

8.4. Моделі взаємовідносин держави та неприбуткових організацій

Стабілізація національної економіки в умовах становлення громадянського суспільства значною мірою залежить від узгодженості дій державного, приватного та «третього» секторів. Досвід розвинутих країн показує, що

вирішення цілого ряду соціальних проблем відбувається ефективно у разі делегування частки функцій, що виконуються державою і приватними установами, неприбутковим організаціям, тобто «третьому» сектору, який формує інфраструктуру громадянського суспільства. Вказані структурні елементи здатні надавати подібні послуги на більш високому рівні та у ширшому асортименті з урахуванням потреб різних верств населення. У світлі зазначених тенденцій актуальним є формування дієздатної системи взаємовідносин між урядом та неприбутковими організаціями, що вимагає усвідомлення теоретичних аспектів їхнього функціонування.

Питанням специфіки функціонування державного сектору присвячені роботи як закордонних, так і вітчизняних вчених. Так, загальні аспекти державного управління вивчаються у роботах Арістотеля, Т. Гоббса, Дж. Локка. Особливостям моделей державного управління приділяють увагу такі вчені, як В. П. Солових, В. В. Корженко, В. В. Нікітін, Ю. Н. Баришніков. Дослідження теоретичних і практичних аспектів функціонування «третього сектора» здійснено в роботах О. В. Зайчук, А. Ф. Колодій, Л. Саламона, Р. Крамера. Проте, в сучасних умовах побудови демократичного суспільства, коли об'єднання громадян починають виступати рушійною силою вирішення низки соціальних проблем у країні, додаткового дослідження потребують питання взаємодії двох секторів у взаємозв'язку з теоретичними концепціями неприбуткових організацій (НПО) з метою розробки ефективного механізму їхньої співпраці. Доцільним є аналіз теоретичних концепцій неприбуткових організацій в контексті взаємозв'язку громадських формувань із урядом та визначення особливостей їх взаємовідносин на основі узагальнення зарубіжного досвіду в даному проблемному полі.

Для теоретичного обґрунтування взаємовідносин «держава – НПО» слід звернутися до основних теорій, що розглядають роль НПО у суспільстві. Найбільш поширеними серед них є теорія суспільних благ; теорії, засновані на концепції довіри; теорії підприємництва; теорія взаємозалежності. У відповідності до положень даних теоретичних концепцій НПО у кожному

випадку при аналізі взаємовідносин «держава – НПО» розглядається у різних аспектах: як замітник, доповнювач або як опонент.

Гіпотези щодо того, що НПО є заміниками по відношенню до уряду, були висунуті М. Вайсбродом та М. Дугласом. Вчені пов'язують їхню роль із «провалами ринку» та забезпеченням суспільними товарами, а саме: НПО компенсують дефіцит суспільних товарів, якщо попит є неоднорідним. Незалежність у стратегіях та способах їх реалізації свідчать про те, що ані уряд, ані НПО не мають стимулів до співпраці.

Теорія, що стверджувала, що НПО є доповнюючими до уряду, була запропонована Лестером М. Саламоном. Такі організації є основними установами, до яких можна звертатися у випадку необхідності вирішення певних соціальних проблем, але вони зіштовхуються із нестачею фінансових ресурсів, яка може бути компенсована державним сектором. Теорія припускає, що: по-перше, «слабкі сторони» НПО співвідносяться із «сильними сторонами» уряду, тобто статтями витратної частини бюджету держави є фінансування НПО та створення інституціонального середовища для забезпечення справедливості; і, по-друге, ролі щодо фінансування (уряд) і забезпечення послугами (НПО) розділені.

Теорія трансакційних витрат, яка також розглядає НПО як доповнюючу агенцію до уряду, припускає, що делегування певних послуг (непрофільних) неурядовим організаціям може бути ефективним для уряду. Так, К. Крамер стверджує, що передача частки функцій урядом НПО має певні переваги для державного сектора, такі як: уникнення початкових витрат, більш чітке визначення витратних детермінант, відсутність необхідності кадрового регулювання тощо. Навіть якщо існують певні недоліки (труднощі для підтримки рівних стандартів, втрата громадського контролю, підзвітність, моніторинг витрат), і уряд, і НПО мають стимули до співпраці.

Гіпотеза, згідно з якою НПО та уряд є опонентами, базується на концепції суспільних товарів та теорії соціальних рухів: якщо попит є неоднорідним, інтереси меншин не повною мірою віддзеркалює державна політика, отже, їх

самоорганізація зростатиме. Організовані меншини є більш ефективними щодо тиску на уряд (соціальні рухи, демонстраційні проекти, «мозкові центри»). Якщо НПО відобразять інтереси меншин, уряд, у свою чергу, намагатиметься захистити інтереси більшості, що призведе до потенціального політичного конфлікту.

Д. Янг запропонував трикутну модель взаємовідносин «держава – НПО» і стверджує, що різною мірою всі три типи відносин (додаткові, доповнюючі, змагальні) наявні в будь-який момент часу, але у певні періоди деякі мають більш важливе значення порівняно з іншими. Наприклад, у США, відносини між громадськими об'єднаннями та деякими урядами були опозиційними у 1950-х і 1960-х роках, але з часом почали носити допоміжний характер в контексті забезпечення економічного добробуту та здійснення освітньої політики.

У Великобританії, наприклад, взаємовідносини «держава – НПО» мали характер:

- додатковий: НПО забезпечували населення послугами, не передбаченими державним бюджетом: рятувальні шлюпки, консультування та інші добровільні послуги у відповідь на урядові скорочення у 1980 році (аргументація: суспільні товари – це потреба меншої кількості населення);

- доповнюючий: контракти і партнерські відносини між урядом і НПО були сформовані у відповідь на нововведення у державному управлінні та аутсорсинг (аргументація: зниження трансакційних витрат призводить до підвищення ефективності діяльності);

- змагальний: НПО включають групи, що виступають за права малозабезпечених людей, які фінансуються державою не в повному обсязі (аргументація: види та обсяг суспільних благ залежать від переваг більшості в уряді).

Чотирьохелементна модель А. Наджама дає більш детальне уявлення щодо відносин «НПО – уряд», розглядаючи ступінь, у якій цілі та засоби їх досягнення перекривають одне одного, та виділяє такі різновиди

взаємовідносин:

– кооперативні: якщо цілі та засоби подібні, то уряд і НПО об'єднують свої зусилля. У якості прикладу А. Наджам розглядає співпрацю між урядом Канади та Міжнародною кампанією по забороні протипіхотних мін.

– доповнюючі або компліментарні: якщо цілі схожі, але засоби їх досягнення відрізняються, то між урядом і НПО виникають взаємодоповнюючі відносини. Наприклад, у сфері соціальних послуг і охорони здоров'я окрім держави послуги надає і значна кількість НПО.

– сумісні: якщо цілі різні і засоби їх досягнення подібні, то уряд намагається співпрацювати з НПО. У якості приклада може бути розглянута гуманітарна допомога, яка направляється до місцевих організацій в африканських країнах за програмами подібними державним. У таких ситуаціях уряд може спробувати поглинути локальні організації та неприбуткові формування для досягнення спільних цілей.

– конфронтаційні: якщо цілі та засоби відрізняються, то уряд і НПО вступають у конфронтаційні відносини. Прикладом є діяльність Грінпіс, що чинить тиск на уряд з питань охорони навколишнього середовища, пропагандистські групи, що вимагають поліпшення соціальних послуг для бідних верств міського населення, або антиглобалізаційний рух, у межах якого спостерігаються акції масового протесту проти СОТ.

Підходи теорії соціальних рухів відрізняються від традиційних дуалістичних моделей «держава – НПО». Остання припускає, що уряд і НПО формують два різні сектори, які тісно взаємопов'язані. Соціальні рухи ініціюються неформальними групами без юридичного статусу, які протягом певного часу перетворюються на більш інституціоналізовані і можуть трансформуватися у юридичні особи. Як наслідок, успішні соціальні рухи можуть впливати на державну політику шляхом трансформації приватних інтересів у суспільні.

Приклади успішних соціальних рухів включають рух жінок, рух за громадянські права і екологічний рух, кожен з яких є слідством виникнення

сотні формальних юридичних установ, таких як правозахисні організації (Національна асоціація сприяння прогресу кольорового населення, Грінпіс тощо), а також обслуговуючі організації, такі як домашні притулки, кризові центри тощо. Іншими словами, соціальні рухи є стимулом для створення НПО, види яких варіюють від таких, що захищають інтереси певних груп людей в уряді, до обслуговуючих, які надають консультації та допомогу. Соціальні рухи забезпечують організаційний і політичний механізм перетворення приватних інтересів у суспільні.

Проведений аналіз теорій НПО, що покладені в основу взаємовідносин «держава – НПО», дозволяє виділити наступні особливості.

По-перше, співпрацю уряду з НПО можна розглядати як поділ праці у забезпеченні суспільними благами, як можливість координації переваг і недоліків кожного із секторів. Ці теорії описують відносини між урядом і НПО як доповнюючі або симбіозні.

По-друге, теорія уряду, як третьої сили розглядає НПО як механізм надання суспільних благ. З цієї точки зору, вирішення соціальних та економічних проблем найбільш справедливо і ефективно здійснюється на волонтерській основі знизу догори. Уряд є вторинним установою, яка починає діяти у випадку, якщо НПО не виконують своїх завдань. Делегування частки функцій державою НПО, у свою чергу, дозволяє уряду країн сприяти загальному добробуту, не розширюючи його адміністративний апарат.

По-третьє, теорія суспільних благ, з іншого боку, порушує логіку теорії уряду, як третьої сили. Уряд, обов'язками якого є забезпечення суспільними благами і послугами, неспроможний надати їх у повному обсязі, особливо в гетерогенних суспільствах з різноманітністю потреб. Неприбутковий сектор існує для того, щоб задовольнити потреби населення у дефіцитних суспільних товарах і послугах, якими уряд забезпечує населення у недостатній кількості.

По-четверте, взаємовідносини «держава – НПО», розглянуті з точки зору соціальних рухів, можуть бути описані як цикл: приватні інтереси трансформуються у суспільні через офіційні юридичні організації, які

еволюціонували від первісного громадського руху. Ці формальні юридичні одиниці можуть впливати на державну політику або безпосередньо шляхом вирішення проблем, або шляхом реалізації суспільних інтересів за рахунок фінансування зі сторонніх джерел. Для уникнення соціальної напруги НПО і держава повинні співпрацювати шляхом балансування та узгодження стратегій громадських формувань і державних пріоритетів.

Як показує проведений аналіз, відносини між НПО та державою є комплексними та багатограними. Громадські об'єднання пропонують державі гнучкий локальний спосіб реагувати на виникаючі або існуючі соціальні та економічні проблеми. Дослідження вчених у даному проблемному полі засвідчують, що ці формування мають більше можливостей реагувати на громадські потреби і встановлювати довгострокові відносини з клієнтами, ніж державні бюрократичні агенції, тому уряд може покладатися на існуючі, засновані на громадських принципах, організації, щоб забезпечувати населення необхідними товарами і послугами, які були б затратними для них. Отже, в сучасних умовах побудови демократичного громадянського суспільства взаємодія уряду та НПО повинна здійснюватися на принципах кооперації та партнерства. Саме співробітництво на паритетних засадах сприятиме політичній та економічній стабілізації в країні та соціальному миру.

8.5. Етичні аспекти розвитку неприбуткових організацій

В умовах розбудови громадянського суспільства особлива увага приділяється питанням підвищення соціальної ефективності підприємств, тобто відповідності наданих товарів та послуг потребам населення. Ступінь задоволення потреб та очікувань громад залежить від того, на яких принципах будується поведінка організації і чи викликає вона довіру з боку суспільства. Саме тому питання етичної поведінки НПО при формуванні стосунків у колективі, при побудові взаємовідносин із секторами бізнесу та держави набувають особливої актуальності і значущості при зростанні попиту громад у якісних послугах.

У контексті функцій управління організацією питання етики та принципів господарської діяльності досліджувалися Л. Вороніною, Д. Борманом, Р. Федерманом. Психолого-етичні аспекти управління персоналом вивчалися Г. Ф. Ангеловим, А. В. Черкаським. Особливості етичної поведінки НПО досліджуються переважно закордонними вченими, серед яких – Філіп Ченг, Чонг Ю. Чой, Лінда Келлі, Пауль Роландс та інші. Незважаючи на численні дослідження закордонних вчених у даному проблемному полі, етичні аспекти функціонування НПО в умовах інституціональних змін потребують подальшого дослідження.

Як свідчать статистичні дані, останнім часом спостерігається суттєва активізація і посилення значущості громадських рухів. Виявляється, що в кожному обласному центрі України існує декілька сотень, а то й тисяч найрізноманітніших НПО – благодійних, етнічних, культурних, молодіжних, дитячих, правозахисних, екологічних, наукових, спортивних організацій, і їхня кількість стрімко зростає. Організації намагаються виконувати свою роботу ефективно, надаючи допомогу населенню у вирішенні важливих проблем на основі принципів справедливості та раціональності. Проте, існують випадки, коли деякі із них під вивіскою благодійних фондів та асоціацій здійснюють непорядну діяльність і підривають довіру до НПО з боку громад, уряду і донорів. Додатковою проблемою, пов'язаною із функціонуванням даних організацій, є недостатня кількість співробітників фахової підготовки, які володіють належними знаннями і навичками в області менеджменту. Відсутність певного стилю керівництва накладає свій відбиток на підсистему моральних стосунків, що визначає життєздатність наданих послуг.

В останні роки активізації діяльності НПО, в т.ч. волонтерських організацій, які беруть активну участь у розбудові громадянського суспільства, виникає питання щодо того, в якому випадку поведінка НПО є етичною. Для того, щоб надати відповідь на дане запитання, звернемося до таких категорій як філософія та етика організації. Філософія підприємства визначається певними установками, які залежать від стратегічної мети організації. Вона дає уявлення

стосовно існування та напрямків діяльності установи, механізмів управління. Філософія підприємства описує призначення організації, мету існування та сферу діяльності, у якій знаходять свій прояв основні цінності, якими керуються працівники та які накладають свій відбиток на їх норми поведінки.

Із поняттям «філософія підприємства» тісно пов'язане поняття «етика підприємства» (уява про моральні цінності). Етика підприємства – це наука, яка займається вивченням взаємовідносин між людьми, їх дій та поведінки. В основу стосунків покладені певні цінності працівників, які визначаються концепцією їхніх бажань, що залежать від наявних засобів для досягнення цілей. Тобто етичність у поведінці організацій залежить від того, наскільки вони у своїх діях дотримуються індивідуальних або суспільних норм і правил.

Проте, спірним залишається питання щодо того, чи треба взагалі враховувати етичні аспекти у політиці НПО і чи повинні етичні норми носити обов'язковий характер для виконання, щоб нівелювати конфлікти при здійсненні діяльності.

Деякі вчені наполягають на тому, що аспект моральності повинен бути залишеним поза увагою при управлінні підприємством і висувають такі аргументи:

– у відповідності до концепцій класичного лібералізму Мільтона Фрідмана і Адама Сміта підвищення добробуту суспільства відбувається завдяки слідуванню інтересам установи. Соціальний вигреш суспільства збільшуватиметься у випадку, якщо менеджер підприємства буде реалізовувати та захищати інтереси власника. Врахування колективних інтересів веде до порушення інтересів власника;

– у випадку, якщо підприємство розглядається як установа, а не як сукупність працівників, до нього не можуть бути пред'явлені етичні вимоги, які є нормами для людини.

Однак, треба враховувати те, що НПО є некомерційною організацією, представленою добровільними агенціями, основна роль яких полягає в забезпеченні інформованості громадськості у різних напрямках: гуманітарна

допомога, допомога в цілях розвитку, сталий розвиток, інтереси бідних, права людини, охорона навколишнього середовища та надання соціальних послуг.

Серед основних функцій НПО виділяють:

- безпосереднє надання соціальних послуг громадам;
- аналіз їх потреб та очікувань;
- збір інформації щодо попиту на певні послуги та зміни в соціальному середовищі;
- участь у формуванні місцевих соціальних програм та розробка плану надання соціальних послуг на місцевому рівні тощо.

Перелічені функції НПО свідчать про те, що їх інтереси відповідають потребам не тільки окремих громад, а й суспільства в цілому, тобто сприяють зростанню суспільного добробуту шляхом вирішення актуальних проблем населення. У зв'язку з вищезазначеним врахування моральних цінностей у їх діяльності має носити обов'язковий характер.

Додатковими аргументами на користь функціонування НПО на принципах етичності виступають наступні:

- внаслідок неузгодженості українського законодавства у сфері регулювання діяльності НПО щодо критеріїв, вимог, обов'язків і відповідальності дуже важко зробити кодифікацію норм, а також відслідковувати їх дотримання, використовувати санкції за їх порушення, тому перевага при виконанні певних дій надається неформальним правилам та колективним інтересам, цінностям, що покладені в основу місії та стратегії НПО. Так, зараз в Україні діє близько 10 нормативних документів, які тією або іншою мірою регулюють діяльності НПО – однак, у жодному з них немає чіткого визначення поняття «неприбуткова організація»;
- врахування всіх норм і нормативів є процесом більш трудомістким та обтяжливим для організації, порівняно із сукупністю правил поведінки працівників;
- споживач наданих послуг з яскраво вираженим почуттям моральності виказуватиме більшу довіру до установ, що мають суспільний авторитет.

Як показують дослідження закордонних вчених, НПО, що діють етично, використовують різні стратегії і тактики.

Найбільш очевидним є те, що ці організації та мережі намагаються працювати методами, які відповідають їх заявленим намірам. Вони використовують стратегії, які залежать від рівня витрат та поставлених завдань, намагаючись відповідати заявленим цілям своєї діяльності та діяти чесно. Цікавим є те, що деякі НПО здійснюють свою діяльність шляхом реального партнерства з відповідними агенціями у бідних країнах. Інші працюють, використовуючи модель віддзеркалення подій, що відбуваються у суспільстві, і розглядають себе як такі, що вивчають наявні потреби і надають відповідні послуги. Значна кількість НПО намагається акцентувати увагу на розбудові платформи взаємовідносин, які будуть використовуватися для співпраці багатих і бідних країн, а не тільки займатися реалізацією проектів. У цілому етичні аспекти розглядаються стосовно двох типів НПО. До першої групи відносять організації, які шукають допомогу серед інших суб'єктів ринку, працюють на основі інтеграції та виконують заявлені ними зобов'язання. Друга група НПО здійснює свою діяльність шляхом найбільш ефективного посередництва з людьми. В основу дій обох груп покладені цінності, які формуються з різних джерел та під впливом різноманітних чинників.

Виділяють такі види цінностей для підприємств, як загальні, суспільні та цінності на рівні підприємства. Джерелами загальних цінностей є класична філософія, релігійні ідеї та західний гуманізм. Суспільні цінності визначаються на основі існуючих політичного, економічного та суспільного порядків. Цінності на рівні підприємства включають цінності співробітників, власників акцій та ринкових партнерів.

З урахуванням особливостей етичної поведінки НПО та обґрунтування її обов'язкового характеру класифікація джерел цінностей має бути доповнена в області цінностей на рівні підприємства, що додатково включатимуть етичні цінності НПО стосовно споживачів послуг. Розподіл виглядатиме наступним чином:

– етичні цінності НПО стосовно його співробітників (увага до індивідуальності працівника, його бажань і вимог; створення умов для розкриття індивідуальності; забезпечення рівноправності відносин та відсутність дискримінації; надання права голосу незалежно від расових, етнічних, статевих та інших ознак);

– етичні цінності НПО стосовно сектора бізнесу і держави (довіра за умов співпраці, чесна поведінка по відношенню до партнерів, якісне надання послуг, врахування вимог і незалежності споживачів);

– етичні цінності НПО стосовно споживачів послуг (інформування клієнтів про всі доступні послуги, старанне надання належного спектру послуг, уникнення конфлікту інтересів, захист конфіденційної інформації та неупередженість у діях тощо).

Сукупність характеристик етичних цінностей НПО стосовно споживачів послуг варіюватиме в залежності від типу НПО та мети її діяльності. В Україні здійснюються певні кроки щодо правового регулювання етичної поведінки НПО. 17 січня 2001 року в Києві неурядовими організаціями, що надають безкоштовну правову допомогу біженцям та шукачам притулку, було підписано Кодекс етичної поведінки у роботі зі справами біженців. Основою даного документу слугував аналогічний кодекс, прийнятий в Найробі на Південній конференції з правової допомоги біженцям у січні 2007 року. У підписанні кодексу брали участь юристи п'ятих неурядових організацій, які спеціалізуються на наданні правової допомоги шукачам притулку. Серед них – Програма юридичного захисту HIAS (Київ), Громадський рух «Віра, Надія, Любов» (Одеса), Служба соціальної допомоги (Харків), Фундація з натуралізації та прав людини «Сприяння» (Крим), Міжнародний фонд охорони здоров'я та навколишнього середовища «Регіон Карпат» (Закарпаття). У кодексі надаються роз'яснення щодо відносин консультант-клієнт, сумлінності, конфліктів інтересів, конфіденційності та обов'язків чесності. Основна його роль полягає у забезпеченні довіри при наданні правової допомоги біженцям та шукачам притулку.

Як показують проведені дослідження, врахування моральних цінностей у діях НПО має носити обов'язковий характер, по-перше, у зв'язку з тим, що споживачами їх послуг є громади, тобто окремі люди, які потребують надання послуг відповідно до наявних потреб на високому рівні. По-друге, постійні зміни українського законодавства щодо регулювання діяльності НПО вимагають пошуку додаткових шляхів управління діяльністю для якісного обслуговування. У сучасних умовах посилення демократизаційних процесів основним із напрямків є врахування при розробці стратегій НПО неформальних правил, тобто колективних інтересів та цінностей. Включення у загальну класифікацію цінностей для підприємства додаткової складової, такої як етичні цінності НПО стосовно споживачів послуг, є додатковим способом інтерпретації етичної поведінки НПО. Ступінь відповідності зазначеним характеристикам впливатиме на рівень підтримки даних організацій з різних джерел, у тому числі сприятиме підвищенню авторитету з боку суспільства.

Оцінка ефективності роботи НПО є складним процесом. З цієї причини докази щодо ефективності НПО є обмеженими, тому питання взаємозв'язку різних стандартів, організаційних систем, якості персоналу поряд з узгодженістю стратегій НПО з їх власними цінностями потребують подальшого дослідження.

Контрольні питання

1. Які ознаки економічного аспекту концепції громадянського суспільства в умовах трансформації соціально-економічних відносин?

2. Дайте визначення поняттю «громадянське суспільство» у відповідності до підходів зарубіжних вчених. На яких ознаках у трактуванні категорії акцентують увагу Дж. Хабермас та Р. Дарендорф?

3. Надайте характеристику понятійному апарату неприбуткової діяльності, що застосовується в Україні та інших країнах світу.

4. У чому полягає взаємозв'язок категорій «третій сектор» та «громадянське суспільство»?

5. Охарактеризуйте основні підходи до трактування некомерційних

організацій.

6. Обґрунтуйте неприбуткову природу сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

7. Охарактеризуйте чотирьохелементну модель А. Наджама щодо відносин «неприбуткові організації-уряд».

8. Відповідно до теорії уряду як третьої сили, якими організаціями найбільш справедливо і ефективно здійснюється вирішення соціальних та економічних проблем?

9. Назвіть основні функції неприбуткових організацій.

10. На які групи поділяються етичні принципи діяльності неприбуткових організацій?

Література до розділу VIII

1. Ангелов Г. В., Черкаський А. В. Психолого-етичні аспекти сучасного управління персоналом. Економіка харчової промисловості. 2014. № 2(22).

URL: http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwj-1vry98_d.cWw

2. Борманн Д., Воротина Л., Федерманн Р. Менеджмент. Предпринимательская деятельность в рыночной экономике. Гамбург. 2006. 325 с.

3. Білий М. М. Неприбутковий статус кооперативу в системі формування та використання його фінансових ресурсів. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_gum/aprer/2009_5_1/19.pdf

4. Бондарчук В. В. Розвиток громадянського суспільства: участь сільських НДО у процесі прийняття рішень: брошура. Бібліотечка прав сільських жителів. 2008. 48 с.

5. Дашо Т. Ю. Загальна характеристика поняття «громадянське суспільство». *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*: збірник наукових праць; Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2006. С. 49–58.

6. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права: підручник. К. :

18. Про особливості діяльності неприбуткових організацій в контексті світової практики та українських реалій. Міжнародна громадська організація «Рада незалежних бухгалтерів та аудиторів». URL: <http://rnba.com.ua/Ua/2015/11/ob-osobennostyax-deyatelnosti-nepribylnyx-organizacij-v-kontekste-mirovoj-praktiki-i-ukrainskix-realij-rasskazala-auditor-af-aksenova-i-partnery-ggi/>

19. Про підписання кодексу етичної поведінки в роботі зі справами біженців. The UN Refugee Agency. URL: <http://unhcr.org.ua/uk/novini/novyny/831-neuryadovi-organizatsiji-yaki-nadayut-bezkoshtovnu-pravovu-dopomogu-bizhentsyam-ta-shukacham-pritulku-pidpisali-kodeks-etichnoji-povedinki-v-roboti-zi-spravami-bizhentsiv>

20. Солових В. П. Становлення та загальна характеристика сучасних моделей державного управління. *Публічне управління: теорія і практика*. 2014. Вип. 1. С. 18–25. URL: file:///C:/Users/%D0%BF%D0%BA/Downloads/Pubupr_2014_1_5.pdf

21. Статусне законодавство для невідприємницьких організацій. Український незалежний центр політичних досліджень. URL: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/statusne-zakonodavstvo-dlia-nepidpriemnitckikh-organizatcii1>

22. Ткачук А. Ф. Законодавство для третього сектору: необхідність та перспектива змін. Інститут громадянського суспільства. 2002. URL: www.civicua.org/main/data?t=3&c=1&q

23. Чуприна Л. М. Правові проблеми визначення поняття «неприбуткова організація та установа». URL: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2011-4/11clmtik.pdf>

24. Якименко Ю. Громадянське суспільство в Україні: основні характеристики. Центр Разумкова. 2004. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=320.

25. Anheier H. K., Glasius M., Kaldor M. Global Civil Society. New York and Oxford : Oxford University Press, 2001. 200 p.

26. Anheier H. K. Nonprofit organization: Theory, Management, Policy. New York : Taylor & Francis Group, 2005. 442 p.
27. Douglas J., Powell W. W. Political Theories of Nonprofit Organization : The Nonprofit Sector: A Research Handbook. New Haven, CT and London :Yale University Press. 1987. 294 p.
28. Elias N. The Civilizing Process. Oxford : Blackwell. 1994. 592 p.
29. Gellner E. Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals. London : Hamish Hamilton, 1994. 240 p.
30. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society (translated by Thomas Burger, with the assistance of Frederick Lawrence). Cambridge, MA: MIT Press. 1991. 299 p.
31. Keane J. Civil Society: Old Images, New Visions. Cambridge : Polity Press, 1998. 201 p.
32. Kelly Linda. Ethical Behavior in Non-government Organizations. *Ethical questions and international NGOs*. Springer, 2009. P. 207–217.
33. Kramer R., Powell W. W. Voluntary Agencies and the Personal Social Services: The Nonprofit Sector: A Research Handbook. New Haven, CT: Yale University Press, 1987. 343 p.
34. Salamon L. M. Partners in Public Service: Government–Nonprofit Relations in the Modern Welfare State. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1995. 328 p.
35. Valentinov V. Why are cooperatives important in agriculture? An organizational economics perspective. *Journal of Institutional Economics*. 2007. Vol. 3, pp. 55–69.
36. Weisbrod B. A. The Nonprofit Economy. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998. 272 p.
37. Young D. R. Alternative Models of Government-Nonprofit Relations: Theoretical and International Perspectives. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*. 2000. №29 (1). P. 149–172.

ВИСНОВКИ

Забезпечення ефективного функціонування національної економічної моделі у відповідності до стандартів постіндустріального інформаційного суспільства передбачає наявність відповідного інституційного середовища, діяльність якого має спрямовуватися на організацію гармонійної взаємодії держави, бізнес-структур та населення. Часи директивного управління з боку урядових кіл на загальнодержавному та регіональному рівні безповоротно пройшли, і це вимагає від можновладців урахування ролі малих форм виробничої діяльності, що нині виконують важливі соціальні функції.

Необхідним також є створення соціально відповідальної системи взаємовідносин між бізнесом та населенням. Особливо важливим у даному випадку є той факт, що населення є не тільки споживачем готової продукції і об'єктом впливу системи життєвих стандартів суспільства споживання. На рівні фірми це найманий працівник, здібності якого Система намагається використати максимальним чином. Слід враховувати той факт, що в процесі своєї виробничої діяльності (особливо виконуючи керівні функції) людина шляхом сублімації намагається реалізувати свої приховані бажання, які було неможливо здійснити у звичайному житті.

Додатковим підтвердженням ускладнення системи соціально-економічних відносин у межах моделі постіндустріального суспільства є зростання значення культурно-художньої складової, оскільки митці за сучасних умов пропонують своїй аудиторії можливість вибору між існуючим світом та альтернативною реальністю. В окремих випадках намагання читача (глядача) зазирнути у безодню альтернативної реальності є формою здійснити «Велику відмову», покинути світ тотального інституційного диктату.

Важливу роль у формуванні існуючого інституційного середовища (особливо в країнах із ринковою економікою) відіграють організовані злочинні угруповання. Враховуючи той факт, що значна кількість суспільних продуктів (товарів та послуг) має споживатися населенням фактично без участі держави,

має місце небезпека виконання незаконними формуваннями відповідних соціальних функцій, і, в результаті набуття певних статусних ознак.

Саме тому лише системне комплексне вивчення соціально-економічних процесів сьогодення дозволяє нам адекватно оцінювати їх сучасний стан, а також окреслювати перспективи подальшого розвитку національної економіки.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

С. В. КАЛЬЧЕНКО

доктор економічних наук, професор
професор кафедри бізнес-консалтингу та міжнародного туризму
Таврійський державний агротехнологічний університет
імені Дмитра Моторного
(м. Мелітополь)

А. В. КАРПЕНКО

доктор економічних наук, доцент
професор кафедри економіки та митної справи
Національний університет «Запорізька політехніка» (м. Запоріжжя)

Т. В. ПОПОВА

кандидат економічних наук, доцент
доцент кафедри бізнес-консалтингу та міжнародного туризму
Таврійський державний агротехнологічний університет
імені Дмитра Моторного
(м. Мелітополь)

Н. М. КАРПЕНКО

кандидат наук з державного управління, доцент
доцент кафедри економіки та митної справи
Національний університет «Запорізька політехніка» (м. Запоріжжя)

Навчальний посібник

ІНСТИТУЦІЙНА СИНЕРГІЯ

Монографія

Текст публікується в авторській редакції.

Ілюстрації для обкладинки взяті з відкритих джерел з вільним доступом

Видавець: ФОП Мокшанов В. В.

Адреса редакції:

Україна, 69035, м. Запоріжжя, пр. Соборний, 158, оф. 257.

тел.: (061) 220-88-63, моб.: (050) 362-8-007

bookpro.in.ua@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 5288 від 01.02.2017 р

Підписано до друку 15.07.2020.

Формат 60x84/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс.

Друк принтерний. Ум. друк. арк. 17,55. Обл.-вид. арк. 14,12.

Наклад 300 прим. Замовлення № 1914

Макет розроблений та віддрукований:

Фізична особа-підприємець В. В. Мокшанов

Україна, 69035, м. Запоріжжя, пр. Соборний, 158, оф. 257.

тел.: (073) 362-8-007, accentmvv@gmail.com

Дата та номер запису в Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України 2 103 000 0000 081508 від 02.12.2014 р.